

બુઝાતો દીપક

: : ભાગ પહેલો : :

અનુવાદક : કકલભાઈ કે.કારી

મોગલોનો ત જ લૂટાયા પછી અને
આ બાગવતવંશને કંપની સરકારે કંગળે
લીધા પછી, છેલ્લા બાદશાહ બહાદુર-
શાહ અને તેના કુટુંબીઓને જે ત્રાસ
અને દુઃખવહાર સહન પડ્યા છે તેનો
દર્દીયો વૃત્તાન્ત આ પુસ્તકમાં છે.
બાદશાહનાં સુકુમાર સંલગ્નો કેટલાય
દિવસો સુધી જંગલોમાં ભટક્યાં, લૂટા-
રાઓને હાથે લૂટાયાં, ગમગાઓની
બેસિયાત ઉપર નિર્વાહ કરતાં થયા અને
જો બધાં દુઃખ પછી, નિર્દોષતાના
કારણ અને વફાદારીના વચનો આપી,
પરંતુ કે. ફક્ત રૂપિયાની જવાબદારી
પાળીને બધી કથાઓ ફિસવાળા
આફ્રીની આખપાથી આસુઓ વહે-
વડાવનારી છે

સૌ રા ટ્ર

ઝેટલે

સૌરાષ્ટ્રની જનતાનો અવાજ

સૌરાષ્ટ્રના સુખદુઃખનો સાથી

સૌરાષ્ટ્રનો અડગ સેવક

*

સૌ રા ટ્ર

જેટલો વિશેષ પ્રચાર પામે છે

તેટલી સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાની

તાકિત વધે છે.

લવાજમ

હિન્દમાં વાર્ષિક રા. ૫-૦-૦

હિન્દ ખજાન વાર્ષિક રા. ૭-૬-૦

સૌ રા ટ્ર કાર્યાલય

રાણપુરઃ કાઠિયાવાડ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ

અનુક્રમાંક ૧૧૮૨૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ બુદ્ધાલો ૬૧૫૭

વિષય ૬૩૬૮ ૨

બુઝાતો દીપક

:: ભાગ પહેલો ::

‘સૌરાષ્ટ્ર’નાં પ્રકાશનો

*

પ્રથમ વર્ષ

કુરખાનીની કથાઓ
 ડેસીમાની વાનો (સચિત્ર)
 એશીઆતુ કલક (સચિત્ર)
 મરણીયુ આમરલાડ
 મહાત્માઓના ચરિત્રો
 રાણા પ્રતાપસિંહ
 રસધાર ભાગ ૧ લો
 રાજ મુગટ

*

દ્વિતીય વર્ષ

રાજ રાણી
 રસધાર . ભાગ ૨જો
 બે બાત્ર-નાટકો
 છુઝતો દીપક
 રાજપુતાનાનાં અસ્તિ
 કાન્તના નાટકો

અન્ય પ્રકાશનો

દરમારશ્રી ગોપાળદાસ
 મહાત્માજીના પત્રો
 રાસ તરંગિણી

મળવાનાં સ્થળો

ગૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર . રાણપુર.
 વધમાન એન્ડ સન્સ પાલધુની મુમ્બઈ ૩.
 એલ કે. મેઘાણી ૧૪, અમરતલા, કલકત્તા
 રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય મંદિર : રાજકોટ.

પ્રુઆતો દીપક

૧ : લાગ પહેલો : ૧

અનુવાદક : કકલભાઈ કેહારી

પ્રકાશક : અમૃતલાલ દલપતભાઈ જોશી,
સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય રાજપુર કાંકરવાડા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૧૯૨૦

મુદ્રણસ્થાન

સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય . રાણપુર

નંબર ૧૫૦૦ * ધસ્તી : ૧૯૨૪

—મુલ્ય ૭ આના—

ગયા વર્ષની કોકાનાડની મહાસભા પહેલાં સપ્ટેમ્બર માસમાં દિલ્હીમાં મહાસભાની ખાસ બેઠક થયેલી, ત્યારે હું દિલ્હી ગયેલો. ત્યાં આ પુસ્તક પ્રથમ હાથ લાગેલું, તેમાં આપેલી મોમલ રુબ-વંશીઓની દુ ખકથાઓ ફરી ફરીને સમગ્ર નવને વાંચતાં વાંચતાં જ, સૌરાષ્ટ્રના વાચકોને એ વંચાવનાનો મનોરથ બાંધેલો. એટલે આ કથાઓ, 'જુગતા દીપક' તરિકે સૌરાષ્ટ્રમાં કંકડે કંકડે પ્રગટ થઈ, અને આજે પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

એના અનુવાદક સૌરાષ્ટ્રના તંત્રોમંડળના ભાઈ કંકલભાઈ કોઠારી છે સળગ પુસ્તકના લખવાર તરિકે તે ગુજરાત સમક્ષ પહોંચી જ વખત રજૂ થાય છે સૌરાષ્ટ્રના વાચકોને સૌરાષ્ટ્રમાં તેમજ લેખન નિમિત્ત મળ્યા જ કરે છે.

'જુગતા દીપક'ના આ પ્રથમ ભાગ પછી, એટલી જ અને એવી જ કશું કથાઓનો બીજો ભાગ, સૌરાષ્ટ્રમાં એ વાને આવી ગયા પછી, પુસ્તક રૂપે બહાર પડ્યો.

આ પછી પણ, મોમલોના પતનકાળનું સાહિત્ય પ્રગટ કર્યે જવાની મારી ઉમેદ છે. એ સબધમાં, ઉર્દુમાં અને હિન્દીમાં અને અંગ્રેજીમાં, જૂદા જૂદા સ્વરૂપોમાં કેટલુંય સાહિત્ય તેવાર છે. હજી મુવી એમાંનું કાચું ગુજરાતીમાં નથી દેખાયું. એ બધું, નવા જ ભાગ, ધીમે ધીમે અમારા પ્રકાશન વિભાગ તરફથી પ્રકાશમાં મુકાય.

નિવેદન

હિન્દુસ્થાનના છેલ્લા એ હજાર વર્ષના ઇતિહાસમાં સૌથી વિશેષ પ્રકાશ મોગલ-સમય ઉપર પડ્યો છે, અને તેમાં મેં મોગલ સામ્રાજ્યના પતન-કાળ ઉપર તો અનેક દેશી અને વિદેશી અભ્યાસીઓએ વિગતવાર ચોક્કસાઇપૂર્વક જૂમ લખ્યું છે પણ એ કઠાયમાંથી ન મળી શકે એવું આ પુસ્તકમાં છે છેલ્લા સમ્રાટ બહાદુરશાહ અને તેમના કુટુંબના અતિ નિકટના પરિચયમાં રહેનારના દૌહિત્ર શ્રી ખ્વાજા હસન નિઝામીએ, આ બધી વાતો, તેના નાના અને મા પાસેથી સાલગી ઉદ્ધુ'માં પ્રસિદ્ધ કરી છે તેની હિન્દી આદર્શિત્વ આધારે આ ગુજરાતી અનુવાદ થયો છે. એટલે આમાં, મૂળ લેખકના બહાદુરશાહના કુટુંબ સાથેના પરિચયને પરિણામે, જે જે અદરની વાતો આવી છે, તે બીજા કોઇને મળવા સભવ નથી એ છતાં, આ પુસ્તક માફેના ચિત્રો એ ઇતિહાસ કરતાં, ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ તાપે એવા ઐતિહાસિક કથાપ્રસંગો વધારે છે

અનુવાદ=

બાદશાહ બહાદુરશાહ

“...જહાંગીર પછીના બધા મોગલ શહેનશાહોના છેલ્લા દિવસો આખમીથી આંસુ પડે તેવા છે ..છેલ્લા નામના મોગલ શહેનશાહની કેદતુ કસ્ટ પ્યાન સાબળવા જેવું છે...મોગલ બાદશાહ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ના બળવામાં સામેલ હતો માટે, દીવાને ખાસમાં ચાર અંગ્રેજ અધિકારીઓએ તેનો ન્યાય કર્યો અને તેને રંગુનમાં જન્મ-કેદ રાખવામાં આવ્યો. તૈમુર, બાબર, અકબર અને શાહજહાનના પંશજને, ત્યારે તે કેદમાં હતો ત્યારે, જે અમાલુખી વર્તણૂકથી રાખવામાં આવ્યો છે તેનું કસ્ટ વર્ણન, ઇ.સ. ૧૮૫૮ના મે માસની અગીઆરમી તારીખે, લખના સેન્ટ જેમ્સ હોલમાં પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે નીચે પ્રમાણે કરી બતાવ્યું હતું. ‘હું તે અચકત અને વૃદ્ધ બાદશાહને મળ્યો છું, પણ તેના રાજમહેલમાં નહીં; એક સડી મયેલી મંઘાતી ફાટડીમાં તે બિસ્તરા પર પડ્યો હતો તેની પાસે એકલા માટે એક જૂની પુરાણી ફાટેલી ગોઠડી સિવાય બીજું કંઈ હતું નહીં. મેં તેને જોયો, ત્યારે તેના ભૂતકાળના જીવનના

પ્રસંગો તેના મનમાં ઘોળાતા હોય એમ મને લાગ્યું બહુ મુશ્કેલીથી
 તે ઝેટો થયો, અને તેણે પોતાનો હાથ મને બતાવ્યો. તે રાગથી
 ખવાઈ ગયો હતો, અને તેના હિપર માખીઓ ગળુગળુટી હતી
 એમ થવાનું એક કારણ એ હતું કે તેને પૂરતું પાણી મળતું નહીં
 અત્યંત કરેણુ રચરચી તેણે કરેણુ કે મને ખાવા મળતું નથી આપણે
 જે વત'ણુક તેના તરફ ચલાવીએ છીએ તે વિષે હું કાંઈ મત
 આપતો નથી. પણ માત્ર એક સવાલ પૂછું છું કે આવી રીતે એક
 વખતના સુખી બાદશાહ પ્રત્યે વત'ણુક ચલાવવી એ આપણને બાજે
 તેવું છે ? ' ઇ' સ ૧૮૬૧ નવેમ્બરની સાતમી તારીખે રાગુનની
 જેલમાં બહાદુરશાહ મરણ પામ્યો, અને એ છેલ્લા મોમલ બાદ-
 શાહનું સુડદું પણ કાંઈ તોફાન કરી બેસે માટે, રાતના અધારામાં,
 ન મકાન પાસે જ ફજાવવામાં આવ્યું ! "

['ધૂમકેલુ' . 'કુમાર' (બાદરવો : ૧૯૮૦)]

અનુક્રમ

					પૃષ્ઠ
૧	બાદશાહ બહાદુરશાહ	...	...	...	૧
૨	બેહાલ શાહખાનો...	...	...	...	૮
૩	અનાથ રાજકુમાર...	...	...	...	૨૪
૪	રાજકુમારીની દુઃખકથા	...	...	...	૫૫
૫	બહાદુરશાહના એક સ્વપ્નની કથા	...	...	...	૬૫
૬	ગિખારી રાજકુમાર	...	...	...	૯૫
૭	એક રાજકુટુંબ	...	...	...	૧૦૦
૮	કલ્પમ જમાની બેગમ	...	...	...	૧૦૫

પુઝાતો દીપક

(૧)

બાદશાહ બહાદુરશાહ

દિલ્હી ॥ હેલા બાદશાહો! સ્વભાવ સસારવિરક્ત સાધુઓના જેવો હતો તેના સાધુ-જીવનના અને તેની સાધુ-મૈત્રીના કાષ્ઠ અનેક ઉદાહરણો દિલ્હીમાં અને કારતવર્ષના બીજા સ્થળોમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે દિલ્હીમાં તે અત્યારે એ ૧ અનેક માણસો હયાત છે કે જેમણે ગોદી પહેરી બટકતા એ બાદશાહને પોતાના નયનોએ નિરખ્યો છે અને તેના ભવન-કામ્યોને પોતાના સ્વ-કર્ણોએ સાંભળ્યા છે.

બહાદુરશાહ મહા ભક્ત હતો. દેશનો વહીવટ કે પત્ની સરકારના હાથમાં હતો એટલે બાદશાહને મંથરભજન અને અદ્વૈત મંથીર માયેલી દત્તિતો એ અને ગઝનો માગ સિવાય બીજી કંઈ કામ નહોતું. તેનો દરબાર ભરાતો, તેમાંયે મુમ્તયાર્યા જ થતી બહાદુરશાહ સ્વરચિત શેરો સહજાવતો અને આખા સભા ભક્તિરસમાં તરળોળ બની જતી. મહાદુરશાહનાં કામ્યો ઉપર અદ્વૈતભાવની અમર છાપ જણાતી. તેમાં પ્રવૃત્ત પો ૧ પાવનકાંડી હુનાશ પગુ ઝગતો તેમજ નિરાશા અને ઉદસીનતા ની દર્મિઓ પણ સ્પષ્ટ દેખાતી.

બહાદુરશાહ પોતાના શિષ્યો પણ મનાવતો જે માણસ તેના શિષ્ય થાય તેને માનિક પાત્ર રૂપિયા પગાર મળતો એટલે એ ધન લાભસાધી તેના શિષ્ય સપ્રદાય અતિ વિશાળ બન્યો હતો. ઘણા લોકોનું માનવું છે કે બહાદુરશાહ પોતે હજીરત મોબા ૧૧ દક્ષ

સાહેબનો દિવ્ય હતો પણ એ બનવું અતિ અશક્ય હતું છેઃ કારણ કે મોલાના સાહેબના સમયમાં બહાદુરશાહ અતિ અધ્યાત્મ હતો અંબલ છે કે મોલાના સાહેબે તેને ગાદમાં લઈ ધર્મ દિક્ષા દીધી હોય મોલાના સાહેબના પુત્ર મીયાં કુતુબુદ્દીનને અને બહાદુરશાહને કતિ ગાદ સંબંધ હતો, તે એટલે સુધી કે બહાદુરશાહે પોતાની પુત્રી કુતુબુદ્દીન સાહેબના પુત્ર કાલે સાહેબ સાથે વિવાહમાં આપેલી.

બહાદુરશાહને કેટલાયે સાધુ પુરોષો સાથે મહેબબત હતી મારા નાના હજરત ગુલામહુસેન અને બહાદુરશાહ અતિ ખાત્રા મિત્રો હતા મારા નાના વારંવાર દિલ્હીમાં જતા અને બહાદુરશાહની ખાત્રી કરાઓમાં ભાગ લેતા મારી માએ પણ ધણી વખત બહાદુરશાહને બોલતાં સાંભળેલા બાંધવસામાં મેં તેની પાસેથી દિલ્હીમાં છેલ્લા અગ્રાની ખૂબ વાતો સાંભળેલી એ વાતો સાંભળી મારા દિલમાં તેને માટે ખૂબ કમિત ઉભવતી અને તેના કારણે અતને માટે મારી આખે માયા આંસુઓ સરી પડતાં ત્યારે તો મેં બહાદુરશાહ વિષે કંઈ સાંભળેલું નહોં કે કંઈ વાંચેલું એ નહીં, અને તો એ વાતો સંભળી મારી આખે સન્મુખ તેનું વૃદ્ધ પ્રભાવ્યાનિત મુખાવિંદ ખડું થતું અને કાંઈ કાંઈથી ચમકતી તેની આંખો જોઈ મને આ સસારની અસારતા સમજાતી

બહાદુરશાહ અતિ સાદ્ દીનનો અને તરવવેતા પુરુષ હતો કહેવાય છે કે ૧૮૫૭ના બગવા પડેના બગવાની બધી ઘટનાઓ તેણે પોતાના તપપ્રભાવથી જાણી લીધી હતી હતા એ ને હંશ્વરની ધ્યાને આધીન બની સતુષ્ટ રહેતા તેની સમક્ષ પ્રકટ કે પાંક્ષ

* આ પુસ્તક મૂળ ઉર્દુમાં લખાયેલું છે અને તેના લખનારના નાના (માના બાપ) બહાદુરશાહના અતિ નિષ્ઠતા મિત્ર હતા લેખકના મોસાબની વચ્ચે અને દિલ્હી છેલ્લા સમ્રાટના હુકમ વચ્ચે અતિ ગાદ સ્નેહ-સંબંધ હતો. એટલે આ પુસ્તકમાં લખવામાં આવેલી વાતો, કેંઈ કતિહાસકારને તે મળવાનો સંભવ ન હોવાને કારણે આ સ્વરૂપમાં આજ સુધી પ્રકાશમાં નથી આવી-અને એજ તેની વિગિજ્જતા છે

બાદશાહ બહાદુરશાહ

રૂપમાં રાજ્યના નશ્તો આવતા જતા વિનાશના અને કારણો મોજુલ હતાં તે તેની એકાન્તમાં ચર્ચા પશુ કરતો, પણ તે દર કરવાની અને મુમલ સામ્રાજ્યનો વિષે સ અટકાવવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.

બહાદુરશાહ બળવામાં સામિલ ન થયો હોત તો તેના સાધુશ્વનનો શેષભાગ અતિ આનન્દ અને શાન્તિમાં પસાર થયો હોત. પણ તે બળવાખોરોની જાળમાં ફસાયો અને તેના આયુષ્યનો અંતિમ ભાગ તેને અરેક આપત્તિઓમાં ગાળવો પડ્યો. બહાદુરશાહની બેટી કલ્શુમ ઝમાની બેગમે પોતે મને એકવાર કહેલું કે 'જ્યારે દિલ્હીના દેશી સીપાઈઓનો અગ્રેજ મેનાને હાથ પતાજ્ય થયો ત્યારે હું હમેશના નિયમનુસાર બાદશાહ સલામતની મેવામાં હતી. ત્યારે બાદશાહ તેના ઝોરખમાં ચાદર ઉપર બેઠી અતિ ભક્તિભાવથી પ્રાર્થના કરી રહ્યા હતા પ્રાર્થનામાં તેમને તન્મય બેઠેને હું પાછળ બેઠી હતી. તેના મુખમાંથી અતિ દોન શબ્દો સરી રહ્યા હતા.

“આજે મારા શુક્રાની પરીક્ષાનો સમય આવી લાગ્યો છે. ઓ ખુશ ! મને તાકાત છે, આ બધી આપત્તિઓને આનન્દપૂર્વક સહી લેવાનું સામર્થ્ય છે, તારી મોકલેલી આ યાતનાઓમાંથી સફળતાપૂર્વક પસાર થવામાં સફાય કર તારી સફાય વિના હું આ પરીક્ષામાંથી કેપ પસાર થઈ શકીશ ? ઓ રહીશ ! તારાજ હાથમાં અમારી લાજ છે, શા કોર અને અગ્રાન સિપાઈઓને તુ સમજાવ કે ને નેહોં બચ્યાઓ અને નિર્ભય બેઠે. ઉપર જુલમ કરતાં અટકે ! તુ જાણે છે, કે સીપાઈઓના દર કૃત્યોને હું બિનકુલ નાપસંદ કર છું, પણ હું લાયક છું મારામાં તેમની જે કૂરતાઓ અટકાવવાનું બળ નથી એ સામળવા જેટલો મારામાં કોઈને રિવાસ નથી. એટલે હવે તારા સિવાય હું કોને વીનવું ?”

એ પ્રાર્થના પૂરી થઈ, એટલે બાદશાહે મારા તરફ મોઢું ફેરવ્યું, એ તેમને પ્રશ્નમાં કર્યાં બાદશાહની આંખોમાં આંસુ ભર્યાં હતાં તેમજો મને કહ્યું કે

“બેટા કુલ્શુભ, તને ખુદા સો વર્ષની કરો, પણ હવે આપણે પડતો દિવસ આવ્યો છે, ખુદાને મમશે તે યશે. મે હમણાંજ એક અતિ ભય કર સ્વપ્ન જોયું, તેમાં મે મારા પ્યારા બચ્ચાઓ ઉપર શીરગી છરીઓ ચાલતી જોઈ મારા મહેલનો છીઓને મે સુનસાન જ ગૂંઘોની વચ્ચે ઉધાડા મહોંએ અને મોટે સાદે આર્ત પોકાર કરતી જોઈ આ સ્વપ્ન જોઈ મને સમજાયું કે મારા વશનો નાશ થવાનો સમય નિકટ-સાવ નિકટ આવ્યો છે એ જોઈ, મારા બાળ બચ્ચાઓની અને મારી ઝોરતોની આવી અસહાય દશા જોઈ, હું ધડીભર આકુલ આકુળ બની ગયો. પણ બેટા, મહારાષ્ટ્ર નહીં પ્રભુની એ કસોટી છે સાને માથે તે જોવી વિષ્ણુઓ નિતાય છે જોગે કુલ્શુભ, એવો આપતિનો સમય આવે ત્યારે હિંમત હારતી નહીં તુ તો સમજુ છે ત્યારે તારા ન્હાનાં ભાઈ પહેનોને ધીરજ આપજો આ જગતમાં એવો કોઈ મનુષ્ય નથી કે જેને સદાય સુખ્યેન જ રહે”

આમ કહી બાદશહે મને અને બીજા કેટલીએક બીઓને રથેમાં બેસાડી હુમાયુના મકરખા તરફ રવાના કરી દીધી

મારી માએ મને કહેલું કે, જ્યારે બાદશાહ બહાદુરશાહે દિલ્હી છોડ્યું, ત્યારે તે સીધા હજરત મહમૂદ ઇલાહીની ફરમાહમાં ગયેલા અને ત્યાં રાત રહેલા. ત્યારે બાદશાહના મહોં ઉપર નિગશાની સ્થાપના છવાએલી હતી, તેની સાથે તેના થોડાક ખાસ માણસો સિવાય કોઈ નહોતું, ચિન્તાઈ તેનો ચહેરો ઉતરી ગયો હતો, તેની કફ નાઠીમાં બૂખરી ધુળ ભરાયેલી હતી

બાદશાહનાં આવવાના સમાચાર સાંભળી મહમૂદ ઇલાહી સાહેબ દગ્ગાડ શરિફના દરવાજા સુધી સમા ગયા અને તેને અતિ માન-પૂર્વક અંદર લઈ આવ્યા અને એક બાલુએ બેઠા થી વાર શાન્તિ રહી, તે બહાદુરશાહના નિશ્ચળ અવાજે નોડી

‘હું તો બહુતો હનો કે આ સિપાઈઓ પોતે હુઆવવાના છે, અને સાથે સાથે મને પણ તાળીએ લઈ જવાના છે. અને અતે થયું પણ તેમજ. હું આજે ન્હાસી છુટયો ભાઈ, હું તો ફકીર

હુ, પણ તોયે મારા પૂર્વજોની સાથે આ પ્રયત્નની સરખામણી કરવાનું મન થાય છે મારા બાપદાદાઓએ આથી પણ ખરાબ વખત જોયો છે અને છતાં તે કદી હિંમત નહોતા હાર્યા પણ આ વખતે તો મારી નજર સમક્ષ ભીષણ બાપી અતિ રપટ દેખાય છે. જે ચોક્કસ વાત છે કે ભારતના સિંહાસન ઉપર હું નેમુને વસતો હોલો જ વારસા હુ મોગલ રાજ્યનો દીપક જોલવાઈ રહ્યો છે, હુ તેની છુઆઈ જતી-મરી જતી હોલો જ્યોત છુ. હવે જે જ્યોત જ્વલત રહેવાનો સંભવ જ નથી. હું જે જાણુ છું, હુ જે મારી સ્વ-આપે જોઈ રહ્યો છુ, અને જે છતાં આ માટે બધાં રકતપાત કરાવું ? એથી જ કહેલો છોડી હું ચલ્યો આવ્યો છું. આ ભૂમિ પ્રભુની છે. તેની પ્રજા આપે તેને તે સેપિ મેકડો વર્ષ સુધી મારા વશે ભારતભૂમિમાં વિલાસ અને વેલવ, સત્તા અને ઔશ્વપૂર્ણ રાજ્ય કર્યું. હવે અમારો સમય પરવાર્યો હવે ખીજનો વારો આવ્યો તે પોતાને સમ્રાટ કહેશે અને ભારત ઉપર શાસન કરશે તેઓ કહેશે અને અમારે કશુંક રાખવું પડશે કે તેઓ રિજેતા અને અમે પદાજીત આ કાંઈ જોદ કે દુ.ખનો વિષય નથી અને આખરે અમે પણ શુ કર્યું હતું ? અમે પણ ખીજને સંકારી, ખીજની સત્તા ટોડી, અમારી સત્તા જમાવી હતી ને ? ”

હોલો કળેડો બોલતા, તેના નિશ્ચય અવાજમાં લાજણીની પ્રજાની આવી. તેના મ્હો ઉપર ખિત્તતા છવાઈ, તેની અંજોમાં અજાણીઆં આખ્યા.

બહારશાહ બોલી રહ્યા પછી ઝોરમાં ફરી શાન્તિ આવી ત્યાં તો કાંઈક ખાસ વાદ આવ્યું હોય તેમ પોતાના ઝળ્યા નીચેથી એક નાનકડો ડાબલી કાઠી અને તેના સામું તે અનિશ્ચય નેત્રે ક્યાંક સુધી જોઈ રહ્યા તેણે તે નાનાકાહેજને આપવા કાંઈ લંબાવ્યો અને તેની અંજોમાંથી આસુજી એક ખીન્દુ પડ્યુ.

‘હો, હવે આ તમને મોડુ છુ જ્યારે અમીરે તેમુરે કરગનુનિયાને હત્યુ, ત્યારે સુલતાન સલ્દરમ ખીરાજીના ખળ-

નામાં આ સંપત્તિ હાથ પડેલી. આ ગણલીમા હજાર કાયનાતની પવિત્ર દાહીના પાંચ ખાલ છે. આજ સુધી અમે તેને અમારા વક્ષની એક અતિ પવિત્ર વસ્તુ તરિકે સાચવી છે પણ અત્યારે મારૂ જમીન કે આસમાનમાં ક્યાંય ઠેકાણુ નથી, એટલે હવે તમેજ આને સાચવો.'

બહાદુરશાહે પોતાની આંત પ્યારમાં પ્યારી વસ્તુ ઇલાહી સાહેબને આપી અને ઇલાહી શાહેએ તે સાચવીને મૂકી તે વાળ હજી મોબુદ છે અને પ્રત્યેક વર્ષ રખી-હિલ-અવલના માસમાં અનેક માત્રાળુઓ તેના દર્શને આવે છે.

બહાદુરશાહેને દોઢ દિવસનો કકાકો હતો તેને ગયા દિવસથી ખાવાનુજ નહીં મળેલુ ઇલાહી સાહેબ પાસે તેણે ભોજન માંગ્યુ. ઇલાહીના માથા ઉપર એકાએક વીજળી પડી હોય તેમ લાગ્યુ. જળવાના દાવાનળની વચમાં વસનાર ઇલાહીને ત્યા કાંઈ ખાવાનું નહોતુ તેને સ્વપ્ને એ ખ્યાલ નહોતો કે બહાદુરશાહ એ દિવસનો જૂપયો હશે, અને અત્યારે મારી પામે ખાવાનું માગશે

‘અમે પણ અત્યારે તો મોતના મ્હોમાંજ એકા છીએ, ખાવા પકાવવાની શુધ્ધ નથી રહી છતાં એ હું ઘેર જાઉં છુ, અને જો દીધ મળે તો આપની સેવામાં હાજર કર છુ. દિલ્હીના સમ્રાટને માટે મારે ત્યાંથી નુરો પકો રોટલો એ ન મળે, એ મારા કમ-નસીનની વાત છે’

ઇલાહી સાહેમે ઘેર આવી પૂછી જોયુ અને ચણાની એ મુકી ખાખરી અને લરણીની ચટણી લઈને દરગહે પાછા આવ્યા. પાદશાહે એ ખાખરી ખાધી અને માથે પાણી પીયુ અને પરવર-દેગારનો, તેની આ મરર માટે અહેજાન મન્યો

ખાધા પછી બહાદુરશાહે જવાની રજા માગી

‘પણ આપ જશો ક્યાં?’

‘પ્રુદા દોરશે ત્યાં હા, હું હુમાયુના મકબરામાં જઈશ, અને ત્યાં જઈ કેદ પકાઈ જઈશ’ બહાદુરશાહે પોતાનો ઇરાદો કહી નાખ્યો.

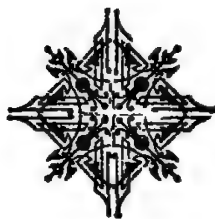
બહાદુરશાહ બહાદુરશાહ

‘ના, એમ ન કરો’ નાના સહુમના દિલમાંથી દિલ્હીના સિદ્ધાસન પ્રત્યેની વફાદારી અને બહાદુરશાહ પ્રત્યેની ભક્તિ બોલવા લાગી. ‘આપ અહીંજ રહો જ્યાં સુધી હું અને મારે કુટુંબ જીવતા છીએ, ત્યાં સુધી આપના એક વાળને પણ છેદી કાઢવા નહીં આવવા દઈએ પહેલાં અમે મરીશું, અને પછીજ કોઈ આદમી આપના શરીરને સ્પર્શ કરી શકશે’

‘બધું તમારી આટલી બધી ભક્તિને હું બાંધક નથી!’ બહાદુરશાહે અતિ રસ્ય અવાજે કહ્યું. ‘જો શૂર દેહને મારે હું મારા અનુયાયીઓને ફાંસીએ ચડતા જોડે એ મારાથી નહીં અને મારે કામ પૂર થયું મારે તમારો બેટો કરવો હતો તે પણ થયો મારે તમને મારી પ્યારી વસ્તુ મેં પી હતી તે પણ મેં પી દીધી. હવે મને જવા દો’. વિષતાએ જે અખ્યુ હશે તે થશે’

બહાદુરશાહ અને નાના કારેમ એક બીજાને અતિ ભાવ-પૂર્વક ફરી ફરતે બેટ્યા અને દિલ્હીનો છેલ્લો બાગશાહ આદમીના આંખા પ્રકાશના હુમાયુ । મકમ્મના દિશામાં ચાલ્યો.

કપની સરકારે બહાદુરશાહને કેદ પકડ્યો અને રંગુન મોકલી દીધો. ત્યાં પણ તેણે તો પોતાના અદ્વૈત-ભજનો માંડ્યાં અને નિરપદ્મ શાન્ત સાધુજીવન આજીવન રીતી જીવન પૂરું કર્યું.

(૨)

બેહાલ શાહનદો

બળવાની બરાબર એક વર્ષ પહેલાંની મધ્યાહ્ન હતી બર ઉનાળાનો સૂર્ય તેના પ્રવાસમાંથી ધડીબર ચળી આકાશની મધ્યમાં અગ્નિ વરસાવતો ઉભો હતો. દિલ્હી નગરમાં, આસપાસના ઉપરનોમાં અને જંગલોમાં સુનશાન શાન્તિ હતી ભગવાન ભારકરના એ પ્રતાપને ન સહી શ્વેત્રાથી મનુષ્યો અને પશુપંખીઓ-પ્રાણી માત્ર શીતળાને માટે પોકારતા જ્યાં ત્યાં પડ્યા હતા.

આ ખરા તાપમાં ચાર રાજકુમારો મહેલમાં શાંતિ ન મળવાથી શિકાર ખેલવા નીકળ્યા હતા. તેમની સાથે તેમનું નાનું અનુચર-મંડળ હતું. તેઓ જંગલમાં ધ્રુમતા હતા, અને કોઈ વૃક્ષ ઉપર પોતાના માળામાં નાનાં બચ્ચાંનિ પડ્યામાં બંધને લપાઇને બેઠેલી પક્ષી-માદાને જોઈ બદ્ધેના બહાર કરતા હતા અત્યંત નીરવ આ અરણ્યમાં કાળભૈરવ સમો બીપજી અવાજ સંભળી હજારો પક્ષીઓ પોતાની ઉડવા ના પાકળી પાંખોને પરણે પ્રસારી, પોતાના પ્રિય માળાઓ અને પ્યારા બચ્ચાંઓને છોટી ચાલી નીકળતા અને શાહનદાઓની ગાળાઓથી લીધેલું ટપોટપ નીચે પડતાં

એટલામાં સામેથી ફક્ત ગોદડી ઝોદેલો એક ફરીર માલ્યો આવતો હતો, તેના મોંદા ઉપર ખિન્નતા અને કશ્ચા દેખાતી હતી. ખરે ખપોરે જંગલમાં બદ્ધેના બહાર અને પક્ષીઓનું ધ્રુમરાણ સંભળી તે કોઈ વડલાની શીતળ છાયા છોડી અવાજનું દિશામાં આવતો હતો એમ ભાગતું હતું. તે નજીક આવ્યો અને બાદશાહના શાહનદાઓને જોઈ તેણે ખુલાખ માનપૂર્વક તેમને સલામ કરી અને કહ્યું:

“ શાહનદા સાહેબ, આ અગ્રેલ પખીઓને શા માટે સતાવો છો ? અપણુ તેમણે શું જમાડ્યું છે ? વાચાહીન આ પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ થતું હશે ? જુઓ, તે બીચારાં તેમની બે લીમાં કંકળાટ

ચાંદનદો

કરી રહ્યા છે. અને આ વમડો તેની શાન્તિથી તેમાં કચ્છના સર-
પુરી રહ્યો છે. આપ તો બાદશાહ લોક છો, આ ખલુ આપનોજ મુલક
છે. અને બાદશાહોની તો ફરજ છે, કે પોતાની વસ્તીનું રક્ષણ કરવું.
વસ્તીની સાથે પ્રેમ અને માયાથી વર્તવું. ”

વડો શાહનદો, જેની ઉંમર ૧૯ વર્ષની હતી. તેના મ્હો પર
આ વાત સાંભળી સરમના શેરડા પાયા. તેણે માથું નમાવી બંદૂક
ફેકી દીધી ખીજ બે શાહનદાઓ યુવાયુવ ઉભા રહ્યા. ખલુ સોથી
નાનો મીરજ નસીર હુમુલક મ્હો બમાડીને બોલ્યો: “ભવ રત્ન
કોઇનો ઉપદેશ કે કોઇની રજા હ સ્વીકારવાનો અભ્યાસ નથી ” તેના
અવાજમાં સાંધી ઉદ્ધતા હતી. તેણે એ ફકીરની હાજરીમાં બંદૂકના
બંદાર કરવા માયા.

ફકીર શાન્ત ઉભો રહ્યો પેલા ત્રણ શાહનદાઓ ખલુ શાન્ત
ઉભા હતા મગ મીરજ, હવે મોજના ખાતર નહોં ખલુ પેલા
ફકીરને ખીજવવા ખાતર પક્ષીઓને ખાડતો હતો. ફકીર આ ન જોઇ
-સક્યો તેણે ફરીવાર શાહનદાને ગિનતિ કરી:

“હજુર ! ગુરૂપો શા માટે કરો છો ? નાનાં નાના પક્ષીઓને
આપ શા માટે હલ્યો છો ? આપ શિકારનો શોખ હોય તો કોઇ
એવા પશુને મારો કે જેને મારતાં આપને શિકારની ખુશી સમજાય
અને જેના મરવાથી કેટલાયને આનન્દ થાય. આ નિર્દોષ પક્ષી-
ઓને મારવાથી આપને શું મજા આવે છે ? પક્ષીઓ મારવાથી,
આપ સાંજે બહોં ફરવા આવશો ત્યારે, પોતાના મધુર કિલકિલાટથી
આપને આવકાર આપનાર બહોં કોઇ નહોં રહે; આખા દિવસની
ખુશાહરીથી લોભ થઇ ગયેલા મુસાફરને, સાંજે પોતાના મનોરમ
સંગીતથી નવા પ્રાણુ અર્પનાર આ જ મજામાં કોઇ નહોં વળે, વડેલી
પ્રભાતે અને મોડી સંધ્યાએ આકાશના વિસાળ ફલક ઉપર અનેક
સૌન્દર્યમય ચિત્રો આલેખતાં જોઇ રાત્રનાં અને મંઝૂં કલ્યાણ
કરનાં આપના આ ઉપવનમાં કોઇ નહોં દેખાય અને કાઠુંબળદા !
આપને અમારે ખરે ખપારે આ ઉજળાટમાં શિકાર ખેલવો મગે છે ?
પધારો, આરામર્ષ પધારો. આપને આ ન શોભે ! ”

ફરી શાહનશાના ઉચ્ચ સરકારને અને તેની ઉન્નત લાગણી-
ઓને જગાડવા પ્રયત્ન કર્યો બોલતાં બોલતાં તે શાહનશાના મહેલ
જામે જોવા કરતો હતો. પણ તે ધારેલી અસર ન કરી શક્યો.
શાહનશાના મહેલ ઉપર તે કશા શુભ ફેરફાર ન નિહાળી શક્યો.
મીરજની અંધારામાં ખુન ઉભરાતું હતું, અને તેના મહેલ ઉપર કોઈ
અને તિરસ્કારની રનાજા આવી હતી. આ ફરીના બિપ્રદેશથી તેનું
જાહી અભિમાન ધારેલું લાગતું હતું.

“એ, પક્ષીઓને છોડી હું પશુઓને શિકાર કરું છું, કમળ મા”
મીરજની અંધકમાંથી એક ગોળી છુટી અને તે ફરીના જમણા
પગ સોંસરી સુસવાટ કરતી ચાલી અંધ તે તમ્બર અંધ નીચે પડી
મથો અને તેના મોઢામાંથી આપોઆપ નિ શ્વાસ નીકળી પડ્યો.
ધવાયેલી જગ્યાએથી ધોધમાર લોહી નીકળવા લાગ્યું. શાહનશાએ
તો ધોધ ઉપર ચડી ગામ તરફ ચાલ્યા મથા. ફરીર અચેતન પડ્યો
હતો, અને તેના પગમાંથી લોહી વહેતું હતું. પક્ષીઓનું હુમરાજી
જ્ઞાન્ત પડ્યું હતું, ફરીવાર જ અલખાં જાન્તિ આપી હતી

સાંજના શીતળ વાયરાએ નિઃશ્વસન થઈ પડેલા એ ફરીરને
જગાડ્યો, તેનામાં નવો પ્રાણ મૂક્યો. ફરીર બેઠો થઈ પ્રયત્ન કર્યો
તે બેઠો થયો અને ધ્રુટલકર પાનાની ઝુપડી તરફ ચાલવા માંડ્યું
તેના ધામાંથી લોહી ચલ્યું જતું હતું અને તેના ચાલવાના પ્રય-
ત્નથી તે પણ વધારે વેગથી નીકળવા લાગ્યું દર્દની હાથ
પોકારી ફરીર ફરીવાર નીચે પડ્યો, અને ધરીવાર થાક અંધ પાછો
બેઠો થયો. એ રીતે અતિ વ્યથાપૂર્વક તે ધ્રુટલુ ધમતો તેની
ઝુપડીના બારણા મુઠા પહોંચ્યો. સચાર સાંજની અંધારથી એક
નાની કુતરી આવી અને તેણે જોયું તો તેનો પ્રિય માલીક બારણા
વચ્ચે પડ્યો એ વફાદાર કુતરી કંઈ ન સમજી શકનાથી પોતાના
માલીકના પગ ચાટવા લાગી.

રાત્રિના અંધકારે જ અલખો કબજે કરી લીધો હતો, પક્ષીઓ
અધ્યાની આત્મી ગાથા વિના આજે બેઠા મુઠા મથા હતાં. નિશ્ચ-

ચર જનાવરના અવાજથી વખતે વખતે બેહાલી જાનિત ફરીને
થેરીને ઉભી હતી. તે નિશ્ચેતન પડગે હતો તેની કુતરી તેના
પગ ચાટતી હતી.

* * * *

દિલ્હી મઠ ઉપર તોપો ગાજતી હતી તેમાથી છુટતા
ગોળાઓ નગરના અનેક મકાને ને અને માણુઓને ભરખી રહ્યા
હતા દિલ્હીના રાજમાર્ગ ઉપર મુકાના ઢમલા ખડકયા હતા.
દિલ્હી પોતે, મરેલી સસ્તનતનુ સ્મશાન હોય તેવું લાગતું હતું.
શહેરમાં કોઈ માણુસ સરખુ નજરે નહોતું પડતું બાફરાઈ બહાદુર-
શાહ આગમી રાત્રે દિલ્હી છોડી, પોતાનો રાજમહેલ ખુશો મૂકી
ચાલ્યો ગયો હતો. તેના સૈનિકોએ સહેનતા હ અવાથી હથિ-
યાર છોડ્યા હતા અગ્રેજ લશ્કરે મદનો કમળે લીધો હતો અને
ઉપરથી ગોળાઓ ફેંકી 'નવી દિલ્હી' બનાવવા મારે 'જુની દિલ્હી'
જમીનદોસ્ત કરવાની ક્રિયા જોસભેર ચલી રહી હતી

બહાદુરશાહના મહેલમાં કોઈ નહોતું બહાદુરશાહના સ્વજનો
બહાદુરશાહ ગયાના સમાચાર જાણી કાંઈ ત્યાં નાસી ગયા હતા
બહાદુરશાહની બેમો અને બેટીઓ જ મઠમાં મૂકી આવવાનો
બહાદુરશાહ જતાં પહેલાં બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેણે જતાં જતાં
શાહજાદાઓને બોલાવી કેમ વર્તવું અને ક્યાં જવું તેની સૂચના
આપી દીધી હતી ગ્રંથુ શાહજાદાઓ અતિ વ્યાકુળ રહે પહોંચ-
ગજની તરફ જતા હતા તેમની સમી આજુબેથી વીથ પચીસ
ગોરા સ્વારો આવતા હતા બન્નેએ એક બીજાને જોયા ગોરા-
ઓએ નાસી જતા બગવાબોરોને જોઈ તેમની પાછળ થેડા દોડા-
બ્યા. શાહજાદાઓએ પોતાની પાછળ પલટણ આવતી દેખી, પોતાની
બંધી નાકાન લગાવી નાચવા માંડ્યું. શાહજાદાઓના થોડા પાણી-
પંચા હતા જેટલે તેમના અને ગોરા સ્વારોના થોડાઓ વચ્ચે
અતર ધટવાને બદલે વધવા માંડ્યું ગોરાઓએ જોયું કે જલતા
પકડવાનું જોખમ ખેડુ ડીક નથી. તેમણે બહુ ટાંકી. થોડા
ઉપર ખેંચ્યા યુવનો કરતાં થોડાઓ નિશાન રાખી ગોળાઓ

છાંદી, હુદ્દી વીજ પચીસ ગોળાઓને એ સાહજદારોને વાંધા અને એક ઘોડીને વાંધી.

ગોરા સ્વારોએ પહેલા સાહજદારો અને ઘોડાઓ નજીક જઈ જોયું તો એ સાહજદારો ધરેલા અને એક ધનાયેશો પડ્યો હતો. જીવતા પહેલા સાહજદારને તેની બેઠેલા દશમાં કેદ કરવામાં આવ્યો અને તેને ઘોડા ઉપર નાંખી પચટલુ ડાવણી તરફ પાછી ફરી.

ડાવણી પાસેની ટેકરી ઉપરજ હતી ત્યાં ગોરી અને કાળી બન્ને પચટલુ હતી ગીરફતાર થયેલા આ પુરુષને દેશી સિપાઈઓએ તરતજ ઝોળખી કાઢ્યો તે બદલાઈ બહાદુરસાહેબને સાથી નાના સાહજદાર મીરજી નસીર ઉલ્લુખે હતો. લશ્કરના ઉપરી વડા સાહેબને આ ખબર કરવામાં આવી તેણે આ ફતેહ માટે આનંદ બતાવી, એ સાહજદારને સાવધાનતાથી સાચવવા હુકમ કર્યો.

* * * *

પરાજીત બળવાખોરોએ ન્હાસબાગ આદરી, વિજેતા આગ્રે જોઈ દિલ્હીના કબજે લીધો. બહાદુરસાહેબ હુમાયુના મકબરામાં કેદ પકડાઈ ગયા-તૈમુર વસેનો છેલ્લો દીપક ઝાંખો પ્રગટ ફેંકી બુઝારી. તેની આંખો ઝોઝમ પડ્યા છાંદી ઉવાડે માથે અને અધઢોઢે શરીરે બીખારણો બની દિલ્હીના જ મકબરામાં બંટકવા સાગી. તેના સાહજદારો તેની નજર સમક્ષ ફાંસીને લાકડે લટક્યા. અસ્ત પામતા સામ્રાજ્યના છેલ્લા પરિવારને તેના અંત પહેલાં વિજેતાને હાથે જે વેદનાઓ બોમવવી પડે છે, તે બધી તૈમુરનો આ પરિવાર, ખીજે કશો ઉપાય ન રહેવાથી દીનતાપૂર્વક સહી રહ્યો હતો.

આ સ્થિતિનો વિચાર કરતો ભરજ એક દિવસ સાંજે બેઠો હતો તેના નાના તંબુમાં એક નાના વાસણ અને એક ચાંદી સિવાય કશું નહોતું. તે તે સાંદી ઉપર પડ્યો હતો અને એ ટેકરી ઉપરથી સ્વર્ણ નિરખતો હતો. તેના દેહ ઉપર લોહની સાંકળો હતી. તેના નાળુક શરીરને તેના ભાર અસહ્ય લાગતો. તેના ફરતો પહાણોના પહેરો હતો અને એ પહેરોગીરનો અનાજ

બેહુલક શાહબલદો

સાંભળી, પોતે પહાડમાં જની જાનથી માં અંગેનેનો કેની છે એ સ્મરણુ તેના દિલમાં સદાય જાગ્રત રહેવું

અસ્ત પામતો સૂર્ય જતાં જતાં આ કેદીને કંઈક કહેવા માગતો હોય તેમ અદૃશ્ય થતાં પહેલાં એ તણુ વાર ચબ્યો. મિરજમાં સૂર્યલોકની જાણ સમજવા જેટલા સસ્કાર નહોતા. છતાં, ધડીતાર પહેલાં તે શાકજાતો મટી દુસ્મનનો કેદી બન્યો. હોવાથી તેની જીંદગીમાં એક જખરદસ્ત ફેરફાર થયો હોવાથી, તેની જામણીઓએ એક જખર પલટો ખાધો હતો તે ધણુ નાબુક અને હોશિયાર બની મન હતી કદિયે કલ્પનાની મરતીએ ન ચડેવું આ નાના શાહબલદોનું મગજ આજે અનેક કલ્પના કરી રહ્યું હતું. તેની અંતરની આખ સમક્ષ દિલ્હીનો એ આદ-શાહી કિલ્લો, તેમાં તેને આરામને માટે બોલાવતો અનેક વિલાસની સામગ્રીઓથી સજ્જમારેજ ઓરડો, તેની નાની બહેન મલકા, તેનું ઉપવન અને તેની પ્રિય બંદુક, એ બધાં એક પછી એક અંદી ઉઠ્યાં. તે તેમને જોઈ રહ્યો, તેઓ જતાં રહે એ બીકથી આખને મટકુ ખાવાનો પણ અવકાશ આપ્યા વિના, પાગલની પેટ બસ જોઈ જ રહ્યો. એ છતાં એ આકૃતિએ જતી રહેવા લાગી તે અલવા દોક્યો તેના દેહની સાંકળો અને પગની જી-રોના દમાણથી જઘાટ ખાઈ તે નીચે પડ્યો તે આકૃતિઓ અદ-શ્ય થઈ તેની બીજી પજો તેણે તેના કાન ફાડીને અદર પેસના મશત્રી ચીસો સાંભળી, એ ચીસો અતિ પરિચિત લાગી. તેની માતા અને તેની બહેન એ ટેકરીની તળેટીમાં જ રહન કરતાં હોય એમ તેને લાગ્યું કાળમોઢ પત્થરના કાળજમાં પથુ કરેણા ઉપજાવે એવું તે રહન હતું. મીરજ તે સાંભળી રહ્યો, પથુ તેમની બહારે ધાવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી.

આ રીતે તેના જીવકાળની સ્મૃતિઓ અને બીજાં વર્ત-માનની કલ્પનાને જણે અનેક કલ્પનામૂર્તિઓ અને કલ્પના-પ્રસંગો જોતો અર્ધજાગૃત અર્ધસ્વપ્નસ્થ તે દસમાં પડ્યો હતો.

એવામાં તેના તણી બારી ઉઘડી એક પહાણ સિપાઈ અદર દાખલ થયો. તેણે સાંઠળાને કહ્યું:

“જનાબ ! વડા સાહેબ દિલ્હી ગયા છે. હું આપને મારે આ કુચીઓ લાવ્યો છું. જલ્દી કરો જાણે અને સાંઠળો ઉતારી અત્યારે ને અત્યારે નાસી છુટો જોજો, ક્યાંય ફસાઈ જતા નહીં. ઉતાવળ કરો.”

મિરજાને આ સ્વપ્ન છે કે સાચુ એ ન સમજાયુ તે બોધાયો. તેણે પાસે પડેલી કુચી લીધા જાણે અને સાંઠળોને ઉતારી દબલો કર્યો અને એ પહાણ સાચુ જોઈ રહ્યો તેની આંખોમાં અહેસાસ બર્યો હતો. પહાણને આટલો વિશ્વંસ પણ ન પાલન્યો.

“નામદાર ! જલ્દી નાસો જુઓ, આ ફેડીએ સીધાને સીધા ચાલ્યા જાશે. આ અધારીઆમાં તમને માર્ગ નહીં સૂઝે પણ ખીજો ઉપાસ નથી. સવાર સુધી ક્યાંય અટકવા વિના ચાલ્યા જ જાશે. એટલે જોખમમાંથી બચી જશો.

મિરજા આ પહાણને ઝોળખવા પ્રયત્ન કરતો સાચુ જ જોઈ રહ્યો હતો.

“સાહેબજાદા, વિશ્વંસ કરવાનો આ વખત નથી જલ્દી નાસી જ છુટો અહીં રહેશો તો આપને ફાંસીએ ચડવુ પડે. અહીંથી નાસી જશો, તો ક્યાંક ગુપ્ત વેશમાં પણ આપ સુખી જીવંતી ગુજરી શકશો. હવે ફગીથી બળવો કરવાનો કે દિલ્હી મેળવવાનો વિચાર સરખો પણ કરજો નહીં એ બની શકેજ નહીં બહાદુરશાહે દિલ્હી છોડ્યુ, તે દિવસથી આખુ દિન્દુસ્થ ન લાલ રંગે રંગાઈ ગયુ ખુદાની બદલી વખતે કેમ દિવસ ચાલ કરજો કે હું આપનો અજમલ.”

પહાણે છેલ્લા શબ્દો ધણેજ ધીમેથી કોઈ ન સાંભળે તેવી રીતે કહ્યા તે અતિ વ્યાકુળ લાગે. મિરજાની મદદતા અને હોંશીયારીનો અભાવ જોઈ તેને અંદરથી ગુસ્સો થતો.

એકાદશ શાહુભદો •

મિરજા તો એમને એમ જોઈ રહ્યો તેણે બટકી બટકોને જીવવા કરતા એકજ આંચકે જીવન-દોરી તોડી નાંખવાનું વધારે ડીકે લાગ્યું. નહાસી છુટી રાટલાના ટુકડા મૂંડી જીદથી પુરી કરનાર સાહુભદા કરતા અંગ્રેજોને હાથે ફાંસીએ ચડી જીવન સજામાં કરનાર સાહુભદાને ઇતિહાસમાં વધારે ગૌરવભર્યું સ્થાન મળશે, એ વિચાર તેના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો. તે શું કરવું તે નક્કી ન કરી શક્યો. તેના મગજમાં હજી મુઝવણની ઝડમચલ ચાલતી હતી.

“ ત્યારે જોડીએ પાછી પૂરી લ્યો. એટલે હું પાછો જાઉં તમારા આ વિલમ્બમાં હું મારું મોત લાગુ છું ”

પહાણુ નજીક આવ્યો

ખીજ તરફથી મિરજા પણ ઉઠ્યો. તેણે નહાસી છુટવાનો નિશ્ચય કર્યો

પહાણુની પામે આવી તેનો હાથ ઝાઢી તે પગવાર ઉભો રહ્યો પછી કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના, જીભથી મનાય તેના કરતાં અનેક મણે અદેશાન આપીથી મની તે ચાલી નીકળ્યો

બધું શાન્ત હતું. રાત્રિના નવે વાગ્યા હતા. મિરજા પહાણુ અતાવેલી ટ્રેડીએ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો હતો વખતે વખતે તે પાછું વાળી જતો હતો, તો પહાણુ મજની જાવણી ઉપર દીવાઓ ઝગતા દેખાતા હતા અંતે તે પણ દેખાતા બંધ થયા.

*

*

*

દિલ્હીના છેલ્લા બાદશાહને આ ઝોંધી લાડકવાળો એવો અધકારને બેદતો એકલો ચાલ્યો જતો હતો પૃથ્વી ઉપર કદીયે ઉધારે પગ ન મૂકનાર આ મિરજાના પગમાંથી દરેક પગલે ચેતન ચાલ્યું જતું હતું અધારી રાત્રિની ગાઢ બીપણુ શાન્તિમાં અશાન્ત એક આ શાહુભદો જ લાગતો તેના મનમાં અનેક વિચારો આવી રહ્યા હતા તેનું હૃદય ન કદપી શકાય એટલી ઝડપથી અને ન માની શકાય એટલા અવાજપૂર્વક ધમકતું હતું તે પકડાઈ જવાની બીંતિથી ધ્રુજતો હતો તેના કાનમાં પાછળ દોડ્યા આવતા ધોવા-

ઓની ખરીઓ વાગતી હતી, અને તેની દિશામાં ઘોડવામાં આવેલી બહુકની ગેળીઓ સભળાતી હતી. તેનો વેગ, વધતી જતી અશક્તિ અને ન છુટતી દહેશતને કારણે ધીમે ધીમે ધટતો જતો હતો. છતાં તે ચંત્રની માફક આસ્યો જતો હતો.

વખતે વખતે, આસપાસના ખેતરોના કુતરાઓ અને જંગલી શિયાળોનો, અધારી રાત્રિમાં સામાન્ય કરતા વધારે ભયંકર ભાવતો અવાજ સંભળી આ રાજકુમાર થંભી જતો. “હું ક્યાં ભઈ છું ?” એ વિચાર તેના મનમાં વિજળીની ઝડપથી પેસતો, પણ તેનો કશો ઉત્તર મળી શકતો નહોતો. અગ્રેજ લશ્કરને યાપ આપી સંકળતાપૂર્વક નહાસી છુટવું સ્કય છે એમ માનવું એ તેને મુખાંધ લાગી દિલ્હીની આસપાસ ફેરવાયે માનલના વિસ્તારમાં પથરાયેલું એ ગોર લશ્કર અને તેને યાપ આપી છટકવા માટે જોઈતા ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ-જેની તેણે મજબૂતરી કરી. અતે, જેમાં જીવલણ કરતાં હા વાં. વધારે સભવ છે એવું તેમ આ સાહસ લાગ્યું અને હારે તો ? તો ફરીએ ચડી એક ધાએ મૃત્યુ મેળવવાને બદલે, રીવાઈ રીવાઈને મરવાનું. તેની આખમાં કમકમાં અઘ્યા તેને માર્ગ સુઝાવે બધ થયો. એ હાથે માથું દબાવી તે નીચે બેસી થયો.

મિરજને પાછા ફરવાનો ચિચાર કર્યો તેણે પહાડગળની દિશામાં નજર નાખી નજર પચીસેક વારથી આગળ ન ચાલી. રાક્ષસો જેવા કદાવર મે ત્રણ કાળાં ઝાડ શિવાય તેને કશું ન દેખાયું તે દેટલા માઈલ આસ્યો હતો તેની પણ તેને કદખના ના આવી શકી છતાં તેને સમજાયું કે પાછું પેતાના તણુના પહોંચેલું, અને પોતે નહાસ્યો છે એ ન કમ વા દેવું એ પણ અશકય છે. બન્ને બાજુએ તેને ધમરાજ દેખાયા આરામપ્રિય સ્વભાવને પરિણામે જે મનોદશા જન્મે છે, તેમાંજ આવી-આવા જીવનમરણના પ્રસંગે પણ-ઓછી તકલીફ અને વધારે સગવડની મજબૂતરી સુઝે છે. મિરજને આ સ્વભાવ વારસામાં મળ્યો હતો પણ અત્યારે એ સ્વભાવના મૂળમાં પ્રહાર પડ્યા ધડીલરને માટે એ અદકય થયો.

મિત્રના શાશ્વત્વનો દો

મિત્રભને, સાદસ ક્યાં સિવાય ખીજે ઉપાય નથી
એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. તેણે જીવ હાથમાં લીધો. તેની નસોનસમાં
આવેશ કરાવ્યો. તેના પગમાં નવું જોર આવ્યું. કાંઈએ ઉપરથી
ઉચ્ચક્રો હાથ, એવી રીતે તે ઉભો થયો-ઉચ્ચક્રો, અને મુઠીઓ
જાણી અજમલે જતાવેલી ફેલીએ દોડ્યો.

રાત્રિ લગભગ અર્ધી ચાલી ગઈ હતી મિત્રભ આવેશમાં
ને આવેશમાં દોડ્યો. જતો હતો તેના પગ ઊંચાઈ ગયા હતા.
તેમાંથી લોહીની ધારાઓ ચાલી જતી હતી. પણ તેની તેને ખબર
પડી નહી. તે એએક કલાક સુધી આમ દોડ્યો. એવામાં ખળ-
ખળ વહેતા એક નાના ઝરાનો સંગીતમય અવાજ તેને કાને
આવ્યો. તે ત્યાં સુધી પહોંચ્યો, અને તેને કાંઈ ઢગડો થઈ પડ્યો.
તેનાં શરીરમાંથી આવેશ ચાલ્યો ગયો. વેળુના સુંદર બિહાના
ઉપર, જલ-વાદના અલૌકિક સંગીતના આસ્વાદમાં તે પોતી ગયો.
મિત્રભના આખી રાતના આવેશમય પ્રવાસમાં તેની સાથે, તેના
સાથી રૂપે ફક્ત તારાઓજ દોડેલા, અને જ્યારે તેને માર્ગ ન
સુઝતો ત્યારે પોતાના આજ પ્રકારથી તે જતાવેલો. હવે એ દુઃખી
આત્માને શાન્તિપૂર્વક સૂતેનો જોડુ, તેના ઉપર છેલ્લી કરુણાપૂર્ણ
દૃષ્ટિ ફેંકી, તેઓ એક પછી એક પોતાના આવાસ તરફ ચાલ્યા
ગયા. અને મિત્રભ, પરાક્રિયાના ઉન્માદક પવનમાં ધેનલરી
નિદ્રામાં પડ્યો.

પ્રમાત પડ્યું, અને લગવાનું સૂર્યદેવે જગતને દર્શન દીધું,
ત્યારે મિત્રભ ઉઘેતો હતો. તે ચતો સૂનો હતો. બાહ્યસૂર્યનાં
પ્રકાશ-કિરણો તેના પોપચાં ઉપર પથરાયાં મિત્રભની ઉંઘ જવા
લાગી તે સળવળ્યો. તેણે અર્ધી આંખ ઉપાડી આશ્ચર્ય નજર
ફેરવી. પણ ઉઠવાનું ન ગમ્યું. પડખું ફેરવી તે ફરીવાર સૂઈ ગયો.
પણ તેને ઉંઘ ન આવી તેનું આકુળ મગજ ફરી ત્યારે ચાલ્યું.
તે નહાસી છુટેલો ઠેઠો છે એ તેને યાદ આવ્યું. તે ઉભો થયો
અને ખાણીમાં ઉતરી મૂંઝાં ધોધ સ્વસ્થતા મેળવી

ધુવાતો દીપક

મિરજને આખી રાત ચાલવાથી ખૂબ થાક લાગ્યો હતો અને જુખ પણ કપડીને લાગી હતી. તેની પાસે ખાવાનું કંઈ નહોતું આસપાસ બાવળ અને ખેરના વૃક્ષો હતાં. એટલે તેની જુખ તે કોઈ વાડી કે ઉપરનમાં ગયા શિવ કે કોઈ ગામમાં પ્રવેશ્યા શિવાય સતોષાવી અશક્ય હતી આ માટે માર્ગ શોધવા તે એક આડ ઉપર ચડ્યો અને ચોપાસ દ્રષ્ટિ નાખી થોડક દૂર તેને ગાયોનું એક ધણુ અને કેટલાક ગોવાળીયા દેખ્યા તે તેમની દિશામાં ચાલ્યો.

* * * *

મિરજ એ ગોવાળોની પાસે ગયો, અને કોઈ જુલો પોલો મુસાફર પૂછે, તેમ બધી હકિકત પૂછી લીધી. મિરજને શાહનશાહ તરિકે આ ગોવાળોએ કહી નહી જોયેલો, નેમજ મિરજના મૂઠા ઉપર આજે એ શાહી નૂર પણ નહોતું. એટલે આ ગોવાળોને કશો અદેશો પણ ન આવ્યો કોઈ મુસાફરની સાથે જે એપરવાઈથી વાત કરે, તેજ એપરવાઈથી તેમણે આ શાહનશાહને ગામનો માર્ગ બતાવી દીધો.

મિરજને આ દીક લાગ્યું. ગામ માઈલેક દૂર હતું એટલે તે પોતાની જાતને છુપાવતો-છુપાવવાનો પ્રયાન કરે. તે તરફ ચાલ્યો માર્ગમાં કશે સચાર સંબંધી તે સારથ બનતો. આખી રાતની મુસાફરીનો થાક, એ આવેશનો પ્રત્યાધાત અને છુપાની વ્યથાએ તેના પગને એટલા નિર્બળ બતાવી દીધેલા કે તે ધસમતો ચાલતો લાગતો આ ઉપરાંત, કોઈ તેને વર્તી કાઢશે એ બીક તેના મનમાંથી ખસતી નહોતી.

તેણે ગામમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સૂર્ય બરાબર માથે આવ્યો હતો. ગામ નાંતું, પણ રસ્તાઓ સીધા લાગ્યા તે સ્વસ્થતાપૂર્વક આગળ ચાલવા લાગ્યો માર્ગમાં તેને એક પણ માણસ સામું ન મળ્યું. એથી એ પોતાને ધન્યભાગ્ય માનવા લાગ્યો.

આ રીતે તે ચાલ્યો જતો હતો, એવામાં તેને કાબાકલ સંબંધીયો તેના કાન ચમક્યા. તેનો પગ પાછો પડ્યો. પણ

બેહાલ શાહબહે

તેથી ને હમત કરી આગળ ચાલ્યો તે ચોક્કા પહેચ્યો. સ્વપ્નેયે જોતો ખ્યાલ નહીં હોય એવો બનાવ તેની બાબે સામે ધસ્યો. મને તેવો મજબુત માણસ મૂર્ચ્છા ખાઈ નીચે પડે એવો એ બનાવ હતો છતાંયે, કોણ જાણે કેમ, આ શાહબહે સ્થિર રહ્યો તે કાટેલી બાબે એ દરમિયાન જોઈ રહ્યો.

માણસોની હું જાણી હતી, વચમાં એક ઓટલા જેવું હતું. તેના ઉપર એક બાળા બેઠી હતી. તેના વાળ છુટા હતા તેની આંખોમાંથી આસુની ધારા ચાલી જતી હતી. તે ચીસો પાડતી હતી, અને તે જોઈ એ મામડીઆઓ હસતા હતા.

મિરબાબે આ જોયું ચીસો પાડતી એ બાલિકાને તેણે ઓળખ્યા તે તેની બેન મલકા હતી. પોતાની બેનને—એ શાહબહેને આમ પરવશ દશામાં પોકારતી જોઈ મિરબાબની આંખમાં ખૂન લગાયું. તે પોતાની સ્થિતિ જુદી અને એ યેળાની વચ્ચે દોડ્યો.

બિખારી હાલના એ માણસને દોડ્યો આવતો એકાએક જોયો, પણ પ્રથમ તે ન જોયો ક્યો. જ્યારે એ ધક્કા મુક્યો તો આરતો પોતાનો માર્ગ કરી બાળાની સમીપ આવ્યો, ત્યારે એણે તેના ઉપર નજર ફેરવી મલકા પણ આ નવા આવનારને નીરખી રહી. તેને મિરબાબે જોયો, પણ મને માનવા ના પાડી. મલકા ફરીવાર સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઈ રહી અને તેના મૂંઝામાંથી ચીસ છુટી 'ઝી હાઈ'.

'ઓ ખૂદન' કહી મિરબાબે દોડ્યો અને તેને બાથમાં લઈ લીધી તે તેની ખૂદન બાથ ફેરવીને વાર સુધી જોઈ રહ્યો અનેની બાથેએ એક બીજાને કેટલાય પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યા અને કેટલાય ઉત્તરો આપી દીધા.

મામલોકો આ બધું જોઈ ખુબ આશ્ચર્ય પામ્યા. પહેલાં તે તેમને કશું ન સમજાયું તેઓ મલકાને બાહ્યાલની બેઠી તરીકે ઓળખતા હતા, પણ મિરબાબે જોતા ઓળખતા. તેમને, બહાર શાહ અંગ્રેજ સરકારનો કેદી બન્યો છે, અને તેનું રાજકુટુંબ

દલ્હીની બજારમાં બિખારી બન્યું છે એ ખબર હતી અને તેમણે વાત ગોઠવી અને બિખારી જેવો લાગતો એ બુવાન સાહ-ભાદો હશે એમ અનુમાન આવ્યું.

બહાદુરશાહની આગ્રા મુજબ બાદશાહી જનનાને રથમાં બેસાડી જંગલમાં છોડી દેવામાં આવ્યો હતો મલકા તેની મજબૂતી અમમાનન સાથે હતી તેઓ જંગલમાં રમવામાં હતા. એવામાં આ ગામના લોકોએ મલકાને જોઈ, તેને ઝાળખી, અને ગોરા લશ્કરને સોંપવાના ધરાવાથી તેને પોતાને ગામ છોડવી લાગ્યા. મલકાની મા અમમાનનને ખીજા ગામવાળા આવે ઉશ્ચેથી ઉપાડી ગયા હતા.

મલકા તોફાની સ્વભાવની હતી તેની ઉંમર તેર વર્ષની હતી, પણ તેર વર્ષની બાળામાં જે સમજશક્તિ અને જે સમય-સૂચકતા હોય તે તેનામાં નહોતી તે હજી પોતાને શાહનદી સમજતી અને આ ગામડીઓ સાથે શાહનદીના રૂઆંથી વાતો કરતી તે ગામડીઓનું કહ્યું ન માનતી અને તેમનાથી આડી ચાલતી. આથી ગામડીઓએ ચીકાઈને તેને ખૂબ મારી હતી મલકાના કાનમાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું, અને ચીસો પાડતી તે ઝોટલા ઉપર ચડી બેઠી હતી તેની ચીસોએ નવરા ગામલોકોને આ વગરપૈસાનું નાટક જેવા એકઠા કર્યા હતા. મોઝલ સસ્તનતને સૂર્ય હજી છેલ્લો પ્રકાશ નાખતો ઉભો હતો, ત્યાંજ તેની શાહનદી તરફ આ ગામડીઓ આટલી બેઝદખીપૂર્વક વર્તી રહ્યા હતા. ધડી પહેલા જ્યાં બહાદુરશાહની આજી કરતી, ત્યાં તેની બેઠીની સાથે એક લોડીના જેવો વર્તાવ રાખવામાં આવે, એમાં ઇતિહાસ-સંશોધકોને, મોગજોના અતિમ દિવસોમાં તેમના પ્રત્યે તેમની પ્રજામાં ફેટલો ઉગ્ર અભક્તિભાવ આપેલો એ સંશોધવાનું સુદર વસ્તુ મળે છે.

મિરજા મલકાને બાથમાં રાખી ચોતરફ દ્રષ્ટિ ફેંકતો ઉભો હતો તે હવે ખતો થઈ ગયો હતો, એટલે તેની એ દ્રષ્ટિમાં દયાની ચાટના હતી ગામલોકો તેને અને તેની ખુદને થોડા સમય કર્યા.

સાંભળો

હુપાવી રાખે એવી તેની આંખમાં અભ્યર્ચના લખી હતી. મીરબા એ મેલેથી ન માંગી શકે.

અ તે એ ટોળાની એક બાલુએથી અવાજ આવ્યો.

“આલો એ લોડીને આજે તો પૂરી રાખો, કાલે એને સીધી કરીશું” એ અવાજ ગામના કેટલાકને હતો.

મિરબાની હવે ન રહેવાયું. એ ‘લોડી’ કબ્જે તીર તેની છાતીની આરપાર આવ્યું મધુ ગમ ખાઈને પલવાર ને દેવો રસો, અને રડવા જેવો ધ્રુવ ગયો, તેનાથી બોલાઈ જવાયું

“બાપુ ! અમને દુઃખિયાને શા માટે દુઃખવો છો ? અત્યારે તો અમારા ઉપર દુઃખનાં આકાશ ફાટ્યાં છે અમારી દયા એ નથી આવડી !”

“દયા કેવી ? એને અમે યે ..થી લઈ આવ્યા અને હવે તે તોફાન કરે છે. હવે તો અમે એને મારી મારીને સીધી કરશું” ! છેડાવવી હોય તો પૈસા આપતો ન.”

“પૈસા ક્યાથી આવું ? આજે તો હું બિખારી છું, હજી અત્ર પશુ પામ્યો નથી. હજી તો મારે તમારી પાંચે રોટલાની ભીખ માગવાની છે. એવી સ્થિતિમાં હું પૈસા ક્યાથી આવું ? પૈસા તો પ્રથમ આપશે.”

“ના, ના, પૈસા તો ગેર સાબ આપશે. અમે તો આ છોકરી એને સોંપી દઈશું. અમારો જોખો ભરાઈ જશે !”

“હા, ભાઈ !” મિરબાની આંખોમાં આંસુ હતું. “અત્યારે પૈસા તો ગેરજોખ જ આપશે જે દિવસ પહેલાં હું દિલ્હીનો સાહ-જાદો હતો, કાલે જાજે તેમનો ફેદો હતો, અને આજે તમારો બિખારી-તમારો માનવ છું. ખુદાએ અમારો દિવસ ફેરવી નાખ્યો”

મિરબાની આ દીનતાની દીન ગામડીઓએ ઉપર બહુ આશ્ચર્ય ન થયું. માણસોની મેદની ધીમે ધીમે ધટી હતી. જેટલા હતા, તેમાંથી કેટલાક રસપૂર્વક આ વાતો સાંભળતા હતા અને કેટલાક બેધાન થતા હતા.

આ સવાદ ચાલતો હતો, ત્યાં સામેથી એક લશ્કરી ટુકડી આવતી દેખાઈ ટોપાવાળા ગોરાઓ દેખી ગામડીઓએ નાસવા લાગ્યા મિરબ પણ આમતેમ માર્ગ શોધવા લાગ્યો, પણ તે કશું કરી શકે તે પહેલાં એ ટુકડી થ્રેસી વળી અને એ શાહનદો, શાહનદી અને ચાર મુખ્ય ગામેતીઓને ગીરફતાર કર્યા

* * * *

બળવાનો અગ્નિ ઝોલવાઈ ગયો હતો માત્ર કેટલેક સ્થળે તેના છુટાછવાયા તથુખા ઝમતા હતા. તેને ઝોલવવાના ઇરાદાથી અને નહીં સ્થપાયેલી સત્તાનો પ્રતાપ પાથરવાના આશયથી દિલ્હીના આદની ચોકમાં ફાસીઓ ઉભી કરવામાં આવી હતી કેદ થયેલા બળવાખોરોને એક પછી એક એ ફાસી સન્મુખ લાવવામાં આવતા અગ્રેજ કાયદા મુજબ તેમના સામેનો આરોપ જાહેર કરવામાં આવતો અને એક લશ્કરી અમલદાર કશું સાબળ્યા વિના તેમને ફાંસીની સજા ફરમાવતો. આવી રીતે સજા પામીને અનેક બળવાગોરા ફાંસીએ ચડ્યા અને યમરાજના દરબારમાં પહોંચ્યા.

આ ક્રિયા બરાબર એક માસ થયાં ચાલુ હતી દરરોજ સવારમાં એ ચાંદની ચોકમાં આખું દિલ્હી એકઠું થતું અને અગ્રેજ સત્તાનો પ્રભાવ પિછાની પાછું કરતું એક દિવસ શાહનદા મીરબ અને શાહનદી મલકાને વારો આવ્યો એ બન્નેને સેનાપતિ સન્મુખ ખડા કરવામાં આવ્યા તેમનાં નામ અને તેમનો આરોપ જાહેર કરવામાં આવ્યો આરોપ રાજદ્રોહનો અને કેદ તોડી નહાસવાનો હતો તેને માટે સજા પણ ફાંસીની જ હતી

લશ્કરી અમલદારે સજા ફરમાવતા પહેલાં આ બંને બાળકો સામે જોયું. તેમની નાની ઉંમર અને તેમનું દુશ્મનના દિલમાં પણ કરણી ઉપજાવે તેવું દયામણું નિર્દોષ વદન તેણે જોયાં લશ્કરી તાલીમે શુષ્ક બનાવી મૂકેલા એ હૃદયમાં પણ દયાની સેરો પુટી તે બધું બૂલી તેમના શામુ જ જોઈ રહ્યો, અને આ બાળકોને બચાવવા માર્ગ શોધવા લાગ્યો. અંતે તેણે એ બન્નેને નાની ઉંમરને કારણે છોડી મૂક્યાં

એહાલ રાહબદો

મિરળ અને મલકા આ અમલદારને અતરથી કુવા દેતાં ચાલી નાકળ્યાં તેમને ક્યાં જવું એ સૂઝતું નહોતું તેઓ દિલ્હીના દુર્ગની બહાર ગયા, અને ત્યાં થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવા અને ક્યાં જવું તેના વિચાર કરતાં બેઠાં. એવામાં એક સિપાઈ આવ્યો અને એ બંનેને પછી સાહેબ પાસે આવવા કહ્યું.

મિરળ આ સાંઝણી સ્તબ્ધ બની ગયો. તેને થયું કે સાહેબે અમને છૂત્તા ન ગણવાનું ઠરાવ્યું હશે એ આપણને ફાંસી મગવાની છે મલકાના મનમાં પણ આવ વિચાર આવ્યો. બાઈ-બહેન એક બીજા સામે જોયું, અને એ સિપાઈ સાથે સાહેબ પાસે પાછા જવા નક્કો કર્યું.

તેઓ સાહેબ પાસે પહોંચ્યાં, ત્યારે સાહેબ લશ્કરી અદાલતમાં બેસી ફાંસીની ચાંસાઓ નહોતો આપતો. તેનાં મોં ઉપર ચપરાળની બીચડા નહોતી તે પોતાના નાના બગલ ના એક ઝોરડામાં બેઠો હતો. બેના ઉપર પિતાની પ્રેમાળતા શોભતી હતી. સિપાઈએ બંનેને સાહેબ પાસે રજુ કર્યાં.

સાહેબે બંનેને પોતાને ત્યાં રાખ્યાં. મિરળ અને મલકા આ ઉપરાંત અગ્રે ને ધરે બે વર્ષ સુધી રહ્યાં. તે પછી સાહેબને વિલાયત જવાનું થયું તેને આ બાળકોની ચિન્તા થઈ, અને પોતાના એક મિત્રને સોંપી તે વિલાયત ગયો.

આ સાહેબને ત્યાં મિરળ ગૃહારજારીનું કામ કરતો; અને મલકા દાસીનું કામ કરતી. ત્યાંપણ તેમણે બેત્રણ વર્ષ કાઢ્યાં. તે દરમિયાન મલકા દાસીની મરણ પામી અને મિરળને અગ્રે જ સરકાર તરફથી માસિક પાંચ રૂપિયનું પેન્શન મળ્યું. મિરળએ સાહેબની નેમ્ની લીધી, અને તે રબેન્ડાપૂર્વક બદલેલાં હાજરો.

* * * *

એ વાતને આજે બરાબર બમીઆર વર્ષ થયાં, દિલ્હીની બજારમાં, એ ચાંદની ચોકમાં અને એ ગાદાની કિસ્મ પાસે, એક

બુઝારતો હીપક

જુદ બિખારી ભટકતો હતો તેના મોઢા ઉપર ધુનિયાની દરિદ્રતાએ અને દરોઝે વાસ કર્યો હતો. તે અતિ પીળા અને ક્ષીણકાશ બામતો તેની આસપાસ ફુગધનું વાતાવરણ વર્તતું તેને જોનારને પોતાની નજર ખીણ તરફ ફેરવી જવાની ફરગ પડે એા તરવે તેની આસપાસ ફરતાં તે અપગ હતો તેના બન્ને પથે ધુટલુથી ભાંગી ગયા હતા એટલે બન્ને હાથે પાવડીએ બાંધી ધુટલુ ધસ-હતો તે જબરમાં ફરતો હતો તેના ગળામાં એક ઝોળી બાંધી હતી. માર્ગે જના । લોકો તેમાં પછ પૈસો કે કંઈ આવનું નાખતા અને તે બિખારી તેમના અજ્ઞેજ્ઞાન ગાતો તે દિલ્હીના બાદશાહને સોથી નાનો બેટો ગીરજા હતો.

મિરજાને નોકરી કોડયા પછી અનેક બચસો વળગ્યા હતાં. બુવાનીમાં તેણે અનેક ન કરવાનાં કામો કર્યા હતાં, અને તેમાં પોતાની માંસિક પાંચ રૂપિયાની આવક ખર્ચવા ઉપરાંત ખીણું ખુશ દેવું કરી તે ખુશ થયો હતો. તેણે તેનું પેન્શન રેવા પેટે કોઇકને માંડી આપ્યું હતું હવે તેને બીખમાંથી થતી આવક સિવાય કશી આવક નહોતી, કે નહોતી કશી મિલકત તેને દિલ્હીનાં સર્જા માણસો ઝોળખતા અને તેની આ પામર દક્ષા દેખી દયા ખાતા તેને કંઇક આપનાં મોગલ સમ્રાટનો પુત્ર તેની જુલાવરમાં એક કમલમાં કંમલ બિખારીની દક્ષા અનુભવી, દિલ્હીના લોકોની દયા ઉપર જતો.

આ વાત કંઈ બુની નથી. ૧૯૧૧માં મિરજાને પગ ધસ-હતો જોનારા અનેક માણસો દિલ્હીમાં આદાર વગે છે

(૩)

અનાથ રાજકુમાર

લાલ કિસ્વાના પાછળના ભાગમાં એક નાનો પશુ અતિ સુંદર મહેલ હતો. બાદશાહી કુટુંબના નિવાસ-સ્થાન તરિકે આ દિલ્હી મોખલ સસ્તનતના પ્રારભકાગથી વપરાતો હોવાથી, તેમાં અનેક મહાલયો અને અનેક મહેલો હતા. એ બધામાં આ મહેલ જોખનવંતી સુદરી સમો શોભતો. તે વિલાસ અને વૈભવની સામ-ઓઓથી બાદશાહના રાજમહેલ જેટલોજ સમૃદ્ધ હતો તેમાં બહાદુરશાહના પિતરાઈ સરદાર મિરજી નવરોજ હૈદરખાની રહેતા.

હૈદરખાનીને બાદશાહી ખજાનામાંથી સાઈ વેતન મળતું. આ ઉપરાંત તેમને સમ્રાટ શાહઆલમના સમયમાં અઠળક દ્રવ્ય મળેલું એટલે તે બિલકુલ સકાચ વિના, બાદશાહી રીતે રહેતા અને ખુબ સુખી જીવન માળતા. તેમને માહઆલમ નામનો એકનોએક પુત્ર હતો. બળવા સમયે માહઆલમની ઉંમર માત્ર અગ્નીઆર વર્ષની હતી.

જ્યારે બળવાખોરો હાર્યા અને દિલ્હીનું રાજકુટુંબ અને દિલ્હીના પ્રજાજનો દિલ્હી છોડી નાસબાજ કરવા લાગ્યા, ત્યારે માહઆલમની માતા પશારીવસ હતી. માહઆલમ અને તેના પિતા હૈદરખાની તેની સારવારમાં હતા તેમની આ ગૃહ-ચિંતાથી તેમને બહારની દુનિયા સાથે ખુબ અંતર પડી ગયું હતું. બળવાખોરો હાર્યા છે અને અંગ્રેજોએ દિલ્હીનો કબજો લીધો છે, એવી તેમને કશી ખબર પહોંચી નહોતી.

જે રાત્રે અંગ્રેજ સૈન્યે દિલ્હીના દરવાજા તોડી અંદર પ્રવેશ કર્યો, તે રાત્રે માહઆલમની માતાની માદગી અર્ધ મચ્છી હતી. તે શાવ જેટલા દશામાં બિછાને પડી હતી. તેની છેલ્લી પળો અણુતી હતી. માહઆલમ તેની મરતી માતાને માથે હાથ ફેરવતો ઝોલીકે બેઠો હતો અને હૈદરખાની કાંઈ તપ્પીમને બોલાવવા કહેરમાં ગયો હતો.

વિજયના ઉન્માદભર અગ્રેજ ભરકર ચાલ્યુ આવતું હતું. તેનો અવાજ સાંભળી લોકો પૃથ્વીના પેટમાં સમાવા હુપી રીતે દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા એવે ક્ષમચે હૈદરઅલીને તબીબ કયાથી મળે ? તે દિલ્હીના રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યો, આસપાસ બધે નજર નાખી, પણ તેને કોઈ માણસ ન દેખાયું. તે ઉતરી ગયેલે મૂંઝાએ પાછો ફરતો હતો એવામાં તેને કાને લશ્કરી વાદનો અવાજ અચ-કાયો. તે થડકીને થબી ગયો તેણે પાસેની શેરીમાં કૂટલાક માણુ-મેને દોડતા જોયા તે તે શેરી તરફ વળ્યો તપાસ કરતાં તેને જણાયું કે અગ્રેજ ભરકરે દિલ્હીના કબજો લીધો છે અને તે લાલ કિલ્લાનો કબજો લેવા બધ છે

હૈદરઅલીને આ સમાચાર વિજળીના કડાકા જેવા લાગ્યા તેને બળવાનો આવો અને આટલો જુલો અત આવશે એવી કલ્પના થે નહોતી. તમીબને શોધવાનું છોડી તે ઝપટામધ પાછો ફર્યો અને ટુકે માર્ગે થઈ પાછળને બારણેથી લાલ કિલ્લામાં પહોંચ્યો.

હૈદરઅલીએ લથડને પગલે પોતાની પત્નીના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો પ્રવેશ કરતાં જ તેણે સામે પથારી ઉપર નજર નાખી પથારીમાં તેની બી એવી ને એવી અચેતન દશામાં પડી હતી અને પામે માહઆબમની આખેમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી જતી હતી હૈદરઅલીને આવતો જોઈ માહઆબમે માથુ ઉચું કર્યું અને પોતાની માતાની સ્થિતિની વાત કરી. તેમના એ મહેલમાં એ સમયે બાપ, દિકરો અને પથારી પર પડેલી મા સિવાય કોઈ નહોતું.

હૈદરઅલી પથારી પાસે ગયો અને ઝોશીકે બેઠો તેણે પોતાની પ્રિયતમાનું માથુ ધીમેથી ઉંચક્યું અને પોતાનાં બે જામાં લીધું. તે તેના મૂંઝા ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. તેની આંખો એ દુઃખ લોચનવાળા અને શીઝાકને લીધે વધારે મનોહર લાગતા પોતાની અર્ધાગનાના મહેરા ઉપર ચોટી રહી આ સ્થિતિમાં તે થોડીવાર સુધી બેસી રહ્યો એવામાં તેની પત્નીની આંખો એકાએક ઉઘડી અને એક બીબા સામું સ્મિતાપૂર્વક જોઈ રહ્યાં અંદરથી કષ્ટ.

આંચકો વાગ્યો હોય તેમ તે આંખો પાછી એકાએક મિચાઈ-
અને તે પાછી કદી ઉપડી જ નહીં

પોતાની પત્નીના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા છે તેની તેને ક્યાંય
સુધી ખબર પડી નહીં તે તેના મ્હોં સામું જોતો ક્યાંય સુધી
એસી રહ્યો અને તેણે તેના હાથ હાથમાં લીધો, તેની છાતી ઉપર
કાન મોડ્યા, ત્યારે તેને જ્ઞાન આવ્યું કે પ્રિયા તો ચાલી ગઈ.

માહઆશ્રમને પણ પોતાની માતા મૃત્યુ પામી એ સમજાયું. તેણે
'ઓ મા !'—એમ એક ચીજ પાડી અને તે મોટે સાદે રોવા
લાગ્યો. હૃદયગતી અત્યાર સુધી સ્તબ્ધ બેઠો હતો. તેણે પણ
પુત્રની સાથે રોવા માંડ્યું લાલ કિલ્લામાં તેમને જ્ઞાન રાખનાર
અત્યારે કોઈ નહોતું આસપાસના પથરોને આંખો અને મ્હોડું
હોત, તો તે પણ આ પિતાપુત્રની સાથે સાદ પુરાવી આંસુની
નદીઓ ચલાવત એવો કર્ણ તે પ્રસંગ હતો.

ક્યાંય સુધી પિતાપુત્રે આમ રહ્યા કયું. હૃદયગતી કે માહઆશ્રમ
એમાંથી કાઢતે શું કરતું તે સુઝતું નહીં. આખી જીન્દગીમાં આવો પ્રસંગ
તેમણે કદી જોયો નહોતો મુસલમાની રીત મુજબ કફનવિધિ કે દફનક્રિયા
કેમ કરાય તે તેમને આવડતું નહોતું તેમની બન્ને દાસીઓ બહાર ચાલી
ગઈ હતી દિલ્લીમાં છુટ ચાલતી હતી અને માણસો માર્યા વિનાના
બની નહાસતા હતા એટલે કફનનો સામાન બજારમાંથી મળે તેમ
નહોતું. માગ્યા મૂલ આપતા, અતિમ ક્રિયા કરવા માટે કોઈ
સૈયદ પણ મળવો મુશ્કેલ હતો. પિતા પુત્ર આ ગિયતિનો વિચાર
કરતા, અમર્ય વિધિને અતારની વહના હેતા મુડદાની પાસે બેઠા હતા

આમને આમ બે ત્રણ કલાક ચાલ્યા ગયા એટલામાં અંગ્રેજ
લશ્કર લાલ કિલ્લામાં પેહું જોવા બહુમાર તેને કાને આવ્યા
પોતાની પ્રિયતમાને આમ મૂકી નહાણવું પડશે એવો તેને ખ્યાલ
આવ્યો. તેમાંથી જો ન સંખાયું. તે એકદમ ઉભો થયો. તેણે,
જેમ આવડે તેમ પોતાની પત્નીની છેલ્લી ક્રિયાઓ સ્વચ્છ કરી.
નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

લાસને તેણે જમીન ઉપર લીધી, અને ૧૦૮ લોટા પાણી
‘રેડી ૧૦૮ વખત સ્નાન કરાવ્યું’. કદન ક્યાંથી લાવવું? તેણે
‘પાસેના પક્ષ’ પર નજર નાંખી તેના ઉપર એ ઉજળી ચાદરો
પડી હતી તેણે તે ઉપાડી લીધી અને લાસને તેમાં બપેટી લીધી.
કદનવિધિ તો રમ્મ હવે કદન કર્યા કરવું? બહાર લઈ જવાનો
તો સમય નહોતો અને સમય હોય તો પણ તેમ કરવું અશક્ય
હતું. તે પાસેના ઝોરમાં ગયો, અને એકલે હાથે તેના ખુણાના
પાટીઆ તોડી એક ભોંયરા જેવો બાગ ખુલ્લો કર્યો અને બહાર
પોતાની પ્રિયા માટે આરામગાહ રચી. આ બધો સમય માહ-
આલમ તો પથારી ઉપર બેઠો બેઠો ચુરતો હતો.

હેદરઅલી પોતાની પત્નીને લેવા પાછો ગયો તેને ઉચકતાં
પહેલાં તે ધરીવાર તેના સાથું જોઈ રહ્યો તેનું હૈયું હાથ ન રહ્યું.
તેના અંતરમાંથી ચીસ છુટી પડી તે ફરીવાર મોટે સાદે રોવા લાગ્યો.

આમ રૂદન કરતાં તે ઉભા હતો. એવામાં તેના દિવાન-
ખાનાનું બારણું તૂટ્યું હોય એવો અવાજ આવ્યો.

હેદરઅલીનું રૂદન રૂંધાઈ ગયું. તે સ્તબ્ધ બની ગયો બાહ્ય
કિલ્લો તૂટ્યો, અને અંગ્રેજ લશ્કર આવી પહોંચ્યું એ ખ્યાલ
અપાતાં તેના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયો આવા કસોટીના
પ્રસંગોએ તેની શુદ્ધિ વધારે ધારદાર બનતી. સામાન્ય પ્રસંગોમાં
તેનો લહેરી સ્વભાવ તેને નિશ્ચયાત્મક ન બનવા દેતો, પણ આપ-
દના પ્રસંગોએ તો તેની શુદ્ધિ અત્યંત ત્વરાપૂર્વક નિજી થઈ
નાખતી અને એટલીજ ત્વરાથી તેનું પહેલવાન શરીર તેની અમલ
કરતું.

તેણે પોતાની વેર ધ જતી સક્રિયતા એકત્ર કરવા પ્રયત્ન
કર્યો અને શુભાશુભ મનોસ્વાસ્થ્ય પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. તે કુટુંબ પર
નીચો નમ્યો અને હાથનો ખોળો રચી, તેમાં પોતાની પ્રિયતમાના
મૃતદેહને ધીમેથી ઉતારી લીધો. તે, પાસેના ઝોરમાં જ્યાં તેણે
આરામગાહ બનાવી હતી, તે તરફ વળ્યો; પણ ત્યાં તો તેના

અનંત રોજકુંભાર

પોતાનાજ ઓરમના બારીબારણાઓ તેણે તૂટતાં કાલિયાં અને એ તૂટેલાં બારણાંઓ વચ્ચે ઉભેલા ચમના દૂત સમા ચાર પાંચ વિકરાળ મ્હોરાઓ તેણે જોયા. તે ચમક્યો અને પાછો ફર્યો. એટલામાં તો એક મજબુત હાથ તેના ગળા ઉપર પડ્યો અને એક આકરી પાડુ તેના પગ ઉપર લાગી તે લચ્યાં, પણ એ પગ પટ્ટોળા કરી, હાથમાંના મૃતદેહને બરાબર સાચવી તે સ્થિર ઉભો રહ્યો.

તેણે આસપાસ એક વસ્તુમાંથી નજર નાંખી, અને વસ્તુસ્થિતિ સમગ્ર લીધી આઠદશ ગોરા અને દસપંદર શીખ સિપાઈઓથી તેણે પોતાને ઘેરાયેલો જોયો. પોતે પરવશ અને નિરપાક છે એ તેને સ્પષ્ટ દેખાયું.

આ સિપાઈઓ વાધ વરઝીને ગેરા હતા કેમકે રાજા કે અમીરના સમ્રાટસ્થાનમાં દીર્ઘ કાળ સુધી કેદ સેવ્યા પછી એમાંએક નાસી છુટ્યા હોય એવી તેમની મનોદશા હતી તેમની ક્રુધા અતિ તીવ્ર હતી તેમની આંખોમાં જ મલી તેજ ચમકવું હતું તેમણે મુશ્કિલ દશામાં પડેલા માહઆસનને જોયો, મૃતદેહને ઉપાડી ઉભેલા હૈદરઅલીને જોયો. પણ એ બધાથી તેમના અસરકારી આત્મા ઉપર કશી અસર થઈ નહીં. ઉલટું, તેમના પ્રહારને ન ગળ્યુંકરાતાં હૈદરઅલી સ્થિર ઉભો હતો તેથી તેમને ક્રોધ થયો. ચાર સિપાઈઓએ સાથે ધસી હૈદરઅલી ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેને કૂર રીતે પછાડ્યો.

હૈદરઅલી પડ્યો, પણ તેણે પોતાની પ્રિયતમાને છોડી નહીં. તે તેને જાતી સાથે ચાંપી ચત્તોપાટ સૂતો સિપાઈઓથી આ ન સહેવાયું. તેમણે બળાત્કારપૂર્વક એ પ્રિયીયુગલને છુટું પાડ્યું. હૈદરઅલીની જાતીએથી તેની પ્રિયાના મૃતદેહને ઝોંટી, તેમણે તેને એક ખુલ્લામાં ફેંકી દીધો. હૈદરઅલી આ બધું લાલ લોચને જોઈ રહ્યો પણ તેનાથી એ ન જોવાયું તેની આંખે તમ્બર આવ્યાં. નેત્રી શુદ્ધ ચાલી ગઈ. તે પાછો બારે શુદ્ધિમાં આવ્યો, ત્યારે તે અને.

તેનો પુત્ર સામસામાં ખુલ્લામાં દોરકાના સખ્ત બંધથી બધાયેલા પડ્યા હતા.

સિપાઈઓએ ધરના માલિકને મુસ્કેટાટ બાંધી એ ધરમાં નિરકુશ વિચરવા માંડ્યું તેઓ ધરના ખડે ખડમાં અને ખુલ્લેખુલ્લામાં ફરી વળ્યા જેટલું લેવા જેવું લાગ્યું, તેટલું મધુ એકઠું કર્યું અને બીજાને લુપ્તો કરી નાખ્યો. તેઓએ હૈદરઅલીના પેટીઓ અને પટારાઓ, કપાટો અને ઇસ્કેતરાઓ-એ બધું તોડી નાંખ્યું, તેના નાના પુસ્તકાલયને આગ લગાવી, ક્લિપના અને કલાના પુરાણા નમુનાઓને સઠાર કર્યો અને સમ્રાટના કુટુંબીઓને પહેરવાના રત્નજડિત આભુષણોનાં પોટલાં બાંધ્યાં.

એ કામ કરી તેઓ પામેના મકાનમાં બેઠા ત્યાં હૈદરઅલીનો દાસજમુદાય રહેતો અંગ્રેજોએ દિલ્હીનો કબજો કર્યાના સમાચાર સંભળી, માલઅલમની માતા મૃત્યુને બિજાને છનાં તેઓ નાસી ગયાં હતાં. પણ લાલ કિશ્વાની લુટ કરી સિપાઈઓ પાછા આવ્યા ગયા છે એમ જાણી એ દાસી ત્રો ખાનગી માર્ગેથી પાછી આવેલી આ નરપશુઓએ એ નારીઓને જોઈ, તેમને ઓટલેથી પકડી નાંચે પછાડી અને તેમના દેહને અલકાબ્યો.

અતરના અમુરને સતોષી તેઓ પાછા વળ્યા પણ ત્યાં તો એક વાત તેમને યાદ આવી પેલા પોટલાંઓ ઉપાડવા એ દાસીઓને સાથે લઈ લેવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું તેઓ તેમને બોલાવવા પાછા ગયા. દાસીઓએ આવવામાં જરા વિલંબ કર્યો એટલે આ સિપાઈઓએ તેમને ઓટલેથી ધસડી સાથે લીધી.

દાસીઓને ત્યાં લાવી, પેલા પોટલાં વાગે બેસાડી, સિપાઈઓ હૈદરઅલીના ઝોરડામાં ગયા, હૈદરઅલી આંખો માંચી ખુલ્લામાં પડ્યો હતો. તેમાંથી ધીમે વેગે આંસુઓ ટપકતાં હોય એમ તેની પાસે પહોંચેલી જમીન કહેતી હતી બદીવાન થયા પછી હૈદરઅલીના મનમાં અનેક તર્કો ચર્ચા રહ્યા હતા. શહેનશાહનોના સુધાર્તો આવ્યા અસુખપર હશે અને તે સમયે શહેનશાહના કુટુંબીજનો હોવાનો

ગુન્હે કરનારાઓને આટલી આકરી શિક્ષાઓ સહી પડતી હશે, તેનો તેને ખ્યાલ સરખોયે નહોતો. આજના એ ધડીના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી તે નિપ્રાણ બની ગયો હતો. પ્રિયતમાના મરણ અતથી અને એ અત પછી સિપાઇઓએ કરેલા અનેક કર આધનોથી હૈદરઅલીના દિલમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો હતો. તે અદરથી સળગી રહ્યાં હતાં, પણ પોતે નિરૂપાધ હોવાને કારણે, તેની એ જ્વાળાઓ આખોમાંથી ધમધમતા અશ્રુ પ્રવાહરૂપે બહાર નીકળતી હતી.

હૈદરઅલી એ ઉદ્દેગમય દશામાં નીચી, આંખે સૂતો હતો. સિપાઇઓનાં પગલાંનો સખ્ત અનાજ સાંભળી, તની આંખે અર્ધ ઉઘડી. સિપાઇઓને પોતાની તરફ આવતા દેખી તે પાછી મોંઘાઈ.

માઠઆલમ પણ એજ વિષાદમય સ્થિતિમાં સામા ખુલ્લામાં પડ્યો હતો એ બાળકના વદન ઉપરથી હેલ્લા એ દિવસના પરિનામે પ્રતાપ હરી લીધો હતો. તે સાવ નિસ્તેજ અને નિર્બળ બાગતો. તેના બાલ-મજબને તો આ કશું ખીલકુલ સમજાતું નહોતું. તેને તેની પ્રિય માતા મરી ગઈ એ સમજાતું હતું અને તેથી તેને અનત અને અવશ્યનીય દુઃખ થતું. તેથી તેને વારવાર મુઝાઓ આવતી અને તેમાંથી તે જાગતો, ત્યારે માતાના મૃતદેહને દેખી માર્યા પછાડતો આ ઉદારત પોતાને અને પોતાના પિતાને બદીવાન દેખી, અને સિપાઇઓએ ધડી પહેનાં ગુન્જારેલા અટાચારો માદ કરી તે ત્રાસતો, અને તેના નિર્દોષ મન સન્મુખ સેતાનની બીપણ્ય મૂર્તિ ખડી થતી સિપાઇઓને આવેલા જોઈ તે ક્રમથી.

સિપાઇઓમાંથી જેને આગળ આવી આપ દિકરના પગ એ ચમા અને ઉભા થવા અડા કરી હૈદરઅલી કહાપણ વાપરી ઉભો થઈ ગયો, પણ માઠઆલમ ન થયો. તે દુખના વાર નીચે દબાએયો દોવાથી તેને બેઠા થવાનું મન થતું નહીં. તેમજ આવી રીતે આજ્ઞાઓ સાંભળવાને તેને અગ્રાસ નહોતો. કે પારસ્થિતિ સમગ્ર તે મુજબ વર્તવા જોઈતો તે પ્રોહ નહોતો સિપાઇઓ પાડુ મારી હૈદરઅલીથી આ ન જોવાયું તેણે માઠઆલમના સામું જોયું, તેનું પિતૃગતસંસ્થ નિર્વાચન રહી શક્યું. 'એટલું બેઠો થા'

માઢઆલમ પિતાના મૂજતા કબ્દો સાંભળ્યા. તેણે એક થવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેનાથી તે ન થઈ શક્યું તેના પગના બધે એવી રીતે બાંધેલા હતા કે એ સ્થિતિમાં ઉભું થઈ શકાયજ નહીં. સિપાઈએ બધે તોડ્યા માઢઆલમ ઉભા થયો. તે એટલેક નિર્જન હતો કે તેનાથી ઉભું થી શકાતું નહોતું મૂજતો હતો. તેના પગ વળી જતા હતા તેણે પાસેની ડીનાત્રમે બોધ લીધો.

સિપાઈએ તેમને પોતાની પાછળ આવવા આજ્ઞા કરી. પિતા પુત્ર બન્નેએ શિર ઝુકાવ્યું. હૈદરઅલી પોતાની પ્રાણપ્રિયાના મૃત-દેહને એની એ સ્થિતિમાં મૂકી સિપાઈની આજ્ઞા મુજબ તેમની પાછળ ચાલ્યો. માઢઆલમ તેની પાછળ ચાલતો હતો. બન્નેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી જતી હતી હૈદરઅલી વારવાર પાછળ નજર નાંખતો હતો, અને પ્રિયાનો પ્રાણુહીન દેહ દેખી નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ વરસારતો હતો ઓ ખુદા! તૈયાર કરેલી કબરમાં પ્રિય-તમાને પોદાડવાનો-દફન કરવાનો યે તેના પતિને અધિકાર નહીં ?

પિતા અને પુત્ર બન્નેએ ઉકળતા નિઃશ્વાસની અને ધમધમતા અશ્રુઓની એ મૃતદેહને અનેક આંબલિઓ ધરી સિપાઈઓ આ બધું જોતા આગળ ચાલતા હતા એ મૃતદેહને હેલા સરકાર કરવા દેવાની કશું આ સિપાઈ-હૃદયમાં ક્યાંથી ઉગે ? અને આજે તો પશુવૃત્તિએ તેમના હૃદયનો કબજો કરી લીધો હતો.

તેઓ બધા ઝવેરાતના ઝોરમાં આવ્યા હૈદરઅલીએ પોતાની એ દાસીઓને ત્યાં જોઈ એ બન્નેની બેવશાઈ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો, ચાલાક દાસીઓ એ સમજી ગઈ અને સરમથી મ્હો નીચું નમવું ઉભી રહી. હૈદરઅલીએ ઝોરમાં નજર કરી, બધું ઉગ્ગન મેદાન થઈ ગયેલું જોયું સામી દિવાલ ઉપર તેની પ્રિયાની એક સુદૃઢ તસ્વીર રહેલી તેના પણ તેણે જુઝો થઈ ગયેલો જોયો. પણ એ બંધનો શોક કરવાનો તેના શોકપૂર્ણ હૃદયને અવકાશ નહોતો.

સિપાઈઓએ પિત્રપુત્રના બધા બધ તોડી નાખ્યા, અને તેમને અને પેલી દાસીઓને ઝવેરાતનું એકેક પોટું ઉપાડી આગળ ચાલવા ફરમાવ્યું.

હેદરઅલીએ ચુપચાપ એ આરા ઉઠાવી લીધી પેલી દાસીએ પશુ પોતપોતાને માથે પોટલાં મૂકી તેયર ઉભી માહઆલમથી તેને હિસ્સે આવેતુ પેટનુ ન ઉચકાયું દિશોર વચના અને સુકુમાર ફરીરવાળા એ બાળક મટે પશુ સિપાઈએ એ તે એક સરખું વજનદાર પોટલુ જ રાખેલુ માહઆલમ તે ઉચકવા જતાં, ન ઉંચકાયાથી નીચે એસી ગયેા હેદરઅલી આ દૃશ્ય અતિ ખમગીન નજરે ભોમ રહ્યો પેલી દાસીએ પશુ તે જોતી ઉભી હતી. પશુ સિપાઈએની હાજરીમાં કોઇની કશુ કરવાની હિમ્મત ચાલી નહીં.

‘ગાએ, જલ્દી કરો’ સિપાઈએની બક્કરી આરા છુટી

માહઆલમ તે પોટલુ માથે મૂકવા ફરીવાર પ્રયત્ન કર્યો. પશુ તેનાથી તે ન થઈ શક્યુ તેણે તેની આંખો ઉઘી બંદી અને એ દીન આંખોએ પ્રથમ સિપાઈએ સામે, પછી પેલા દાસીએ સામે અને છેવટે પોતાના પિતા સામે જોઇ રહ્યો તેમા કૃપાની અને મદદની ચાચના લખી હતો.

સિપાઈએને જવાની ઉતાવળ હતી. એટલે આ વિશ્વના જોઇ તેમની આંખોમાં રતાશ વધતી જતી હતો પેલી દાસીએ ધ્રુજતી ઉભી હતી રાહજનદારને માથે પોટનુ ચડાવવાની તેમનામ્મ હિમ્મત નહોતી હેદરઅલીને પશુ સિપાઈએનો બહુ ડર લાગતો હતો. પશુ તેનાથી આ દૃશ્ય દેખ્યુ જાતુ નહોતુ તેણે બધી હિમ્મત એકઠી કરી અને પોતાનુ પોટનુ નીચું ઉતારી તે માહઆલમ પાસે ગયો. માહઆલમના એ હાથ ઝાલી તેને એઠા કર્યો, અને તેને માથે પોટનુ ચડાવ્યુ તેણે માહઆલમની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને હોશિયાર બનવા અને ખુદના આ ખરગીની ખુશમિજબાની બરદાસ્ત કરી લેવા એ ડાહ્યા વચનો કહ્યાં. માહઆલમનો બાકુળ અને છુલ્લુ ચહેરો અનેક વૃક પ્રશ્નો પૂછી રહ્યો હતો અને તેની જીભ કંઈક ખોલવા પ્રયત્ન કરતાં લાગતી હતી પશુ ત્યાં તો તેણે સિપાઈએનો રાપ બચો આજ સાબળ્યો હેદરઅલી એકદમ પાછો ફર્યો પોતાનુ પોટનુ માથે ચડાવી લીધું અને પેલી દાસીએની સાથે તૈયાર ઉભો.

માઠઆલમ પણ પોટપુ ઉચકી, નેને બન્ને બાબુએ એ હાથે પકડી
ઝેઠ પગે ઉભો હતો.

સિપાઇઓએ જે ચારેને બહાર નીકળી ચાલવા માંડ્યા કહ્યું
ચારેએ ચાલવા માંડ્યું આગળ એ દારીઓ હતી, વચ્ચે માઠ-
આલમ હતો અને પાછળ હૈદરઅલી ચાલતો. સિપાઇઓ મોંથી પા-
છળ હતો હૈદરઅલી જોરડામાંથી બહાર આવતાં, બારણું વચ્ચે જરા
થબ્થો, પોતાના પ્રિય પણ અત્યારે એહાલ બની ગયેલા દિવાન-
ખાના ઉપર તેણે દેહલી મમતાભરી નજર નાંખી તેણે પોતાના
• એ પ્રિય પુસ્તકની રાખ એ એ પ્રિય તસ્બીશના ટુકડા દેહલી
વખત જોઇ લીધા અને એક નિઃશ્વાસ મૂકીને આગળ ચાલ્યો.

આગળ ચાલતાં તેઓ, જે જોરડામાં તેની પ્રિયતમાની લાસ
પડી હતી, તેની પાસેથી નીકળ્યા. સિપાઇઓ પેલા એ રડામાં
રોકાયા હતા, એટલે તેમની આ મદ્દ કરીને કે તેમના એ લામ-
ણીના આવિર્ભાવને કારણે અટકાવે તેમ નહોતું હૈદરઅલી ભગિલા
બારણુંએ વચ્ચેથી પોતાની પ્રિયતમાને એ દુર્દશામાં સૂતેલી જોઇ
રહ્યો એ મૃતદેહ પગની માથા સુધી શ્વેત ચાદરમાં લપેટેલો
હતો, પણ હૈદરઅલીની આંખે તે એ ચાદરના પડદા ચીરી, તેમની
પ્રિય વસ્તુને બરાબર નિરખી રહી હતી. બે ચાર મિનિટ તે આમ
ઉભો રહ્યો, અને પ્રસુતો, આ છેલ્લો અવસર આપના માટે અહુ-
જાન માન્યો. તેના દિલમાં દિલગીરી તો ખુબ હતી, પણ તેમાં
મોંથી તીવ્ર અંતઃક્રમ કંઈ હતો કે, કશું તૈયાર છતાં, એ કશામાં
પોતાની પત્નીને દફન કરવાનો નેને અધિકાર નહોતો ! તેને તેની
દૌલત અને મિલકત કદાચની જોઇ બહુ નહોતું લાગતું, તેનું મુખ
અને સાલગ્રો હુંડાતી જોઇ, તેને બહુ અફસોસ નહોતો થતા
પોતાની બન ઉપર આવી પડેલી આશંકાથી તેને બહુ કુખ નહોતું
જણાતું પણ પોતાની મૃત પ્રિયતમાની આ તથા દેખી તેના
શબરમાં બજારો ભેંકાતાં હતાં, અને અતિ લાઠપૂર્વક ઉછેરેલા
પોતાના એકના એક પ્યારા પુત્રને આમ તરફડતો જોઇ તેને
પારાવાર વેદના થતી હતી.

હેદરઅલી પોતાની પ્રિયા તરફ જેમ જેમ વધારે જોતો, તેમ તેમ તેની આંખોની તૃપ્તિ વધતી જતી તેના મ્હેં ઉપર અત્યાદિ કાળમય કરૂણ પથરાઈ હતી તે પોતે, પોતાની પ્રિયતાનાની યાદમાં લખાયેલા સ્મરણ-કાવ્યની પ્રતિમા સ્વમે લાગતો તેને આત્મા ઝુરનો હતો.

આમ તે ઉભો હતો, ત્યાં અદરના ઝોરકામથી કંઈક અવાજ સંભળાયો. પેલા સિપાઈઓ આવતા હોય તેવો તેને ભાસ થયો. પોતાની લાગણીઓને દર્શાવી, પોતાની નબ્બર સન્મુખ નાશ ખમતા પોતાના એ સ્વર્ગ સામે આંખો મીચી, તેણે આગળ પગ મોકલ્યાં. પ્રયત્ન કર્યો, પણ પગ ઉપડ્યા નહીં, બાજુ તે જમીન સાથે જડાઈ ગયા હોય એવું લાગ્યું તેણે પાછળના ઝોર તરફ રુદ્ધિ કરી, પણ સિપાઈઓ કે કોઈ આવતું હોય એવું ન લાગ્યું. એટલે ફરી વાર તે પ્રિયાના દેહ સામું જોતો ઉભે, અને પ્રેમ-સમાધિમાં લીન થયો. હેદરઅલી શાણો અને સમજ-સચ્ચ હતો, પણ તેના અંતરમાં વધતી જતી નિરાશા અને આવેશથી તેની એપરવાઈ વધી હતી.

હેદરઅલીએ એ આવેશમય દશામાં ખૂબ વિચારો કર્યા, તે મનમાં થયું કે આ મકાન નિર્જન બન્યા પછી મારી પ્રિયાના આ દેહના શા હાલ થશે ? જે દેહ મારા આ મુદર આવાસમાં પુરોપની ખુશખો પ્રસારતો, તે સદવા મંદિરો, તેમથી દુર્મંદ છુટશે અને એથી આકર્ષાઈ ગીધ અને કામડાઓ મારી પ્રિયતમાને ચુંબન. 'ઓ પુત્ર ! આ ખ્યાલ મારાથી નહીં સહન થતો હેદરઅલીના આંખો આગળ, તેની ઓની કાયા ગીધ અને કામડાઓ ચુંબતા હોય એવો ચિતાર ખડો થયો.

હેદરઅલીએ સિપાઈઓને વિનવવા વિચાર કર્યો, તેમ જ પાસેથી એ બાસને દફન કરવા જેટલી પરવાનગીની બીજ માગવનો વિચાર કર્યો, પણ એ જ નરપશુઓએ તેના છાતીઓથી એ મૃતદેહને ઝોટી દૂર ફેંકી દીધો હતો, એ તેને માફ આપ્યું. સિપાઈઓ પ્રત્યે તેને નિરસ્કાર છુટ્યો તેમના હૃદયમાં

ભાવતરમ જમાડવા એ તેને અશક્ય લાગ્યું, અને કંઈક દોષ તો થે એમની પાસે ધાયના કરવી એમાં તેને પ્રેરવહાનિ લાગી હૈદરઅલીએ. પોતે એકલોજ અને સ્વતંત્ર છે એમ માનીને પોતાની પ્રિયાનુ દફન કરી નાખવા નિશ્ચય કર્યો.

તેણે પોટલુ નીચું ઉતાર્યું, અને પોતાની પ્રિયાના ઓરડામાં ગેઠા. તેણે એ લાસને બે હાથમાં ઉપાડી, અને જ્યાં કંઈ તૈયાર કરી હતી, તે ઓરડા તરફ ચાલ્યો. તેણે લાસ સહિત નિર્વિધિ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો

[સિપાઈઓ પાસેનાજ ઓરડામાં હતા. તેઓ જવાનીજ તૈયારી કરતા હતા ત્યાં તેમણે આ અવાજ સાંભળ્યો તેમના કાન અમક્યા. તેમના કંઠોએને આમ એકલા મૂકી દીધા એ ઠીક ન ક્યું એમ તેમને લાગ્યું તેમનામાંથી બે ચાર પાસેના ઓરડા તરફ વળ્યા અને બાકીના, જ્યાં માહબાલમ અને પેલી દાસીઓ ઉભી હતી તે તરફ ગયા

હૈદરઅલીના ઓરડામાં પેસતાં, સિપાઈઓએ તેને બે હાથમાં કંઈક ઉપાડી ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો જતો જોયો. તેમણે પકકાર કર્યો. હૈદરઅલીએ પાછી નજર કરી, તેના હોશ્વોશ ઉડી ગયા, ખૂબ તરતજ તેણે સ્વાસ્થ્ય મેળવી, પ્રથમ પહેલાં એ મૃત-દેહને કબ્રમાં સુવાડી દેવાનો વિચાર ઝાઝોયો તે પેલા તૈયાર કરેલા ખામ તરફ દોડ્યો સિપાઈઓના મનની શકા મબજુત થઈ તેમને ખૂબ રોષ ચડ્યો તેમનામાંથી એક કૂડેથી ખજર ઝડી હૈદરઅલી સામે ફેંક્યું. તેમની અને હૈદરઅલીની વચ્ચે બંધ અંતર નહોતું, છતાં એ ખજર નિશ્ચાન ચુક્યું અને હૈદરઅલીના માથા હાથ સાથે અચકાઈ ચાલ્યું ગયું.

હૈદરઅલી એ ખામ પાસે આગે. તેને સમજાયું કે તે કાઠરીતે ફાવશે નહીં, સિપાઈઓ તેને જરૂર દફન કરવા નહીં આપે. આટલો મરણીયો થયા પછી ખૂબ-અરે, કબ્રની પાસે પહોંચ્યા પછી ખૂબ પોતાની પ્રિયતમાની લાસ આમ રજાશે એ વસ્તુસ્થિતિ જોઈ તેના

અનાથ રાજકુમાર

આવેશ-જવર ઉતરી ગયો. હાસને પોતાની પકળે મૂકી, અને એ હાથ વતી આંખો બંધ કરી બેસી ગયો.

સિપાઈઓ પાસે આવ્યા, તેમણે ખાડો, ખાખરો કઠિ પહેલી એ હાથ અને તેની પકળે બેઠેલો હૈદરઅલી એ ત્રણે બેઠાં. રજામુર્મિ ઉપર મુકાબોની છાતી ઉપર પગ દબાવે ચાલનારા અને અનેક હાસને જેમ તેમ રજાળતી બેવાને ટેવાએલા એ સિપાઈઓને આ હૈદરઅલીની વેદના કમાથી સમજાવ ? સાચા દપતી-પ્રેમના સુખનું સ્વપ્ન સરખું જેમણે કદી અનુભવ્યું ન હોય, તેમને યુગલ દુદતા પાછળ રહેલા પ્રેમીની શી દયા થાય છે તે કમાથી સમજાવ ? તેમણે તો પહેલો પ્રશ્ન જ પેલી પોટલોનો કર્યો.

હૈદરઅલી નિરૂત્તર રહ્યો. પાછળ ઉભેલા સિપાઈએ તેના વાળ બેચ્ચા અને જવાબ દેવા આજ્ઞા કરી. હૈદરઅલીના મ્હોંમાંથી, તો એ, કરો જવાબ નીકળી શક્યો નહીં. હૈદરઅલીની વાચા મરી ગઈ હતી.

સિપાઈઓએ તેને ખુબ માર્યો, અને છેવટે તેની પાસેથી કરો જવાબ ન મળતાં, તેને ધસડી ઝોરમતી બહાર કઢાવ્યો. હૈદરઅલી ધસડાયો, અને સિપાઈઓની આજ્ઞાથી ઉભો થયો અને તેમની સાથે ચાલ્યો. તે કશું બોલતો ન હતો, તેમજ કશા તરફ નજર પડ્યું કરતો ન હતો. નીચી નજર અને સુપચાપ તે સિપાઈઓની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યો જતો હતો. તેના મ્હોં ઉપરની કરકા ધીમે ધીમે અપ્રકટ ક્રોધનું રૂપ ધરતી જતી હતી તે અદરથી સમજાવી રહ્યો હતો. તેના દિલમાં વેર લેવાની પ્રબળ લાગણી જન્મી હતી. અને દરેકે દરેક પ્રસંગ તેને પ્રબળતર બનાવતો જતો હતો. પણ તેની સુદ્ધિ દશબાર સિપાઈઓને ભેટ, જપાજપીમાં ઉતરવું એ બેવકુફી છે એમ તેને સમજાવતી અને તે બધું સહન કરતો સિપાઈોની આજ્ઞાએ ક્રાંતિપૂર્વક ઉઠાવ્યો જતો.

સિપાઈઓ અને હૈદરઅલી બન્ના બીજા સિપાઈઓ અને પેલી દાસીઓ ઉભાં હતાં ત્યાં આવ્યા આ સિપાઈઓએ તેમના

સાથીઓને હૈદરઅલીની મેલફૂરીની વાત કહી. બધા હળવે હૈયે
હસ્યા હૈદરઅલીને તેનું પોટલુ ઉપાડી લેવાની આજ્ઞા થઈ.
હૈદરઅલીએ તે ઉઘાવી લીધું, અને બધાં કપડાવને તેમજ થઈ

છ સિપાઈઓ આગળ ચાલ્યા વચમાં એ દાસીએ, માલ-
ખાલમ અને હૈદરઅલી રહ્યા અને પાછળ બીજા સિપાઈઓએ
ચલવા માંડ્યું તેઓ બધા એ રીતે હૈદરઅલીના મકાનની બહાર
નીકળ્યા હૈદરઅલીએ અચકાતા અચકાતા સેલ્લી વખત પાછી
નજર કરી અને મોઢી પાછળના ભાગમાંથી ગોરેગોટ ધુમાડાઓ
નિકળતા જોયા સિપાઈઓએ મકાનને આગ લગાવી હતી

હૈદરઅલી અને સિપાઈઓ ભાલ કિલ્લ ની બહાર નીકળ્યા.
સિપાઈઓમાંથી ત્રણ ગોરાઓ હૈદરઅલીની સાથે રહ્યા અને બાકીના
દિલ્હી શહેરમાં ગયા હૈદરઅલીએ અને એ ત્રણ ગોરા સિપાઈ-
ઓએ છ વણી તરફ ચાલતા માંડ્યું બધાં દિલ્હી નગરની બહાર
આગ્યાં.

ગોરા સિપાઈઓ તો મોજથી ચાલ્યા જતા હતા પેલી
દાસીએ પણ ભાર ઉપાડવાને ટેવાયલી હોવાથી, તેમને આ પોટ-
લીઓની કશી મજાતગી નહોતી તે પણ કશેા થાક અનુભવ્યા વિના
પોતાને માત્ર કાપતી હતી. હૈદરઅલી શોકભર્યા હતાં દરાકત અને
સૂદહ હતો. તેને એક પોટલુ ઉપાડતું એ કમ મોટા વત નહોતી
એટલે તે પણ કરી તકલીફ વિના ચલતો હતો. માલખાલમની
કિમર માત્ર અગીઆર વર્ષની હતી તેની માતાના અવસાનથી
તેનું હૈયું ફાટફાટ થતું હતું. તેની આખો રોષ રાધને મોજી મમ
હતી એક રાતના ઉદ્વેગથી આ પુણ્ય કરમાઈ ગયું હતું તેનામાં
ચાલવાની એ તાકાત નહોતી, ત્યાં તેને આ પોટલું ઉપાડીને
ચાલવું પડતું. એટલે તેના ત્રાસની કામ સીમા નહોતી. છતાં તે
વચકતો લયકતો બધાની સાથે ચાલતો હતો.

આમ થોડે દૂર ચાલ્યા, એવામાં એ બાળકની આંખે અધારા
આવવા લાગ્યાં, પણ નીચેથી બહુ પ્રખી સરી જતી હોય એમ
તેને લાગવા માંડ્યું તેના આખા શરીર પરસેવો વળી ગયો હતો.

અનાથ રાજકુમાર

તેનામા એક કમરુ પણ આગળ ચાલવાની તકાત રહી નહોતી
જતાં પાછળ તકાતમાં તલવાર નચવતા આવતા એ સૈનિકોથી
ડરી તેણે આગળ ચાલવા ખુબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ પગ સાફ ના
પાડીને લાગી રહી ગયા. મહાઆત્મે કોઈ ઉપાય ન રહેતા,
અત્યંત ગ્લાનિમય અવાજે તેના પિતાને કહ્યું

‘જાણુ ! હું હવે નથી ચાલી શકતો. આ બ્રાહ્મણી મારી
મરણ પુરુ પુરુ થઈ રહી છે. મારી આંખો કશું દેખીતું શકતી
નથી મારામાં ચક્રુરી આવે છે. જાણે હાણી પડી બધું જ એમ
લાગે છે’ માલઆલમ રડી પડ્યો

હૈદરઅલી પોતાના એકના એક ભેટાની આ રીધતિ ન જોઈ
ગડ્યો. તેની આંખમાં પણ આંસ લગઈ આવ્યા તેણે એ ત્રણે
ગેરાઓ સામે જોઈ દીનતાપૂર્વક વિનંતિ ગુજારવા મંડી

‘સાહેબ, આ મારો પુત્ર મરિા છે તેનાથી આ બાર નથી
ઉપડતો. આપ કૃપા કરો તો એ હું ઉપાડી લઉં’

આ ગેરાઓ હૈદરઅલીની બાપા ખીલકુલ સમજ્યા નહીં, તેમ
તેના હાવબાવ પણ ન કળી શક્યા. તેમણે તો માત્ર દીકરને બન્નેને
રડતા જોયા, અને તેથી ખીબાઈ એકદમ ચાલવાની આજ્ઞા કરી

‘સાહેબ, મારો દીકરો મરી જશે’ હૈદરઅલીથી ન રહેવાયું
ગેરાઓ તેની બાપા સમજી શક્યા નહીં એ તે સમજતો હશે
પણ તે તેમને ખીલ કોઈ પણ રીતે આ રીધતિ સમજાવી
આટલું કઠાવવા માંડતો હશે. પણ તેના એ હૃદયે કરૂણ
રહ્યા

તેમની આજ્ઞા થઈ, જતાં હૈદરઅલી અને મહાઆલમ ચાલત
નહોતા તેથી ગેરાઓ વધારે ખીબાયા તેમને લાગ્યું કે આગળને
બદમાશી કરે છે એટલે તેમાંથી એકે આગળ આવી હૈદરઅલીને
ત્રણ ચાર તમચા લગાવી લીધા અને માલઆલમને કંકુ ગાલી
આગળ ચાલવા કહ્યું.

હૈદરઅલીએ તમાચા તો ખાઈ લીધા, પણ માલઆલમનું દુઃખ
તેનાથી ન જોવાયું. તેણે માલઆલમ પાસે બધું તેનું પોટલું

પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, અને મહાઆલમને સાથે રાખી આગળ ચાલતા માંડ્યું.

સિપાઈઓને આ ન સમજાયું, અને ન સમજાયું એટલે ન ગમ્યું તેમજે હૈદરઅલીના હાથમાંથી એ પોટલું આચકી ફગીવાર માહઆલમને માથે મૂક્યું, અને એ અસહાય અને અશક્ત બાળકને પડખામાં ઠેસાઝો લગાવ્યા માહઆલમ આ ન સહી શક્યો તે અચેતન બની જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો.

હૈદરઅલીની સહનશક્તિ હવે ખુદી પોતાની હાતીમાં પોતાના પુત્ર ઉપર આમ માર પડતો જોવો, અને એ મારને પરિણામે તેને મુર્ખામાં પડેલો જોવો એ તેને નામદાઈ લાગી. આ જોવા કરતાં ખપી જવું એ તેને વધારે દીક લાગ્યું. તેણે અત્યાર સુધી અચતનપૂર્વકે દાખી ગણેલો તિરસ્કાર બધા બધે તોડી બહાર છછળી આવ્યો, તેની હુમ થયેલી વીરતા પાછી પ્રગટી તેણે માથેથી પોટલું ફેંકી દીધું, અને માહઆલમને મારનાર જોરા ઉપર, વિકરાળ વાલની માફક ચાપો માર્યો.

ત્રણ જોરાઓમાંથી આ વખતે બેજ હાજર હતા ત્રીજો થોડે પાછળ રહી ગયો હતો અને હાજર હતા, તે બંને પણ કાવ અસાવધ હતા. તેમની સિપાઈગીર નું આ પરિણામ આવશે—આંસુ પાડતો મૃત્યુ એકાએક તેમના ઉપર ચાપો મારશે એવો તેમને ખ્યાલ સરખાયે નહોતો.

હૈદરઅલીએ ચાપો મારી, જોરા સિપાઈની ખાતી [મુઠ્ઠા માર્યો, અને તરત જ બીજો તેના નાક ઉપર માર્યો નાકમાંથી લોહીનો પુવારો છુટ્યો; અને તે નીચે પડી ગયો. હૈદરઅલીએ તેની છાતી ઉપર ચડી, તેની ડોંચી પરિતોલ એવી લીધી. પણ એ પીરતોલ ખાલી હતી.

પોતાના સાથી ઉપર આક્રમણ થતું જોઈ બીજા જોરાએ હૈદરઅલીની સામે સગીન ફેંક્યું. એ સગીન હૈદરઅલીને ન લાગતાં, તેની પાસેજ જમીનમાં ખુદી ગયું. હૈદરઅલીએ હાથ

અનાથ રાજકુમાર

લગાવી તે એવી લીધું અને પોતાની નીચે પહેલા ગોરાની છાતીમાં
કુશાની દીધું એક ગોરા-સિપાઈ તો સ્વધામ પહેંચી ગયો.

હેદરઅલી ઉઠ્યો અને તે સગીન પાછું એવી ખીજા ગોરા
તરફ દોડ્યો.

તે દરમ્યાન પેલી દાસીઓએ પોતાને માથેથી પોટલાં ઉતારી
નાખ્યાં હતાં અને પોતાના માથિયેને સહાય કરવા તૈયાર ઉભી
હતી. તેમણે લાગ જોઈ પેલા ગોરા સિપાઈની આંખમાં ધુળ નાખી.
ઝેટલે જ્યારે હેદરઅલી એ સિપાઈ તરફ દોડ્યો, ત્યારે તે આંખો
ચોળતો ઉભો હતો.

હેદરઅલીએ સગીન એક પાણીએથી મોઢામાં પકડ્યું, અને
જાન્યે હાથ રૂટી તે સિપાઈને આથમાં લઈ ખુબ જોરથી પછાડ્યો.
તે સિપાઈ નીચો પડ્યો, ઝેટલે હેદરઅલી તેની છાતી ઉપર ચઢી
ગેઠો તેણે તેની પસુ છાતીમાં સગીન ઘોંચ્યું અને એક ઘાએ
આરપાર ઉતારી દીધું બીજો ગોરા-સિપાઈ પણ તેના પુરોગામી
અધુની પાછળ ચાલ્યો.

હેદરઅલી જાન્યે સિપાઈને મારી ગેઠો થયો તેણે ખીજા
સિપાઈની પસુ પિસ્તોલ લઈ લીની અને તપાસી, તે પસુ ખાલી
હતી. તે કંઈક હથેલીયાર હાથ કરવા માગતો હતો, કારણ કે તેના
મનમાં બીતિ હતી કે પાછળ રહેલો એક ગોરા સિપાઈ હમણાં
આવશે એ ઉપરાંત એ માન્યું જવણીએ જવાનો હુવાથી ત્યાંથી
સિપાઈઓ વારંવાર નીકળતા હતા. કમનસીમે તેને કશું હથેલીયાર
અળ્યું નહીં.

હેદરઅલી, જ્યાં માહઆલમ અચેતન પડ્યો હતો ત્યાં ગયો,
તેણે માહઆલમને જાગડી નીકાળ પાસેના જંગલમાં ચાલ્યા
જવાનો વિચાર કર્યો અને માહઆલમને ખોળામાં લીધો પિતાના
ખોળામાં પડતા માહઆલમને આખો ઉધાડી અને પાણી માગ્યું.
પાણી ક્યાંથી લાવવું ? અને શેમાં લાવવું ? હેદરઅલીએ એક
દાસીને પાસે બોલાવી અને પેલા પોટલામાંથી એક રતનજડિત પાલો

કહાવ્યો. તે લઈ તે દાસીને તેણે આસપાસમાંથી ઉતાવળ પાણી ભરી લાવવા કહ્યું.

હૈદરઅલી માંડાલમને ખોળામાં લઈ પાણીની રાખ જોતોઃ બેઠો, અને પોતાના પ્યારા પુત્રને એક માંડુ ચુપન વીણ માદઆલમે, જવાબમાં પોતાના પત્તાન બળે બંને કાથ નાખ્યા અને ધુસકે ધુસકે રોવા લાગ્યો.

આમ પિત્રાપુત્ર બંને સારીવાર સુધી પેસી રહ્યા, પણ દાસી કયામ દેખાઈ નહીં હૈદરઅલીને એ કથળ કાઢી જવાની ખુબ ઉતાવળ હતી, કાળજી કે માથે દહેશત ઝડપથી હતી તેનો તેને ખરાબર ખ્યાલ હતો તેણે માંડાલમને પાણી વિના ચલાવી લેવા સમજાવ્યો, પણ માંડાલમનું શરીર એટલું સજા થઈ ગયેલું કે પાણીને અભાવે તેને પાછી મુઠકાં અવવાનો સમય હતો. એટલે બાપ દેહરા અને એ થોડીવર વધારે થોભવાનું કરાવ્યું.

સામેથી જળનો પ્યારો ભરી દાસી આવતી દેખાઈ અને એજ વખતે બીજી તરફથી થોડે દૂર ધૂળના ગોટા ઉડતા દેખાયા. હૈદરઅલીએ તે બંને જોયું તેણે જરાયે વખત ગુમાવ્યા વિના માંડાલમને પોતા બળે નાખ્યો અને પેલા દેહરા આવતા થોડેસ્વારોની દ્રષ્ટિમાંથી છટકવા આડે મર્ગે દેટ મૂકી.

થોડેસ્વારો નજીક આવ્યા તે કપની સરકારના સિપાઈઓ હતા, અને પોતાની જાવણી તરફ જતા હતા તેમણે એક માણસને કાઢી કાઢે નાખ્યા નહાસતો દૂરથી જોયેનો, અને નજીક આવતાં, એ ગોટા સિપાઈઓન લોહીના ખમોચીઆમાં અગોટતાં જોયા, તેમજ પાંચે ત્રણ પોટલાઓ પડેલાં જોયા તેમણે થોડાની લગામ બેચી અને થોડા કશી વિશેષ તપાસ કરતાં પહેલાં, તેમાંથી બે થોડેસ્વારોને હૈદરઅલીની પાછળ દોડાવવામાં આવ્યા.

હૈદરઅલી નહાર્યો ત્યારે એક દામી તો તેની સાથેજ નહાસી ગઈ હતી, પણ બીજી, જે જળ લાવવા ગઈ હતી, તે આ થોડે-

સ્વારોને દેખી ન્હાસવા બાગી થોડેરવાગએ તેને જોમ અને તેમાંથી એકે દોડીને તેને પકડી

આ થોડેસ્વારોમાંથી કેટલાક શીખ સિપાઇઓ હતા તેમણે બાલ આખા તાલી એ દાસીને ગંધી હકીકત પૂછવા માંડી દાસીએ કહેવામાં આપાકાની કરી, એટલે તેના વાગામાં મોટાઓ વગ્યા અને તેણે બધી વાત કહેવા માંડી

આમ દાસી વાત કરતી હતી, ત્યાં તેની પાછળથી એક ગોરો સિપાઇ આવ્યો મરજુ પામેના એ ગોરા સિપાઇઓનો પાછળ રહી ગયેલો તે સાથી હોતો તેણે થોડેસ્વારોની ટુકડ અને દાસીની ચાલતી જુવાની એ જોયું પોતાના એ સાથીઓને ગ્રાહ્ય પડેલા જોયા અને એમાંકળા બની આસપાસ નજર દોડાવી તેણે હૈદરઅલીને કે માહબાબને ન જોયા, પણ થોડે દૂર પડેલા પેલા ઝવેરાનના પોટલાઓ જોયા તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાઇ અને તેના મોંમાં 'ચીસ છુટી મારા કેદોઓ ન સી ગયા'

થોડેસ્વારો દાસીને મૂકી આ સિપાઇને ફરી વળ્યા અને તેની વાત સાંભળી તરતજ, જે દિશામાં હૈદરઅલી ન્હાસ્યો હતો, તે દિશામાં વધારે થોડા દોડાવ્યા મુકદ્દાઓ મ પામે આ ગોરો સિપાઇ, પેલી દાસી અને બીજા એ થોડેસ્વારો રહ્યા

હૈદરઅલી માહબાબને ડોપાડો નાસ્યો, પણ તેનામાં તાકાત નહોતી, તે થાકી ગયો હતો છતાં તે એએક ખેતરવા દોડ્યો ગયો આ ઝપાઝપી દિશ્વીની અતિ નજીકમાં જ બનેલી હતી, એટલે હૈદરઅલીની આસપાસ ખેતરો અને વાડીઓ જ હતા હૈદરઅલીને, પોતાને સતાડે એવા માંડ જ ગયોની જરૂર હતી. પણ આ સ્થિતિમાં તો પાછળ પકનારાઓ તેને દૂર દૂરથી દેખી શકતા હતા. આસપાસનાં ખેતરો અને વાડીઓ અંગ્રેજ સરકારના ત્રાસથી સાવ ઊંજાડ બની ગયા હતા એટલે હૈદરઅલીને કોઇ ખેડૂતની ઝુપડીનો આશરો મળે એ પણ અશક્ય હતું આ ગંધો મુઝવણીનો અપાસ કરતો હૈદરઅલી એક શ્વાસે દોડ્યો જતો હતો.

ઐટલામાં પાછા ધોડાઓની ખરીઓ વાગતી સંભળાઈ. જરાવારમાં તે વધારે સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગી અને જોતજોતામાં તો ધોડાઓ દેખાવા લાગ્યા તેણે પાછા વળી નજર કરી તો તેનાથી સોઝેક વારને અંતરે જે ધોડેસ્વારો દોડ્યા આવતા હતા તેને કશો ઉપાય ન દેખાતો, જેટલા જોરથી દોડ્યા ઐટલા જોરથી તેણે દોડ્યા માંડ્યું અને એ ધોડેસ્વારો અને પોતાની વચ્ચેનું અંતર થોડી-વાર ટકાવી રાખ્યું.

ધોડેસ્વારોની ઇચ્છા હૈદરઅલીને ઇવતો પકડવાની હતી, પણ તેઓ મધં આખી રાતના ઉઝાડાથી થાકી ગયા હતા, અને તેમના ધોડાઓ પણ ખૂબ દોડાદોડીથી લોચ થઈ ગયા હતા, ઐટલે તેમને મામલો પતાવી દેવાની ઉતાવળ હતી અને હૈદરઅલી તેમની વચ્ચેનું અંતર ધટવા ન દેતો હોવાથી તેમની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. અંતે તેમણે તેમની પિસ્તોલ ઉપર હાથ નાખ્યો અને હૈદરઅલીના પગમાં વાગે એવો રીતે ખઠાર કર્યો. પિસ્તોલમાંની ગોળી બરાબર હૈદરઅલીના જમણા પગ વી ધીને ચાલી મધં અને હૈદરઅલી નાંચે પડ્યો.

ધોડેસ્વારો તેની પામે પહોંચ્યા અને બન્નેને ધોડા ઉપર નાખી પાછા ફર્યા, ત્યાં બીજા ધોડેસ્વારો તેમની તરફ આવતા દેખાયા. તેઓ પણ મામલો પતી જવાથી આ ધોડેસ્વારોની સાથે પાછા ફર્યા બધા મૂળ સ્થાને આગ્યા અને પેલા ધોડેસ્વારોએ હૈદરઅલી અને માહઆલમને, મરેલા સિંચાળકુતરાને ફેંકે તેમ, નાંચે ફેંક્યા આ ધમાલમ એક દારી-જે હૈદરઅલી સાથે ન્હાસેલી તે બરાબર ન્હાસી મધં

માહઆલમને પાછી મુશ્કાઈ આવી હતી અને હૈદરઅલી મરણુતોડ, છતાં શુદ્ધિમાં પડ્યો હતો તેના જમણા પગમાંથી લોહી જોડાઈ ધ નીચી રહ્યું હતું

હૈદરઅલીને આવેલો જોઈ, પેલા ગોરા સિંચાળનો વૈર-વાઈં બહુકી ઉઠ્યો અને તેને ત્યાં પોતાના સાથીઓનું વૈર-લેવાની અદમ્ય ઇચ્છા જન્મી. તેણે પોતાની પિસ્તોલ કાઢી અને

હેંદરઅલીની પાસે જઈ, તેની એવી બેઠાણ દલામાં, તેની છાતી ઉપર છ ફેર કર્યા હેંદરઅલીનો જીવ લેવાને એક ફેર જ બસ હતો. પણ એ સિપાઈએ વેરવૃત્તિને સતોષના પોતાની આખી ખિસ્તોલ ખાલી કરી નાખી.

ગાળી વાગ્યા પછી હેંદરઅલીએ કાચુવાર તરફડીયાં માર્યાં. પાંચે પકડાયા પછી તેના દિલમાં પ્રાસકો પડ્યો હતો કે આ સિપાઈએ તેને રિખાવી રિખાવીને મારશે, તેને આ પૃથ્વી ઉપર નહીં સાક્ષાત્કાર કરાવશે; પણ અવી અણુધારી રીતે એકજ ધાએ પોતાનો અત આળ્યો, તે માટે તેણે મરતાં મરતાં ખુદાની જૂન કાવપૂર્વકે બહી ગામ મરતી વખતે તેને એકજ ચિન્તા રહી મૃત અને તે તેની સન્મુખ બેશુદ્ધિમાં સૂતેલા તેના લાડીલા બેટા માહઆલમના બવિખ્યની. તેને તેની પ્રિયતમાના દેહની ચિન્તા ટળી મૃત હતી, કારણ કે જતાં જતાં તેણે પોતાના મહેલને જળતો જોયો હતો, એટલે તેને સતોષ હતો કે એ મૃતદેહ મહેલની સાથે બળી લસ્ટ બની ગયો હશે. માહઆલમના બવિખ્યની ચિન્તા ખુદાને સોંપી તેનો આત્મા પોતાની પ્રિયાની શોધમાં ચાલી પીકળ્યો.

હેંદરઅલી મૃત્યુ પામ્યો, એટલે સિપાઈએ જાવણી તરફ ચલવાની તૈયારી કરવા માંડી. તેમણે માહઆલમને ઢોળ્યો, પણ તે જાગ્યો નહીં, એટલે એક ઘોડેસ્વારે તેને પોતાના ઘેડા ઉપર નાખી લીધો પેલાં ઝવેરાતનાં પોટલાં ફરીથી બાંધી સાથે લઈ લેવામાં આવ્યાં, પેલાં બે જોરા સિપાઈઓની લાસો ઘોડેસ્વારાએ સાથે બધ લીધાં; અને બધા દાસીને મોળા આગળ રાખી જાવણી તરફ ચાલ્યા. એ મામ' ઉપર માત્ર દિલ્હીના સમ્રાટના એક સ્વ-બનની-હેંદરઅલીની લાલ ધૂળમાં રમહોળાતી પડી રહી.

માહઆલમ અને દાસી સાહત એ ઘોડેસ્વાર પોતાની જાવણીમાં આવી પહોંચ્યા તેમણે તેમના મે બહુ-લિપાઈઓની લાસો, એ ઝવેરાતનાં પોટલાં, માહઆલમ અને દાસીને પોતાના સરદાર સમક્ષ રજૂ કર્યા, અને પેલા એક બાકા રહેલા જોરા સિપાઈને મુખેથી એ સંબંધમાં બનેલી બધા વાત કહેવાઈ એ-

સિપાઇએ પોતે કૌંસી લુગનો અને ચાટમાં થયેલી ઝપાઝપીનો પોતાને ઠીક લાગે તે રીતે અહેવાલ રહ્યો, પોતાની જરૂરોની માફક અહીં ઘોડાટકા રમી એ ખુન કરી કેવી રીતે નહાસી ગયો તેનું કદવના-ચિત્ર ચિતરી બતાવ્યું, અને પછી પોતે એને પકડી એના કવી રીતે પ્રાણ લીધા એ પરાક્રમ રહ્યું.

સરનારે એ બધી વાત સ્માર્તપૂર્વક સાંભળી લીધી, તેણે સિપાઇઓની એ લાસોને બચકરી માન અને નિષ્ઠા સહિત દફન કરવાની આજ્ઞા કરી, અને માહઆબમ તથા પેલી દાસીને પોતાના તણુની પાપેની ગવડીમાં રાખી તેમના ઉપર પાકા 'ડુરે' મકાન ફરમાવ્યું તેમની બધી સમગ્રો સચવાય અને મને કોઈ હેરાન ન કરે એ સૂચના પણ આપી પેલા ગોરા-સિપાઇઓની દફન-ક્રિયા વખતે પોને જાતે હાજરી આપી અને તેમની કબ્ર ઉપર 'એ સ્વદેશપ્રેમી સૈનિકો' એવો સ્મરણગ્રંથ મૂકાવ્યો. રે સ્વદેશપ્રેમ!

દિલ્હીના બાલ કિલ્લામાં, જ્યાં અમ્રાટ બહાદુરશાહનો ધ્વજ ફરકતો ત્યાં કપતી સરકારની વિજયપતાકા ઉડવા લાગી, અને તેની સામે કુડી નજરે જોનાર એક પછુ મારણુસ દિલ્હીના ન રહ્યો, ત્યાં સુધી મા બ.વ.સીનો પગલ એ ટેકરી ઉપર જ રહ્યો દિલ્હીને વિજય પરપૂર્ણ રહ્યું ત્યાં પછી એ ટુકડીએ પોતાના તણુ ઉપા-ક્રમા, અને મીરજ તરફ દૂર કરી પેલી દાસીને એક પગખી મુસલમાન સિપાઇ સાથે પરણાવી દેવામાં આવી અને માહઆબમ એક અગ્રેજ અમલદારને મોંપવામાં આવ્યો.

આ અગ્રેજ અમલદારને સ્વભાવ બહુ જબદ હતો. જ્યાં સુધી બળવાખોરો સાથે વિગ્રહ રાહ્યો, 'ત્યાંસુધી તેને ખુશ કરવું પડ્યું અને તેની પાસે માણસો પણ પુષ્કળ રહેતા, એટલે તે અર-સામાં માહઆબમને તેના સ્વભાવનો પરિચય થવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો પણ જ્યારે બળવો શાંત થયો અને એ અગ્રેજને કાયમને માટે મીરજમાં રહેવાનું થયું, ત્યારે તેની મેવાનો બધો ભાર માહ-આબમને શિર આવ્યો.

એ અમલદારની સેવા હિંદાવવી એ આત દુષ્કર કામ હતું. માહઆલમને દિવસ અને રાત કામમાં જ ગુચાએલ રહેવું પડતું તેને એ બધા બોલ નીચેથી માથું ઉચું કરવા એક પળનો અવકાશ પણ બાગ્યેજ મળતો. માહઆલમ બિચારો તેનું નાબુક શરીર અને ઝોડી સંક્રિત છતાં આખો દિવસ કામ કર્યા કરતો, પણ તેના અમલદારનો સ્વભાવ એવો ઉઘ્ર હતો કે માહઆલમને વાત વાતમાં અને કમલે કમલે તેની ઠાકરો ખાવી પડતી. માહઆલમથી આ નહેવું સહી રાધાવું તો સુવાનો અવકાશ મળે ત્યારે તે છતોમાનો રહ્યો. તેની ખારી માતાનાં અનેક સ્મરણો માફ કરી, તેના બાપુને અને તેણે લગાવેલા બાકને સજારી, તેના નાનો બગલો અને એ જ્ઞાનનું પુખ્ત જીવન સમગ્રી ને પોતાનું બિછાનું આસુથી લીળવી મૂકતો.

આ સ્થિતિમાં તેણે જે એક વર્ષો કાટ્યા તે જન્મ્યાન તેણે તેના સ્વભાવને ખૂબ જાણ્યો. તે પેતાની બધી રાજશાહી રેવો બૂલી એક તાર મારુમે કેવી ગીતે રહેવું જોઈએ એ અગમ્ય સીખી મથો અને એ રીતે પ્રજ્ઞાનતાપુર્વક રહેવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ છતાં તેના મોઢાં ઉઘ્રથી પ્રમગીની કદી ખસતી નહીં.

એક દિવસ જોરે ને ખેટા હતો તેની બાજિમાં આસુ લખાઈ હતી, અને તેને પાખે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી, તેના વર્તિમાં પચાળતી ખેટી હતી. તેના સાહેબ જે દિવસ થયા બહારગમ ગયા હતા અને કમલે પાછા આવવાના હતા તેની તેને અગર નહેવતી કોટલે તેના મનમાં એક જાતની નિરાશ હતી આખા અપહારમાં તે પોતે અને એક વૃદ્ધ ડોસી સવાય કોઈ નહેવું.

આ ડોસી સાહેબનો બગલો સારસુક રાખવાનું કામ કરતી. તેની અને માહઆલમની વચ્ચે શુદ્ધ સ્નેહભાવ બધાયો હતો. એ ડોસી માહઆલમને માતાના પ્રેમથી ચાહતી, અને માહઆલમ તેના પ્રેમે પુત્રની સ્નેહ-નીતરતી નજરે જોતો. તેને જોઈ માહઆલમ કેટલીયે વખત તેની મક્તાને વિચારી જતો અને કેટલીયે વખત તેની માતાની સ્મૃતિએ તાજી થતી તે આ ડોસીના બોગમાં

માથુ મૂકી ધૂસકે ધૂસકે રહતો અને ડાસી તેને જાનો રાખતી. માહઆલમે પોતાની આખી કથા આ ડાસીમાને કહી હતી અને ડાસીમાએ તે અસુલીની આંખે જાંઝળી હતી આજે માહઆલમને તેની માતા યાદ આવી હતી, અને તે સવારનો વિલાપ કરતો હતો. મેણે હાતણે ન્હોતું ક્યું તેની પાછળ પેલા ડાસીમાએ જૂખ્યા ખેડાં હતાં અને માહઆલમને સમજી શકા સમજાવતાં હતાં. આ ઉપાધર્મા માહઆલમે કે ડાસીમાએ પોતપોતાને કરવાનું કામ ક્યું ન્હોતું અને બગલામાં બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું હતું.

જોવામાં અચાનક સાહેબ આવ્યા અને માહઆલમના નામનો પોકાર પડ્યો. માહઆલમ સફળો ઉઠ્યો, તેણે એકદમ મૂંઠાં સાફ કરી નાંખ્યું અને સાહેબની પામે દોડ્યો. પેલી ડાસી પણ પોતાને કામે વળગી અને બધું ઠીકઠીક કરવા લાગી.

માહઆલમે જોરડામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તેના સાહેબ આંખો-માંથી કે ધાગન વરસાવતો બેઠો હતો તે જો કામન માટે બહારગામ ગયો હતો, તેમા તેને નિષ્ફળતા મળી હતી, આ તે તે હાથ પછાડતો પાછો આવ્યો હતો. આવીને તેણે પોતાના બગલામાં જોયું તો બધું અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું હતું. તેથી તેની નિરાશાની અને તેના કોપની જવાબદારી હતી. માહઆલમે સલામ કરી, અને 'જી હબુર' કહી આરામી રાહ જોતો તે હોતો.

સાહેબ કોઈ જોડ્યા ચાલ્યા વિના હોતો થયો અને માહઆલમના પેટમાં એક પ્રચડ પાટુ જમાવી માહઆલમ એક કરણ ચીસ પાડી નીચે પડી ગયો અને તેનો સાહેબ તેને ત્યાં મૂકી બીજા જોરડામાં ચાલ્યો ગયો.

સાંજે સાહેબ તેના નાના 'બુલડોગ'ને લઈ રતના ગયા પછી, પેલી ડાસીએ ધમેથી તે જોરડામાં પ્રવેશ કર્યો અને માહઆલમને પ્રેમપૂર્વક ઉઠાડ્યો તે તેને રસોડામાં તેડી મૂક અને આગ્રહ કરીને થોડું ખવરાવ્યું. તેથી માહઆલમનાં અંગમાં કંઈક ચેતન આવ્યું.

રાજકુમારીની દુઃખકથા

માહઆલમ રાતે સૂતો, પણ તેને ઉંઘ આવી નહીં, છેલ્લાં બે વર્ષનું જીવન-તેના એકેએક પ્રસંગ તેની આંખો સામે તરી રહ્યા હતા, અને તે એ દરેક દરેક પ્રસંગને જોઈ, તેને ચેતાના પૂર્વ જીવનની સાથે સરખાવી નિશ્વાસ ઉપર નિશ્વાસ મૂકતો હતો અને આસુની નદીઓ વહેવડાવતો હતો તેને આ જાતની જીવનગી ઉપર કટાણો આવ્યો હતો અને તેમથી તે કોઈ પણ ગીતે છુટવા માગતો હતો તેણે આ દુખી જીવનનો અંત આણવા અનેક વિચારો કર્યા, તેણે આપઘાત કરી જીવનગી ટુકાવી નાખવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેનાથી એ બનતું અશક્ય લાગ્યું, તેણે કોઈક સ્થળે ન્હાસી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેને ક્યા ન્હાસી જવું એ સંજય નહીં, અને પોતે ન્હાસી ગયા પછી, આ સાહેબના માણસોને હાથે પાછો પકડાય તો કેટલો ત્રાસ બરદાસ્ત કરવો પડે એ વિચારે તેને મુઝવી પડ્યો આમ વિચાર કરતો હું પથારીમાં ગયા સુધી આજોટયા કર્યું, પણ ત્યાં નિશ્ચય ઉપર ન આવી ગયો.

છેલ્લે, ખુબ વિચારને અંતે તેણે કોઈ પણ રીતે આ ત્રાસનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ન્હાસી છુટવાનું દરખાસ્તું બે મળતો મળતો પથારીમાંથી ઉઠ્યો, અને કશું પણ લીધા વિના, માત્ર પહેરેલે કપડે ચાલી નીકળવા તૈયાર થયો જતા પહેલાં તેને પેલી કેસીને છેલ્લી વખત મળી લેવાનું મન થયું, પણ એમ કરવા જતા અવાજ થયો અને વાત પૂટી જશે એ ખ્યાલે તેણે પેદાની એ મંચડાને દમારી અને સાહેબના બગલાની બહાર નીકળ્યો.

લગભગ અંધારી રાત ચાલી ગઈ હતી, અને તેના સાહેબનો બગલો 'મીલીટરી લાઇન' માં હોવાથી, તેને 'મીલીટરી' ચોક્કીઓ વટાવવાની હતી દરેક ચોક્કીએ ચોટાદારે તેને અટકાવ્યો અને અત્યારે ક્યાં જાય છે તે પૂછ્યું માહઆલમ 'મીલીટરી' લાઇનમાં.

સાહેબના માણસ, તરિકે ખણીતો થઈ ગયેલો, એટલે તેને આ બધા ચોક્કીઓ લગભગ પીઠાનતા હતા તેમને બધાને માહઆલમે ગાંતિપૂર્વક જવાબ આપ્યો કે 'હું સાહેબનો નોકર છું અને તેમને ક્રમે.. ગામ ખર્ચે છું પરોઢીયુ થતાં પહોંચી ખર્ચે એ હેતુથી

અત્યારે નીકળ્યો છું ' આ રીતે તે બધા ચોક્કી પહેરાઓ વટાવી દરવાજા ખૂલાર નીકળ્યો અને જગલ તરફ જવા લાગ્યો.

માહઆલમ મીરજની આસપાસના જગલોથી અને તેના માર્ગેથી અપરિચિત હતો. અંધારી ભીષણ રાત્રિ અને તેના અતરની ધાર નિરાશાનો અધકાર તેની નજરને સાવ તાકાતહીન બનાવી દેતા, પકડાઈ જવાની ખીકથી તેના પગ પાછા પડતા. એટલે તે આડે અવળો, અતિ ધીમે ધીમે ચાલ્યો જતો હતો, એવામાં ખુદાની રહેમથી તેને એક કેડી જડી ગઈ, અને સૂર્યોદય થતાં પહેલાં તે, મીરજથી એકાદ ગાઉને અંતરે આવેલા એક ગ્રામને પહોંચી જઈને ઉભો.

તે થાકી ગયો હતો, અને આગળ ચાલતા પહેલાં એ ધડી વિશ્રામ લેવાને કોઈ નિર્ભય સ્થાન શોધતો હતો તેણે જરા દૂર એક વડ નીચે, એક ફફારને બેઠેલો જોયો અને તેની પાસે જવાનો વિચાર કર્યો તે એ વડ તરફ ચાલ્યો.

માહઆલમ એ ફફાર પાસે આવ્યો અને તેને નમસ્કાર કરી તેના ચરણ પામે બેઠો. માહઆલમના મ્હોં ઉપરથી, આ એ વર્ષમાં અનેક રાજસાહી ભાવો ભુસાઈ ગયા હતા, છતાં તેના ચહેરા ઉપરથી એ સુગમતાની સુવાસ નહોતી ચાલી ગઈ તેને જોતા જ કોઈ અહુદય દિલમાં અનુકમ્પા ઉગે અને તેને પ્રેમથી પાસે બોલાવવાને પ્રેરે એવું આકર્ષણ-બળ તેના કર્ણ વદન ઉપર વસતું, અને તે તેની જમગીન દશામાં વધારે આકર્ષિત બનતું.

ફફારે પોતાની પાસે આ નવા આવનાર સામે જોયું, તેના ચહેરા ઉપરથી તેના સૌજન્યને પિછાન્યું, અને ત્યજાલેલ કે ભૂલ પડીને બટકતું આશ્રય શોધતું, તે કોઈ અમીરનું ફરજદ છે એમ કંઈપી લીધું માહઆલમને જોતા જ ફફારને તેના તરફ હેતનો ઉમળકો આવ્યો અને પોતાના બેટાને બોલાવતો હોય તેમ બોલાવવાનું મન થયું.

“ બેટા ! તું કોણ છે ? ” ફફારે ખુબ હેતાવરુંક પૂછ્યું.

“હું એક બૂલો પડેલો મુસાફર છું. હું પાસેના ગ્રામ તરફ જતો હતો, પણ આપને જોઇ આપના દર્શનાર્થે અહીં આવ્યો છું.” માહબાલમને ઉત્તર આપ્યો તેના ઉત્તરમાં પકડાઈ ન જવાની કાળજી હતી

‘કયે ગામ જવું છે?’ ફકીરને માહબાલમના મનની મુશ્કેલી સમજાઈ હતી. અને માહબાલમ પોતાથી કંઈક છુપાવતો હતો તે પણ તે સમજી ગયો હતો. માહબાલમ આ બધા માર્ગો અને સ્થળોથી અપરિચિત હોય એમ પણ એને લાગ્યું હતું એટલે એ બધી ગુચ્છ લેવા તેણે આ પ્રશ્ન કર્યો

માહબાલમ મુઝાયો તે એકદમ જવાબ ન આપી શક્યો. ફકીરને બધું સ્પષ્ટ થઈ ગયું તેનાં અનુમાનો સાચા પડ્યા લાગ્યા. તેનો ધરાદો માહબાલમને મુઝાવી નાખવાનો નહીં, પણ તેનામાં વિશ્વાસ અને પ્રેમ પ્રેરી તેને અપનાવી લેવાનો હતો એટલે તેણે વાત બદલાવી.

‘એટા તેં ખાધું તો છે ને? બૂખ હોય તો લે તને ખાવાનું આપું.’ એમ કહી ફકીર ઉભો થયો. તેણે પોતાની ઝાંઘીમાંથી બે રોટલી કાઢી માહબાલમ પાસે મૂકી અને પાસે બાંધેલી બકરી દોઢ દૂધનું એક પ્યાલું તેની પાસે ધ્યું

માહબાલમને આ ફકીરનો પ્રેમાળ સ્વભાવ જોઈ ધીમે ધીમે તેમાં વશાસ પડતો જતો હતો તે નહાર્યો, ત્યારે તેણે મન સાથે ઠરાવેલું કે માર્ગમાં કોઈ અબળણ્યા સાથે વાતચીત કરતાં ખુબ હોશિયાર રહેવું ઉદાઝ પડી જવાની કે પકડાઈ જવાની હિંદુસ્તાની તેણે અત્યારસુધી આ ફકીરની સાથે, અમુક પ્રકારનું અતર રાખીને વાત કરી હતી પણ ફકીરની આંખોમાં ઉલ્લાસની નિઃસ્વર્થ મમતા તેણે નીરખી, અને અંતરના આગળા ખોલી તેની સાથે વાત કરવા ‘મનને મનાવ્યું. તેને આ ફકીરને પોતાની આખી કુખલતા કહીને, તેની સલાહ લેવાનું, અને તે આપે તો, તેના આગમ સ્વીકારવાનું મન થયું. માહબાલમને તેના બે વર્ષના અનુભવે

છુઝાતો દીપક

આટલો 'પાકો' બનાવી દીધો હતો. આ તેર વર્ષના બાળકને તેના સન્નેગોએ વસ્તુસ્થિતિનો અતિ ઉડાણપૂર્વક વિચાર કરતો બનાવી દીધો હતો. ફરી તેની પાસે મૂકેલા દૂધ અને રાટલી તેણે ચુપચાપ ખાવા માંડ્યા ગઈ કાલે સાંજે તેણે નહીં જેવું ખાધેલું, એટલે બૂખ બરાબર લાગી હતી, ફરીનો સ્નેહ જોઈ તે ઉધડી માહચ્છાલમ પોતાની પાસે આવેલું બધું એકદમ જમી ગયો.

જમી રહ્યા પછી, માહચ્છાલમ નીચું જોઈ ખેંદા વાત કરી નાખવાને તેનું દિલ ઉંચું નીચું થતું હતું. પણ તેની છાત ઉપડતી નહોતી.

એટલામાં ફરીનો પ્રશ્ન તેને કાને અથડાયો “ખેટા ! શું વિચાર કરો છો ?” માહચ્છાલમે ઉંચું જોયું ફરી મીઠું હસતો હતો એ હસવામાં માહચ્છાલમને પોતાની વાત ખુલ્લે દિલે કહી નાખવાનું પ્રેમમય આમંત્રણ હતું. માહચ્છાલમે પોતાની વાત વાત કહેવા માંડી.

‘સાઈ જાવા, મેં આપનો અપરાધ કર્યો છે, મેં મારી સાચી વાત આપનાથી છુપાવી છે. મને માફ કરજો’ એમ કહી તેણે બધી વાત પહેલેથી માંડીને કહી લેખા જ્યારે તેની માતાના અને તેના પિતાના કંઈ મૃત્યુની અને તેમની રક્ષણતી લાસોની વાત આવી, ત્યારે માહચ્છાલમ રડી પડ્યો, અને એ વૃદ્ધ ફરીની આંખો પણ આંસુભીની થઈ.

માહચ્છાલમની આંખી વાત એ ફરી ખુબ આન દઈને સાલળી. સાલળ્યા પછી તેના માહચ્છાલમ માટેના પ્રેમ બમણો થયો. કિંગોર બાળકને માટે તેના દિલમાં દયા પ્રગટી, તેને માથે ઉગેલા દુઃખના વન દેખી તે પોતે ગાસી ગયો તેણે માહચ્છાલમને પોતાના ખેળામાં ખેંચી લીધો અને તેને સાલવના આપી.

‘ખેટા, હવે તારે ક્યારે જવાની જરૂર નથી તું સુખેથી મારી સાથે રહે ખુદા તારું અને મારું જીવન કરશે. હું

અનાથ રાજકુમાર

હું ત્યાં સુધી, કેઈની નાકાત નથી કે તારી સામે કુડી નજરે
પણુ જોઈ શકે '

ફકીરે પોતાની ઝોળીમાથી એક લીલુ પહેણુ કાઢ્યું અને
તે પહેરી લેવા માહચાલમને કહ્યું માહચાલમે તે પહેરી લીધું
માહચાલમ ફકીર બની ગયો

બપોર પછી બન્ને ફકીરો ખીજે ગામ ઉપડ્યા બન્નેએ
સતત મુસાફરી કરી ખીરજથી દૂર દૂર નીકળી જવાનો નિશ્ચય
કર્યો હતો માહચાલમ ગાઉ દોઢ ગાઉ ચાલતો ત્યાં થાકી જતો,
અને ઉભો રહી જતો બન્ને થોડીવાગ વિસામો લેતા અને વળી
પાછા ચાલતાનું રાફે કરતા એ ગીતે ધીમે ધીમે રસ્તો કાપતા,
તેઓ દિવસને અતે આરેક ગાઉ ચાલતા ફકીરે પોતાની બકરીને
પણુ સાથે રાખી હતી તે થોડો વખત ચાલતી અને ઝાઝો વખત
ફકીરની કાંધ ઉપર બેસતી

એ પ્રમાણે જૂદા જૂદા ગામ અને ગામડાઓ જોતા, તેઓએ
એક માસ સુધી મુસાફરી કરી અને અજમેર પહોંચ્યા

અજમેરમા તેમને બગદાદવાળા પીરસાહેબનો મિલાપ થયે
ફકીરને પીરસાહેબનો મિલાપ અગાઉ પણ થયેલો, એટલે તેને
પીરસાહેબ સાથે સારી પીઠાન હતી તેણે પીરસાહેબને માહચા-
લમની ઓળખાણ કરાવી અને તેની વનકથા સંભળી. પીરસાહેબને
પણુ માહચાલમ પ્રત્યે પ્રેમ અને અનુકંપા હતી તેણે માહચા-
લમને અને એ ફકીરને પોતાની પાસે ચારેક દિવસ સુધી અજમે-
રમા રાખ્યા. એ ચાર દિવસમા માહચાલમે પીરસાહેબના દિલનો
કબજો કરી લીધો પીરસાહેબને તેના ઉપર પોતાના સૌથી નાના
બેટા જેટલું હૈત આવવા લાગ્યું તેણે માહચાલમને અને એ
ફકીરને પોતાની સાથેજ રહેવા આગ્રહ કર્યો ફકીરે તો એ ન સ્વી-
કાર્યું, પણ માહચાલમનો હાથ પીરસાહેબને સોંપ્યો, અને પોતે
પોતાની બકરીને ઉપાડી ચાલી નીકળ્યો

પ્રજાતો દીપક

પીરસાહેબનું કામનું નિવાસસ્થાન મુંબાઈની નજીક વાંદરામાં હતું તે માહઆલમને વાંદરા લઈ આવ્યા અને ત્યાં પોતાની સાથે રાખ્યો. માહઆલમ પીરસાહેબની સાથે ફેરલાય વર્ષ સુધી રહ્યો અને તે દરમ્યાન કુરાન શરિક વગેરે ધાર્મિક પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું અને નમાઝ રોઝ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓનું સુદર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

માહઆલમને પીરસાહેબના બગલામાં ખુબ શાન્તિ મળતી. તે જાણે પોતાના લાલ કિલ્લાવાળા બગલામાં વસતો હોય તેટલો તેને સતોષ મળતો. તેના એ સુખ સતોષ અને શાન્તિના ઉજ્જવળ આકાશમાં કોઈ કોઈ વખત અશાન્તિ અને દુઃખની કાળી વાદળો આવતી, તેને કોઈ કોઈ વખત તેની માતા માદ આવતી અને તે મારે સાદે રડી પડતો. અતરની એ એક વેદના સિવાય તેને સર્વ પ્રકારે સુખ હતું.

તેની સ્થિતિ નિશ્ચિંત થયા પછી, તેણે ચાર પાંચ વર્ષે એક વખત દિલ્હીની યાત્રા કરવાનો ક્રમ રાખ્યો હતો. તે પીરસાહેબની રજા લઈ દિલ્હી જતો અને લાલ કિલ્લામાં જ્યાં તેનું મકાન હતું ત્યાં જઈ આવતો. બાલપણમાં જ્યાં ટ્રેસેની ઘટા નીચે અને પુષ્પવાટિકાઓમાં સ્વચ્છંદે તે ખેલ્યો હતો, ત્યાં બીપણ સ્મશાન સમા ખડીએ. જોઈ તે એક ગ્યાનિલરી નજર નાંખતો અને બારે હેંચે પાછો ફરતો.

માહઆલમ પોતાના જીવનાંત સુધી પીરસાહેબની સાથે વાંદરામાં જ રહ્યો.

(૪)

રાજકુમારીની દુઃખકથા

બળવો એ અત્યારે તો ઇતિહાસની વાત છે, તેને બની ગયેને આજે અર્ધી સદી વીતી ગઈ છે, એ છતાં, એ ઘોર ઘટના ગઈ કાલે જ બની હોય એમ હજીયે મારી આખો સામે જ તર્ક કરે છે. ત્યારે તો હું બહુ નાની હતી. મારી ઉંમર માત્ર સોળ વર્ષની હતી. મારું નામ સુલતાન બાનુ, મારા પિતાનું નામ મીરજી કવેશ બહાદુર. મારા પિતા સમ્રાટ બહાદુરશાહના પુત્ર થાય

અમે ત્રણ ભાઈ બહેનો હતાં—એક ભાઈ અને બે બહેનો. મારા ભાઈનું નામ યાવરશાહ, તે મારા કરતાં બે વર્ષ મોટો હતો. મારી બેનનું નામ નાજબાનુ, તે મારા કરતાં દશ વર્ષ ન્હાની હતી. બળવાએ મારા પ્યારા ભાઈના અને મારી ન્હાની બેનના, મારા પિતાના અને મારા આખા કુટુંબના પ્રાણ લીધા. અત્યારે તો હું અભાગણી એકલી જીવુ છું અને કપની સરકારે પાંચ રૂપિયાની પેટખાંધ બાંધી આપી છે, તેમા નિર્વાહ કરું છું.

ભાઈ યાવરનો મારા ઉપર કાંઈ અનહદ પ્રેમ હતો. બેન નાજબાનુ તો આખો દિવસ મારી પાસે જ રહેતી. તે હંમેશાં મારા ખોળામાં જ સૂતી. મારા પિતા લશ્કરમાં સરદારી કરતા. એટલે તો લગભગ બહાર જ ફરતા તે પાછા ફરતા, ત્યારે સીધા મારા ઓરડામાં આવતા અને મારી મારફત આખા કુટુંબની ખબર પૂછતા. દાદા બહાદુરશાહ તો મને ખુબ ચાહતા. મારા વિના કદી તેઓ જમવા ન બેસતા. એ રીતે અમે બધા ખુબ સુખી જીવન ગાળતા.

ભાઈ યાવરને બચાવવા મારા પિતાએ હાકિમો અને મૌલવીઓનું એક મંડળ ભેરું કર્યું હતું. દરેક વિષયને માટે જુદા જુદા ગુરૂની મોકલવા કરવામાં આવી હતી. તેને શરૂઆત તો મારા પિતા પોતે જ શરૂઆત બળવાના પ્રારંભ વખતે યાવર અદા.

વષનો હતો, પણ તેના શરીરનો આધો એટલો સરસ કે તે કેળ પ્રચક થો । સમો લાગતો મારા પિતાની ઇચ્છા તેને એક દુકડી સોંપી સરદાર બનાવવાની હતી

અમે ઓરતો મહેલમા સીવવા-પરોવવાનું શીખતી પડદાને કારણે અમે કદીએ મહેલની બહાર પગ નહોતો મૂક્યો જે વિષે અંગ્રેજ લશ્કરે દિલ્હીમા પ્રવેશ કર્યો અને બહાદુરશાહ દાદાના ખેટા ખેટીઓને બન બચાવવા નહાસવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે અમે મહેલનુંલા અમારાં આકાશની સાથે વાતો કરતા એ મહેલથી નીચા ઉતર્યા

પ્રજાતના ભોજન વખતે બાદશાહની સાથે પંદર વીસ પાટ-લાઓ પડતા અમને એક પછી એક યાદ કરીને દાદાજી બોલાવતા, અને સૌ આવી ગયા પછી જ ખાવાનું શરૂ કરતા અમારા કુટુંબમા અદર પડેલા રાખવાનો રિવાજ નહોતો, એટલે બધા સ્ત્રી પુરૂષો ઉધાડે મ્હોએ વિના સડોએ એક સાથે ખેસતા પણ દાદાજીની હાજગીમા કોઈની મગફૂર નહી કે ઉચી નજર કરી શકે હુ કેટલીયે વખત રીસાતી અને ખાવાને વખતે સતાઇ જતી બધા પોતપોતાને પાટલે ગોઠવાઈ ગયા હોય, પણ દાદાજીની જ બાબુમા મારો પાટલો તો ખાલી પડ્યો હોય । પછી દાદાજી મારી ગોધ ડરાવતા અને હુ દિવાનખાનામાંથી કે મારી માના ઓગડામા તેના ડબાટ પાળીથી, જે હાથ નીચે આપો છુપાવી હસતી હસતી આવતી દાદાજી મને લુચ્ચી કહી એટલે લપાટ લગાવતા અને હુ નીચું મ્હો રાખી વખતે ખોટું ખોટું ગડતી અને વખતે મં મં હસતી આજે આ બુઢા-પામા, મારી એ બાલમગતી ॥ પ્રસંગો બહુજ આવે છે હુ મારી નાની બુપડીમા જે ત્રણ દિવસ સુધી બૂખી તગસી પડી ગહુ છુ, અને પછી મારી મેળે ઉઠીને ટાટો રોટલો ચાવુ છુ, પણ મને કોઈ મનાવવા નથી આવતુ, લુચ્ચી કહીને કોઈ નથી લપાટો લગાવતુ કે પ્રેમ કરતુ એ હો । એ દાદાજીના ગળ હવે બનાબર યાદ આવે છે ।

મારી સ્મૃતિમા એક પ્રસંગ તો સાવ તાજે જ છે અણુઅકર કાકાના પુત્ર સોહરાય સાથે મારી સાદી થયેલી અમે બધા-અણુઅ-

રત્નકુમારીની દુઃખકથા

કર કાકા, સોહરાય, હુ, યાવર્યાઈ, વગેરે બધા હમેસા દાદાજીની સાથે જ જમતા સાદી થઈ તેની ખીજી સવારે હુ જમવા ન ગઈ દાદાજીની અને કાકા સાહેબની હાજરીમા સોહરાય સાથે જમવા ખેસતા હુ શરમાતી હતી મને તેડવાન કેટલાય માણસો મોડ્યા તો યે હુ ન ગઈ પછી દાદાજી પોતે ઉઠ્યા અને મારો ઝાન ઝાલી મને લઈ ગયા દાદાજીએ મને પોતાની સાથે ખેસાડી હુ થાળી ઉપર બેઠી, પણ મે કશુ ખાધુ નહી તે દિવસે મારી સાદીની ખુશાલીમા ખાસ ઈગની ખાણુ તૈયાર કરાવ્યુ હતુ, જ્યાં હુ ખાતી નેહતી, મને ખાતા સકોચ થતો હતો, મોહરાયની હાજરીમા ખાતા હુ શરમાતી હતી પછી દાદાજીએ ગુસ્સે થયાનો દેખાવ કરી મને દબાવી 'સુલતાના, અદ્ય અને મર્યાદાની મે હા હોય છે લે, ખાવા મડ' તો યે મારો હાથ મ્હો સુધી ઉપડ્યો નહી, અન્તે દાદાજીએ પોતે તેમને હાથે મને ખવરાવ્યુ

એ વખતે મારી ઉમર માત્ર અગીઆર વર્ષની હતી ત્યારે હુ ખુબ તોફાન કરતી અને ખુબ લાડ કરતી હવે તો એ સુખના માત્ર સ્વપ્ના રહ્યા છે હવે તો એ માઠા સ્મગ્ગ્લો સ્મગીને આ દુખી જીવનનો દુખમય શેષભાગ પૂરો કરવો રહ્યો છે । ઓહો ! માન-વજીવનમા કેવી પ્રલયકારી ભરતી ઓટો આવે છે । એક દિવસ માનવી કોઈ સુદર ઉપવનમા, સરિતાને તીરે આનન્દસમાધિમા બેઠો હોય છે, તો એક દિવસ તે સર્પથી તન્મઈને અને તિરસ્કાર પામીને કોઈ બીપણુ અરણ્યમા એકલો ઉભો ઉભો પ્રભુની કૃપા જાહેર પાડતો હોય છે ।

જ્યારે દાદાજી હુમાયુન મક્યારામા બન્દીવાન થઈ ગયા, ત્યારે અમે બધા ન્હાસવાની તૈયારી કરતા હતા અણુઅણુ કાકા અને સોહરાય અમારી સાથે હતા અમે નીચે ઉતરી રથમા પગ મૂકતા હતા, ત્યાં એક ગોરો ઘોડેસ્વાર અમારી પાસે આવ્યો તેણે અમારા રથને અટકાવ્યા કાકાએ રથીને રથ હાકી મૂડવાની આજ્ઞા કરી મને વચ્ચે તકરાર ભમી પેલા ગોરાએ ઘોડા ઉપર બેઠા બેઠા અણુઅણુ કાકાની છાતીમા એક ગોળી છોડી અને તે તો નીચા

પડી ગયા. સોહરાએ આ જોઈ પોતાની તલવાર ખેંચી અને તે પેલા સ્વારની સામે દોડ્યો. તેણે એક ધા કરી ઘોડાનું માથું ઉડાવી દીધું. અને પેલા રથને આઘળ ચાલવા આજ્ઞા કરી ઘોડાનું માથું ઉચ્છેદ્ય, એટલે તે પડ્યો અને સાથે સાથે પેલો સ્વાર પણ પડ્યો. એ સ્વારે પડતા પડતા પોતાની કીરીચ ખેંચી અને સોહરાબાની સામે ફેંકી. સોહરાબા કુશળ લડ્યો હતો અને એ સ્વાર પોતાની પલટાતી દશામા બરાબર નિશાન નહોતો લઈ શક્યો, એટલે એ કીરીચ સોહરાબાને ન લાગી, સોહરાબા દોડી પડતા સ્વારની છાતી ઉપર ચડી બેઠો અને પોતાની તલવાર તેનાએ પેટ પર ઘેાલી દીધી.

એ સ્વારનો પ્રાણ લઈ સોહરાબા ઉભો થતો હતો, ત્યાં પાછળથી એક ખીજો ગોરો આવ્યો અને તેણે સોહરાબાનું માથું ઉડાવી દીધું.

આ જપાગ્રામી દરમ્યાન હું રથમાંથી ઉતરી ગઈ હતી, અને એક કોર ઉભી ઉભી પુતળી બની આ તમાસો જોતી હતી અણબકર કાકા અને સોહરાબા બન્ને કપાયા, એટલે અમારી સાથે કોઈ મરદ ન રહ્યો. પેલા રથોએ રથ છોડી નીચે ઉતરી ગયા મારી સાથેને. અસહ્ય રથમાંથી ઉતરી આમતેમ નહાસવા લાગ્યો હું પણ મારી નાની બેન નાજબાનુને લઈ એક બાજુએ દોડી ગઈ, અને વડોએ આથે અમારા પ્હુરેગીરની કોટડી હતી તેમા ભરાઈ.

એ કોટડીમા કોઈ નહોતું પ્હુરેગીર બહાર ગયો લાગતો હતો. મારે ક્યા જવું તેનો વિચાર કરતી હું ત્યાં ઉભી અને કોટડીમા નજર ફેરવવા લાગી તેની એક દિવાલ ઉપર નાજુક કટાર લટકતી હતી. મેં તે ઉઘાડી લાંબી અને મારી કૂડે ખોસી હું નહાસવાનો વિચાર કરતી હતી પણ મારી નાની બેનને સાથે લઈ ઉતાવળે નહાસકું મને અશક્ત લાગતું હતું, એટલે હું મનમા મુઝાતી ઉભી હતી.

એવામા કોટડીનું બારણું ઉઘડ્યું, અને એક મોગલ સિપાઈ અદર પેઠો તે એ કોટડીના માલીક લાગ્યો તેણે અમને જોયાં અને એળખ્યા તેણે અધીરાઈથી કહ્યું:

‘અરે બેગમ સાહિબા, હું તમને જ શોધું છું. તમારા પિતૃ ક્વેશ બહાદુર દરિઆઈ દરવાજે ઉભા છે અને તમને મળવાનીજ રાહ જુઓ છે ચાલો, હું તમને ત્યાં તેડી જાઉં.’

રાજકુમારીની હું:ખઠયા

હું અને નાજબાનુ છુપે માર્ગે આ ખેરગીરની પાછળ ચાલ્યાં. દરિયાઈ દરવાજા બહાર મારા પિતા તેમના પ્રાણપ્રિય ધોડા અજીજ ને અદેલીને અમારી રાહ જોતા હોવા હતા મારા પિતાને અનેક ધોડાઓ હતા; પણ તેમા તેમને સૌથી વધારે પ્રિય આ અજીજ હતો. જ્યારે તે યુદ્ધમાં જતા કે કોઈ અતિ જોખમવાળા કામે નીકળતા, ત્યારે આ અજીજ ઉપર સ્વારી કરતા, અને અજીજે સદાય તેમને વિજય જ અપાવેલો. અજીજ બરાબર સજ્જ બની તેના માલિકના બેસવાની રાહ જોતો હોયો હતો. અમે આવ્યા એટલે શિર ઝુકાવી તે હણહણ્યો અને અમને આવકાર આપ્યો.

મારા પિતાએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો હતો. પણ તેમનું માથું ઉઘાડું હતું. તેમનું મોઢું ધુળ ધુળ હતું. તેમનો એક હાથ કેડે લટકતી તલવાર ઉપર હતો, અને આસપાસ નજર ફેરવતા તે હોવા હતા તેમના. હાલહવાલ જોતાં મને લાગ્યું કે તે ક્યાંક ધોંગાણું કરી આ તરફ આવ્યાં આવ્યાં લાગે છે. તેમની આંખો લાલ-ચોળ લાગતી, તેમના મોં ઉપર ઉજ્જેરણી સ્પષ્ટ દેખાતી. અમને બન્ને ખેનોને આવતી જોઈ તેમના મ્હેરાનો રંગ બદલાયો.

પિતાને જોઈ નાજબાનુ મારી આંગળી ઊઠાવી, 'ઓ બાપુ !' એમ બોલતી તેમની પાસે દોડી ગઈ. પિતાએ તેને ઉપાડી લીધી. દસ વર્ષની એ બાળકીનું શું થશે એ વિચારે તેમની લાલ આંખોમાં આંસુ ભરાયા. આંસુભીની આંખે તેમણે નાજબાનુને એક સુખન લીધું અને તેના માથા ઉપર છેલ્લી વખત પિતાના પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવ્યો. નાજબાનુને રાત્રીએ ઉતારી તે ધોડા ઉપર બેઠા.

હું અને ખેરગીર પાસે પહોંચ્યા ત્યારે મારા પિતા ધોડાની લગામ પકડી ઉપડવાને તૈયાર થઈ ગયા હતા. મને જોઈ તેમણે કહેવા માડ્યું.

'બેટા સુલતાના ! જો હું તો હવે બહિં છું. જતાં પહેલાં મારી ઇચ્છા તમને બન્ને ખેનોને એક વખત જોઈ લેવાની હતી, તે ખુદાએ પૂરી કરી હવે હું બેટા ચાવરની પાછળ બહિં છું. હું અને ચાવર અમારા ધોડા ઉપર બેસી નીકળ્યા અને પાછળને માર્ગેથી દિલ્લી ઊડી જવા દોડ્યા જતા હતા, ત્યાં વાટમાં એક અંગ્રેજ

ટુકડીના બેટા થયો તેઓ અમારી આડા ફર્યા અને અમારે તલ-
વાર ખેંચવી પડી એ જપાળખીમા મારો આખો સામે, એક
શીખ સંગીનથી યાવર રહેસાધ ગયો-'

યાવરભાઈ મર્યા—એ સાબળી મારા મોઢામાથી એક ચીસ
નીકળી પડી એને હું હૈયાફાટ રડવા લાગી પિતાજી આખોમાં આસુ
સહિત આગળ કહેવા લાગ્યા

'યાવર પડ્યો, એટલે જાણુ એ સગીન મારી છાતીમા જ
બોકાયું હોય એમ ઉશ્કેરાઈને મે એ સગીન ફેંકનાર શીખ સિપાઈ
તરફ અજીજને દોડાવ્યો. પણ એ કમજાતે મને દગો દીધો કેઈ
દિવસ નહીં ને આ વખતે, મે ખુબ લગામ ખેંચી છતાં, ને મને
ઉઠાવીને આ તરફ નહાસી આવ્યો અત્યાચાર યાવરની લાશ, ઘોડાઓ
અને સિપાઈઓને ટૂંબે ચડતી લાલ કિલ્લાને પાછળને દરવાજે પડી
હશે. પણ હું, આજે જીન્દગીમા પહેલી જ વખત મારા પુત્રનું વેર
નથી લઈ શક્યો હજી મને થાય છે કે આખા લાલ કિલ્લામાં બુમી,
આવરને મારનાર એ શીખ સિપાઈને શોધી કાઢું અને તેને મારી,
તેનું લોહી પીઉં પણ આ અજીજ ચાલતો જ નથી બેટા, આજે
પહેલીજ વખત મારા નિષ્કલક જીવન ઉપર, પોતાનો પુત્ર કપાતો
જોતા છતાં, રણમાધી નહાસી નીકળવાનું કલક ચેટિ છે, અને રે,
મારામા એ ધોવાની તાકાત નથી

બેટા, મારી આખોની રાશની સમો યાવર તો ગયો હવે હું
જીવીને શું કરું? હવે તો અજીજ ન્યા લઈ જશે ત્યાં જઈશ પણ
હું યે માત્ર બે ચાર કલાક જીવવાનો હોઉં એમ જ મને લાગ્યા કરે
છે હું નહાસીશ, અજીજ મને લઈને નહાસશે, પણ દિલ્હીની આસ-
પાસના દશ પદર માઇલમા એક સ્થળ પણ એવું નથી કે ન્યા
અગ્રેજ લશ્કર ન હોય એટલે મારે ય અગ્રેજ સગીનથી બોકાઈને
કે તેમની ગોળીથી વિંધાઈને જ જીવતાન્ત જોવાનો રહ્યો છે આપણા
કુટુંબના મહોને માટે અગ્રેજોને હાથે મર્યા સિવાય, અને મરતા બચે
તો બળવા પછી તેમને તૈયાર કરેલી ફાસીઓએ લટક્યા સિવાય
બીજો કોઈ માર્ગ જ નથી સુલ્તાના, તું જો જીવતી રહી તો એક

રાજકુમારીની હુન્નકથા

વર્ષ પછી સાબળશે કે બહાદુરશાહના કુટુંબનો એક પણ મદદ આશ્રમ ઉપર જવતો નથી

“મેટા, તને અને આ નાજબાનુને કોઈ નિર્ભય સ્થળે પહોંચાડી દેવાની મારા દિલની ખુશ ઇચ્છા છે, પણ અત્યારની પરિસ્થિતિ જોતાં મને તે અસંભવિત લાગે છે ગોરાઓ બધા મારી શોધમાં ફરે છે, અને હું જ્યાં જઈશ ત્યાં પાછળ આવી તેઓ મારો જીવ લેવા તકે છે અત્યારે તમને સાથે લઉં, તો તેઓ મારી આંખો સામે પ્રથમ તમારા પ્રાણ કાઢે અને મારે તે ચુપચાપ ઉભા ઉભા જોવું પડે બેટા, મેં ચાવરને તો એ રીતે મરતા જોયો હવે તમને એમ મરતી જોવાની મારામાં શક્તિ નથી હું જાઉં છું જવતો રહીશ તો કોઈ દિવસ તમને શોધી કાઢીશ તમે આપણા મહેર-ગીની સાથે જાઓ તમને તે જ્યાં આપણા કુટુંબની ખીજ સીઓ છે ત્યાં પહોંચાડી દેશે”

બેટા સુલ્તાના, તને તો મારે કશું કહેવાનું નથી તોયે એક વાત કહી વિના નથી રહેવાતું આજથી તમે શાહબાદીઓ મટી જિંદગીનો બનો છો એ બૂલશે મા તું તો કુશ્મનનું દિલ પીગળાવી માર્ગ કઠી લે એવી છો, પણ મને આ નાજબાનુની ચિન્તા થાય છે તે હજી બાળક છે તે આપણી પલટાયેલી સ્થિતિ નહીં સમજી શકે બેટા, તેને તું સમજાવજો અને તારી સાથેજ રાખજો

એમ કહી તે ઘોડા ઉપરથી પાછા નીચા ઉતર્યા અને અમને બન્ને જોડેનાં બાથમાં લઈ આલિંગન દીધું તેમણે અમને છેલ્લી એક એક ચુમી લીધી અને અમારો હાથ સાથેના પટંગીરને સોંપી તેને કહ્યું

‘બાપ, જતા જતા તને આ છેલ્લું એક કામ સોંપુ છું. તું ગમે તે સજોએમાં મારી આ બન્ને બેટીઓને નિજામુદ્દીન સાહેબની દરગાહમાં પહોંચાડી દેજો બાપ, આટલું જરૂર કરજો’

‘ઠીક, બેટા હું જાઉં છું’ એમ બોલતા સજો નયને મોસા પિતા ઘોડા ઉપર ચઢ્યા અને એક પળવારમાં અદસ્ય થયા અમે બન્ને જોડેના રોત્તી ઉભી રહી

જુરગીરે અમને છાની રાખી, અને તેનો હાથ ઝાલી અમે નિભમુદ્દીન સાહેબની દરગાહે જવા નીકળ્યાં થોડે ગયા પછી નાજ-
આનુ ન ચાલી શકી, એટલે એ લલા જુરગીરે તેને ડી લીધી,
અને હુ અને તે સીધો માર્ગ મૂકી, કાંઈ ન દેખી ભય એ ભયથી
કુટી કેડીએ ચાલવા લાગ્યા

થોડે દૂર ગયા ત્યા મારી નજર, આગળ ચાલ્યા જતા અમારા
એક ખોળ ઉપર પડી. તેણે પણ અમને જોયા અને તે ઉભો રહ્યો
અમે બધાં સાથે થયાં. તે કેટલાય વર્ષ થયા અમારા ઘરમા જ
રહેતો, અમારે ત્યા ખાતો પીતો અને અમને બાળકોને રમાડવાનું
કામ કરતો. તે પણ નિભમુદ્દીન સાહેબની દરગાહ તરફ જતો હતો
તેને જોઈ નાજઆનુ જુરગીરને ખભેથી ઉતરી તેની પાસે ગઈ

અમે ચારે જણા એ રીતે ચાલ્યા જતા હતા મને કદિયે
ચાલવાનો અભ્યાસ નહોતો, અને ચાલવાથી મારા પગમા તીવ દર્દ
થતું હતું, મારી નસો ખેચાતી હોય એમ મને લાગતું હતું, પણ
એ દર્દને દબાવી હુ તો તેમની સાથે ચાલી જતી હતી ચાલતાં
ચાલતાં હુ વખતે પાછી નજર કરતી તો દિલ્હીના કિલ્લા ઉપરથી
ધુમાડાથી જૂરા જૂરા લાગતા અમારા આવાસોના મિનારા
દેખાતા અને તોપોની ગળના કાન સાથે અથડાતી

અમે અર્ધોક માર્ગ કાપી રહ્યા, એટલે અમારા ખોળના
આગ્રહથી પેલો જુરગીર પાછો વળ્યો લાલ કલ્લામાં તેની એક
નાની પુત્રી અને એક પુત્ર રહી ગયેલા તે નીકળ્યો તેની તેમને
ખબર નહોતી, અને એ વખતે કિલ્લામા અગ્રેજ લશ્કરે કાળો કેર
વર્તાવવા માડ્યો હતો એથી તેને તેના બાળકોની ચિન્તા રહેતી હતી.
તે પોતે તો અમને દરગાહે પહોંચાડ્યા સિવાય પાછો વળવા નારાજ
હતો; પણ માર્ગમા કશું ભય જેવું ન હોવાથી ખોળના આગ્રહથી
અને અમારા વારંવાર કહેવાથી તે પાછો ફર્યો અને અમે ત્રણ જણા
આગળ ચાલ્યા. નાજઆનુ ખોળની કાંધેથી ઉતરી અમારી સાથે
ચાલતી-હતી.

કેડી ઉપર કાટાઓ પથરાયેલા પડ્યા હતા. અને અમારા
ચમ દિવાડા હતા. હુ બહુ ધ્યાન રાખીને ચાલતી અને નાજઆનુને

અનાથ સુકુમાર

ધ્યાન રાખવાનું કહેતી. એ છતાં, તેની ગણતરીથી એક શબ્દ તેના પગમાં પેસી ગઈ, અને તે ચીસ પાડીને નીચે બેસી ગઈ મે પામે જમીને તે શબ્દ કાઢી અને તેને સમજાવી શાન્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે રડવા લાગી અને ઘેરથી પાલખી મગાવવાની હઠ લાંબી બેઠી.

પાલખીનું નામ સાબળી મારો જીવ મુઝાયો મારી આખમા આસુ આવ્યા મે અનેક રીતે તેને સમજાવવા માંડી, પણ તે સમજી જ નહીં. પેલા ખોળાએ કઠોર સ્વરે ચાલવાની ઊતાવળ કરવા માંડી. મને પહેલી જ વખત લાગ્યું કે પ્લેગસીરના ગયા પછી ખોળાના અમારી સાથેના વર્તાવમા બેદરકારી વધી હતી એ અણી કુ વિશેષ ગભરાઈ.

હું પોતે, મારી નિર્બળ સ્થિતિ જતા, નાજખાનું તેડવા તૈયાર થઈ, અને થોડે દૂર જતાં પાલખી આવશે એમ તેને ફરી ફરીને ફાસલાવી, પણ તો એ તે ન માની તેણે તો તેજ સ્થળે પાલખી મગાવવાનો હઠ લીધી અને પેલા ખોળાને પાલખી લઈ આવવા પોતાની અવિવેકી ભાષામા આજ્ઞા કરવા લાગી.

આજ સુધી નાજખાનું એ ખોળાને ગમે તેમ કહેતી, ગમે તેવા કડવા ઊંઘ વચ્ચે કહેતી, તો એ તે ચુપચાપ સાંપી બેતો અથવા હસીને વધાવી બેતો, પણ આજે તેણે એ ન સાંપ્યું તેને એથી ગુસ્સો આવ્યો હોય એમ લાગ્યું તે આજે કંઈ અમારો નોકર નહોતો. હિંમતો, અમારી અનાથ અને દુખી દશાની દયા ખાઈ તે અમારા ઉપર ઉપકાર કરવા અમારી સાથે આવતો હતો તે મારી કે નાજખાનુંની કે કોઈની ગાળો શા માટે સાંભળે ? એવા કંઈક નિવિચાર તેના મનમા આવ્યા હશે એમ મને લાગ્યું.

તેને મારી બેનની કૃતજ્ઞતા ઉપર ક્રોધ આવ્યો અને અમારી પાસે આવી તેણે નાજખાનુંને એક તમાચો લગાવ્યો અને કંઈપણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના આગળ ચાલવા કહ્યું. બિચારી નાજખાનું શું સમજે ? તે આક્રંદ કરવા લાગી. નાજખાનુંના સુકુમાર દેહ ઉપર કંઈ કોઈએ કોષિત બની પુલની છડી પણ નહીં અડાડી હોય, તેને આજે પગમા શબ્દ અને ગાલ હંપર તમાચા સહવા પડ્યા

હું પણ આસુના પુરને ન રોકી શકી અમને બંનેને આક્રમક
કરતી મૂકી અમારો ખોળો ચાલ્યો ગયો અને અમે બંને બહેનો
દુશ્મનોથી ધેરાયેલા એ જગલની વચ્ચે એકલી વિલાપ કરતી બેઠી

અમે બંને બહેનોએ ક્યાય સુધી વિલાપ કર્યા પછી અમારી
આખોનાં આસુ ખુટ્યા મોઢા સાફ કરીને હું બેઠી થઈ અને નાજબાનુને
ખોળામાં લઈ મે તેના આસુ લુછ્યા અમે બંને બહેનો બેઠી
થઈ અને કેડી ન્યાં લઈ બચ ત્યાં ચાલવા લાગી ખુદાની અમારા
ઉપર એટલી મહેર કે એ કેડી સીધી નિબ્બમુઢીન સાહેબની દરગાહ
જઈ ઉભી રહી

અમે દરગાહમાં ગયા ત્યાં અમારા કુટુંબના અનેક બી પુરો
હતા અને નવા આવતા જ જતા હતા પણ સૌ પોતપોતાની
આપત્તિઓમાં પડ્યા હતા કોઈને કોઈની ખબર પુછવાની શુદ્ધ નહોતી
અમે બંને બહેનો અદર જઈ ઉભી રહી, પણ કોઈએ અમારી ખબર
સરખીએ ન પૂછી. તો યે હું તો બચાવતી સાથે બેઠી અને સૌન
જે થશે તે અમારૂં થશે એમ મનને મનાવ્યું.

ખીજે દિવસે કોઈએ આવી કહ્યું કે કવેશ બહાદુર તો ગલે
સાજે મરાયા તેનું માથું દિલ્હીના દરવાજા વચ્ચે ચગદાતુ પડ્યું
હતું મે તે સાંભળી લીધું અને એક નિશ્વાસ નાખ્યો

ચોથે દિવસે નાજબાનુને તાવ આવ્યો અને તે દિવસે મારા
ખોળામાં સૂઈ, મને મૂકી ચાલી ગઈ મારા આખા કુટુંબમાંથી હું
એકજ બચી રહી

નાજબાનુના મૃત્યુ પછી, હું ગાદી બની એકાદ માસ સુધી
આખો દિવસ જગલમાં ભટકતી અને રાત્રે દરગાહમાં આવી સૂઈ
રહેતી એક દિવસ રાત્રે, એ દરગાહમાં રહેતા એક ફકીરે સમાચાર
આપ્યા કે અંગ્રેજ સરકારે મને પાંચ રૂપિયાનું માસિક પેન્શન
આપવાનું ઠરાવ્યું છે એ ના મને નિયમિત પાંચ રૂપિયા મળ્યા
શે છે, અને હું એ ખાધ મારી જીન્દગી ગુજારૂ હું

[આ અનુવાદ થતી વખતે સુલ્તાન બાનુ જીવે છે કે નહીં તેની
ખબર નથી જો જીવતા હોય તો તેમની ઉંમર ૮૨ વર્ષની હોય-
પણ એ સંભવ નથી અનુવ. ૭]

(૫)

બહાદુરશાહના એક સ્વજનની કથા

નિઠીમા જેટલા જેટલા વિજેતાઓ વસી ગયા છે, તેમજે બાજે પોતાની પાલળ, પોતાની કાયમની ચાલગીરી મૂકી જવા અનેક માનવી-પ્રયત્નો કર્યા છે, અને સાથે સાથે, એ સર્વને થોડા સમય સુધા સિદ્ધાસને ખેસાડી નચાવનાર અને પછી એક કૂર ચપાટ લગાવી એજ સિદ્ધાસન નીચે દફન કરનાર કાળદેવે પણ તેમની બધાની પાછળ અમર ચાલગીરીઓ મૂકી છે ઇતિહાસકારે ઇતિહાસને ચોપડે નોંધ્યું છે કે, આજે દિલ્હીના દુર્ગ ઉપર જેનો વિજયધ્વજ સાત વચ્ચદપૂર્વક કરે છે તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય તે સાતમું સામ્રાજ્ય છે, તેની પહેલા બીજા છ સામ્રાજ્યો સ્થપાયા અને સહારાયા જેમ આજે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સચાલકો 'નવું દિલ્હી' બાંધી, તેમની એક કાયમની સ્થળ ચાલગીરી, તેમના શાસનના દેશમાં મૂકી જવા મથી રહ્યા છે, તેમ મોગલ સમ્રાટોએ પણ 'મોગલ દિલ્હી' બાંધેલી, અને પદ્મજોએ અને લોદીઓએ પણ પોતપોતાની દિલ્હીઓ રચેલી, અને ગજપૂતોના દિવસોમાં રાજપૂત દિલ્હી પણ હતી

એ બધી દિલ્હીઓમાંથી આજ એકે દિલ્હી જીવતી નથી રહી કોઈ ઇતિહાસનો ગોખીત પ્રવસી અત્યારના દિલ્હી નગરના આસપાસના વિસ્તારમાં ધુમે, તો તેની દૃષ્ટિએ એ બધી દિલ્હીઓ દેખાય આથમી ગયેલાં એ સામ્રાજ્યોની કમર સમી, એ બધી દિલ્હીઓ ત્યાં સૂતેલી છે અને જોનારને કોઈ અતિ ભયકર નમ્ર સત્ય શીખવી રહી છે અમુક વર્ષો પછી હિન્દુસ્થાનનો ભવિષ્યનો બાળક દિલ્હીની આસપાસ ફરવા નીકળશે, ત્યારે તેના પગ નીચે આજે તૈયાર થતી એ નવી દિલ્હી કચરાશે, અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જેવા મહાસામ્રાજ્યની ઘોર દેખી તેનું હૈયું ઉદ્વિગ્ન બનશે. પણ એ ઇતિહાસનો ક્રમ છે

જુગતો દીપક

મોગલોના સમયમા તેમણે દિલ્હીમા અનેક મુસલમાની ધર્મ-સ્થાનકો બધાવેલા. મસ્જિદો અને રાજાઓની પાછળ કરોડોની સમૃદ્ધિ લુટાવી દીધેલી આવી એક જુમ્મા મસ્જિદ છે તે હજી દિલ્હીમા ઉભી છે ત્યાં અનેક યાત્રાળુઓ અને પ્રવાસીઓ આવે છે, અને તેનું એ આલિશાન અને શિષ્ટ-સ્થાપત્યના ખેનમુન નમુના સમુ મકાન દેખી પ્રસન્ન થાય છે, પણ મોગલોના સમયમા જુમ્મા મસ્જિદની જે જાહોજલાલી હતી તે આજે નથી આજે તે, કોઈ પ્રયત્ન અને પ્રતાપી શરીરની શ્યામલ અને દુબળી છાયા સમી લાગે છે જેટલો આજે આર્યાવર્તમા ખ્રિસ્તી દેવળોનો વૈભવ છે, તેથી અનેક અનેક ગણો વૈભવ, મોગલોના સમયમા મુસલમાની મસ્જિદોનો હતો. અંગ્રેજ સરકાર ખ્રિસ્તી દેવળો અને ધર્મગુરુઓની પાછળ આશરે પાંચાસ લાખ રૂપિયા ખર્ચે છે, ત્યારે મોગલ સમ્રાટો તેમની પ્રિય એ એક જુમ્મા મસ્જિદની જાહોજલાલી નિભાવવા પાછળજ એવી વધારે દ્રવ્ય ખર્ચતા.

નવરાત્રમા જેમ હિન્દુ મંદિરોમા મહોત્સવો મકાય છે, અને તેમના વૈભવોના પ્રદર્શનો બરાબ છે, તેમ રમજાન મહીનામા આ જુમ્મા મસ્જિદમા મહોત્સવ મકાતો અને સામ્રાજ્યના બધા વેલવનું ત્યાં પ્રદર્શન બરાબ મોગલ સમ્રાટ અને તેના સ્વજન અમીરો, એ મહીનાનો એક એક દિવસ પોતા તરફથી ઉજવતા, અને સાગે, રાજા છોડવાને વખતે લાખો મુસલમાનોને મિજાન વહાતા.

અને એ ધર્મ-માસમા જુમ્મા મસ્જિદમા અદ્ભુત દૃશ્યો દૃષ્ટિએ પડતા દિવસના ગમે તે ભાગમા મસ્જિદમા પ્રવેશ કરતાં, દરવાજાથી ઠેક અતગદ્ગાર સુધી લોકો ટોળે મળીને ખેડા જ હોય, અને વચ્ચે આસન ઉપર કુરાન શરીફનો ગ્રંથ મૂકી, ખુલ્લે સ્વરે તેનો પાઠ સતત ચાલતો જ હોય કોઇ ગ્યો હાકિઓ એકલા મળી ધર્મ-વિવાદ કરતા હોય, તો કોઇ સ્થળે ધર્મ-કવાલીઓ અને ગણોની ધૂન મચી હોય રમજાનમા હમેશા જુમ્મા મસ્જિદમા ‘અસ્લાહ વાલાઓ’ ની જમાવટ જ થઇ હોય.

બહાદુરશાહના એક રમજનની કથા

સપ્તાકોળે જ્યારે પ્રકૃતિસુદરી અનેક મનહર રંગો લઈકોઈ સુદર કંપનાચિત્ર આલેખવા આકાશના નાકમાં ઝિરે, ત્યારે મોગલ-સુદરીઓ પણ એવાજ સુદર રંગોમાં અનન્ય થઈ, તેમના ગમનચુખી મહાલયોમાંથી નીચે આવે, અને તેમની મનભરી ગરી ચાલે જુમ્મા મસ્જિદમાં એ ધર્મ-મેદની નીરખતા નીડળે તેમની સાથે રેશમી રૂમાલો નીચે ટાંચેલા મિઠાઈઓના થાળ ઉપાડી ખોજઓ ચાલે, અને મસ્જિદને મિનારેથી રોજન છુટવાની આગ પુઝરાય એટલે એ મિઠાઈ નહચવાનાં આવે આવી રીતે અનેક બેગમો અને બાનુઓ, જૂદા જૂદા પડવાનોની ડહાણી કરે અને ત્યાં આવેલા માણસને, તેના આખા કુટુંબને પૂઝ થાય એટલું આરે 'ફા' પણ આ દૃશ્ય જોવા, તેના અનેક કામો પડતા મૂકીને, આઝાનમાં આવીને ઉભો હશે, એટલું આગર્થક તે લાગતું

મોગલ સમ્રાટોના સમયની, જુમ્મા મસ્જિદની આ સર્વશ્રદ્ધ જેમણે જોઈ હોય તેઓ જો આજે તેમની એ મસ્જિદની દુર્દશા નીરખે, તો તેમની આખોમાં ચોધાર આસુઓ ઉભરાય, અને બહાદુરશાહના દિવસોની જાહોજલાલી અને આજની દુર્દશા, એ બંનેને એકની એક આખે જોનારા કેટલાય છે ભગવાન સર્વદેવ તેમનો પ્રકાશ પાછો ખેંચીલ્યે અને જગત એટલું નિ તેજ લાગે, તેટલી નિરતેજ આ મસ્જિદ લાગે છે રમજન માસના એ મહિમા આજે રાત્રી પર્વારોઈસે છે આજે એ મસ્જિદમાં જઈનેકોઈ જુએ તો, એ ચાર મિઝીન ફરીરો, પત્થરાના ચુલા બનાવી રોટી પકવતા બેઠા હોય છે એ હાથીઓની મળાઓ ન દેખાય કે એ ધર્મના વાદગિવાહો ન સંભળાય, એ કુરાને શરીફના પુણ્ય ધ્વનિ ન સુણાય કે એ લોકોની મહામેદનીઓ ન વીરખાય. એ મોગલ સામ્રાજ્યનો ત્રનાપ હતો અને તે મોગલોની સાથે આશ્ચર્યો.

* * *

વિધિની એ કૃપી કરૂતા કે પેનાને હુકોમલ હાથે ગરીબોમાં મિઠાઈ બાટનાર એ બેગમો અને એ બાનુઓને જ, મસ્જિદને એટલે બેસી, નીચે મુઠાએ હાથ લાગ્યા કરી મોગલોનો સમય આવે

અને જે કોઈ ચણા કે એવું કંઈ ધાન્ય આપી જાય, તેવી ગણુ
છેડવું પડે ? એા પરવર ડિગા ?

* * *

અણુઝર બહાદુરશાહના નાના બધુ મીરજી સલીમ બહાદુરનો એકનો એક ભાણેજી મીરજી શહજોર નાનપણથી જ સલીમ બહાદુરની સાથે રહેતો તે તેની મામીની આંગણી ઝાલી જુમ્મા મસ્જિદમાં જતો, અને ખુશ આનંદપૂર્વક મિકાઈ વહેતો રમજાન માસમાં જે થોડા કુટુંબો લાખો રૂપિયા ખર્ચતા, તેમાં આ કુટુંબ અગ્રગણ્ય ગણાતું

બળવાની એક વર્ષ પૂર્વે સનીમશાહ બહાદુરને કોઈ અપરાધસર કેદ કરી આગ્રા મોકલવામાં આવ્યા હતા, બળવો થયો અને દિલ્હી લુટાઈ અને બાદશાહી કુટુંબો નહાર્યા, ત્યાસુધી તેમને છુટ્ટા નહોતા કરવામાં આવ્યા. નહાસવાનો સમય આવ્યો ત્યારે શહજોરની ઉમ્મર માત્ર તેર વર્ષની હતી તેને રમજાન માસમાં જુમ્મા મસ્જિદમાં જઈ હસતા હસતા મિકાઈથી માણસોના ખોગા ભરી દેવા શિવાય બીજો કશો અનુભવ નહોતો અને સલીમ બહાદુરના પરિવારમાં આ શહજોર શિવત એક પણ પુરૂષ નહોતો. એટલે બીજા બપો કુટુંબો કરતા આ કુટુંબને વિશેષ સહવું પડ્યું

સલીમ બહાદુરનું મકાન લાલ કિલ્લાની પાસેજ હતું મકાન વિશાળ અને મનોહર લાગતું સલીમ બહાદુરના બદીવાસ પછી પણ તેમની ગિચ્છિતા મોગલ અમીરને ત્યાં હોવી જોઈએ તે બધી સાક્ષી ત્યાં કાયમ રાખવામાં આવી હતી તેમને દરવાજો આદે પહોર સિપાઈઓ બેસી રહેતા અને તેમના કુટુંબની ચોક્કી કરતા. એ સિપાઈઓમાંથી મહમ્મદ અને અદમર એ બે સલીમ બહાદુરના ખાસ માણસો હતા તે તેમના માદિકને નામે જીન્દગી પણ કુરબાન કરે એટલા વફાદાર અને સ્વામીભક્ત હતા સલીમ બહાદુરનું મકાન જતા આવતા સર્વ કોઈની નજરે પડે એવી રીતે જ આવેલું હતું, અને તેનો બાદશાહી વૈભવ જોઈને જોનારને ધડીભર ત્યાં ઉભા રહી નીરખવાનું મન થતું

બહાદુરશાહના એક સંજનની કથા

સલીમ બહાદુરના કુટુંબમાં, નાનો શહજોર, તેની વૃદ્ધ માતા, સલીમ બહાદુરના બેગમ અને એક નાની પુત્રી—એટલા માણસો હતા તેઓ બધા અતિ શાત્રુ અને સુખી જીવન ગાળતાં શહજોરને અને સલીમ બહાદુરની નાની બેટી અમીનાને લાણવાવા સવારે અને સાંજે બે ઉસ્તાદો આવતા અને બાળકો સાથે લાણતા, ખેલતા અને નિર્દોષ મસ્તી કરતા દિવસમાં એક વખત મહમ્મદ કે અકબર શહજોરની માતા પાસે એક આટો આવી જતા, અને બધાના ખખર પૂછી જતા શહજોર અને અમીના એ મહમ્મદને બહુ ચઢાતા; જ્યારે તે આવતો, ત્યારે બંને બાળકો તેની પાસે દોડી જઈ તેને વળગી પડતા અને તેની લાખી દાઢી ખેંચી ખુપ હેન કરતાં. મહમ્મદ પણ તેમને બંનેને ઉંચકી પોતાના ખભા ઉપર બેસાડતો અને આનંદપૂર્વક રમાડતો. તે આ બંને બાળકોનો એક બીજા તરફ આલેલો બધો પ્રેમ જોઈ અતરમાં અતિ હરખાતો અને એ બંને સદાય બેળા જ રહે એવી પ્રભુને બદગી કરતો.

દેશમાં અંગ્રેજો સામે બળવો ભમ્યો છે અને અંગ્રેજ લશ્કર એક પછી એક કિલ્લાઓ સર કરતું અને દેશી લશ્કરને હરાવણ દિલ્હી ઉપર દોડ્યું આવે છે તેની આ કુટુંબને બહુ ખબર નહોતી તેઓ તેમની અટારીમાં ઊભા ઊભા વખતે રસ્તા ઉપર નજર કરતાં, ત્યારે તેમને દોડાદોડ કરતા ધોરેસ્વારો દેખાતા પણ એથી તેમને યુદ્ધનો ખ્યાલ ભાગ્યેજ આવતો અને મહમ્મદ પણ, સલીમ બહાદુરની ગેરહાજરીમાં માતાજી બહારાશી એ ખીંકથી કશા ખબર આપતો નહીં જ્યારે શહજોર અને અમીના કોઈ દિવસ લાલ કિલ્લામાં જતા, ત્યારે તેઓ મોગલ સૈનિકોને કવાજત લેતા અને શસ્ત્રોને તૈયાર કરતા જોતા, તેમને ટોળે મળીને કંઈ કંઈ કુતુહલભરી વાતો કરતા સાબળતા, લાલ કિલ્લામાં તેમને બધે અશાન્તિ અને આકુળતા જેવું દેખાતું. પણ એ બધા ઉપરથી યે, તેમને યુદ્ધનો ખ્યાલ ન આવતો. તેઓ પાછા ઘેર જતાં, ત્યારે આ બધા દૃશ્યો તેમની બાલ-ભાષામાં માતા અને મમીને

કહી બતાવતા, અને બધા એને ગમ્મતનો વિષય ગણી ખૂબ ગમ્મત કરતાં

એક દિવસ અયોર તેઓ બધાં મેઠાં હતા, ત્યાં મહમ્મદ અને તેની સાથે લશ્કરી પોશા. પહેરેલો એક સિપાઈ અદર આત્યા બન્નેએ ઝુકોને શહજોરની માને સલામ કરી

‘માતાજી,’ મહમ્મદે પહું, ‘બહાદુરશાહ દાદાએ આ સિપાઈને મોકલ્યો છે અને તેની મારફત આપની કુશળતાના સમાચાર પૂછાવ્યા છે’

સિપાઈએ ફરીવાર ઝુકોને સલામ કરી, અને બહાદુરશાહનો સદેશ કહ્યો તેણે દિલ્હીથી થેડા ગાઉ ઉપર અગ્રેજ લશ્કરે નાખેલી છાવણીની વાન કરી, આસપાસના ગ્રજોમા ચાલે રહેલી લડાઈના સમાચાર આપ્યા, દિલ્હી ઉપર આવતી આફતની જે મહેરાત રહેતી તે બતાવી, અને બધાએ લાલ કિલ્લામા આવી બહાદુરશાહ સાથે રહેવું એવી બાદશાહ સલામતની ઇચ્છા જણાવી.

શહજોરની માએ આ બધી વાન શાન્તિપૂર્વક સાંભળી લીધી તેણે નાનપણમા યુદ્ધના પ્રસંગો નીરખેલા, તે તેના પિતાની સાથે અનેક વખત યુદ્ધના મેદાનો ઉપર જઈ આવેલી, તેને સરસ થોડે-સ્વારી આવડતી, અને શસ્ત્રોનો સુદર અભ્યાસ હોયો એટલે, વૃદ્ધાવસ્થાએ તેના અગોને શિથિલ કરી નાખેલા, છતાં તેની વીરતા એવીને એવી જ સતેજ હતી આ ઉમરે પણ તેને યુદ્ધની વાતો સાંભળી, યુદ્ધના મેદાન ઉપર જવાનો આવેશ આવતો એથી, આ વૃદ્ધ ડોશીને યુદ્ધ-સમાચાર સાંભળી કશી ગંભીર અસર ન થઈ તેણે સદીમા બહાદુરની બેગમને તેની મરજી પૂછી બેગમે માતાજીની ઇચ્છા મુજબ વર્તવાનું કહ્યું તેણે મહમ્મદનો અભિપ્રાય માગ્યો મહમ્મદ તેનો સ્વભાવ જાણતો, એટલે તેણે પણ માતાજીને જ નિર્ણય સોંપ્યો

એ પછી, શહજોરની માએ પેલા સિપાઈને કહ્યું કે ‘જો બેટા, બહાદુરશાહ દાદાજીને કહેજો કે આપની કૃપાથી અમે સલામત છીએ હાલ તો અમે બહોઆ જ રહીશું. પછી અમને ખીતસલામતી જેવું

બહાદુરશાહના એક સ્વજનની કથા

જણાશે, તો આપની પાસે ચાગ્યા આવીયું આપ અમારી ચિન્તા ન કરશો '

સિપાઇએ બહાદુરશાહ પાસે જઈ આ જવાબ કહ્યો, બહાદુરશાહે ઓઓની હિમ્મતની પ્રશંસા કરી અને તેમના રક્ષણાચે સૈનિકાની એક ટુકડી તેમને દરવાજે એમે એવો પ્રમદ કર્યો

* * *

આ વાતને એક માસ પીતી ગયો છતાં દિલ્હી સંક્રામત રહી અંગ્રેજોના આક્રમણની જે લોતિ રહેતી તે ઓમી થઈ, દિલ્હીની આસપાસના પ્રદેશોમાં લડાઈ ચાલતી તે દૂર ગઈ, દેશી લશ્કરે એકાદ બે સ્થળે અંગ્રેજોને હરાવ્યાના સમાચાર આવ્યા એટલે મોગલ સિપાઇઓ અને સરદારો આનંદમાં પડ્યા, તેમની અવસ્થા મોળી પડી

એવામાં એક ત્રિસ એકાએક બે મોગલ ઘોડેસવારો દૂધે ઘેરે ગમમમાં આવ્યા એકના પગમાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું અને બીજાને જમણા હાથ કપાઈ ગયો હતો બન્ને જખ્મી છતાં, અતિ ઝડપથી આવના હતા તેઓ લડાઈના મેદાન ઉપરથી પાંચ નહારી આવતા હોય એવું તેમના લયમસ્ત ચહેરા ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું

તેમણે સીધા લાલ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો અને જ્યાં બહાદુરશાહનો આવાસ હતો ત્યાંસુધી દોડ્યા ગયા ત્યાં પહોંચતા એક ઘોડો લેના સવાર સાથે નીચે પડ્યો પડતા જ ઘોડાના પ્રાણ ચાલ્યા ગયા અને સવારને મુઝા આવી. બીજો સવાર ખોડામાં પળે અદર ગયો.

તેણે સલામ-કુર્બાન કરવામાં સમય ન પીલાવતા, બાદશાહને મુદ્દની ગિથિતના લયાનક ખમર આવ્યા બળવાખોરોએ સળંગ હાર ખાધી હતી અને અંગ્રેજ સેનાપતિ મોટું લશ્કર લઈ દિલ્હી ઉપર દોડ્યો આવતો હતો ખર્ચે આખા આવનાર આ સિપાઇ અને અંગ્રેજ લશ્કર એક સાથે જ નીકળ્યા હતા, પણ આ સિપાઇઓ બાદશાહને વહેલા સમાચાર પહોંચાડવા આડે માર્ગે ઘોડો દોડાવી એક બે કલાકનું અંતર કાપી નાખી, વહેલા આવ્યા હતા

બહાદુરશાહે આ સમાચાર સાંભળ્યા અને તેના ઉપર વિજળી પડી તેના વૃદ્ધ મગજને માટે આ આવાન અસહ્ય હતો. તેની બુદ્ધિમાં સમયસૂચકતાનું તત્ત્વ નહોતું એટલે અત્યારે શું કરવું એ તેને સૂઝ્યું નહીં તે વિચારશૂન્ય બની થોડીવાર બેસી રહ્યો.

આ સિપાઈના પગમાંથી લોહીની ધારા ચાલી જતી હતી, જ્યાં તે તલવારને ટેકે ઉભો હતો તેને એક પગ પથ્થુ નકામી જાય એમાં બાદશાહનો અને બાદશાહી કુટુંબની બીનસલામતી દેખાતી તેણે, આ સળંગોમાં કુટુંબને પાછળને દરવાજેથી કાઢી સુરક્ષિત સ્થળે રવાના કરી આપવા જોઈએ અને પુરૂષોએ કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી, આવતા આક્રમણ સામે મોરચા મળ્યા જોઈએ-એ માર્ગ બતાવ્યો.

સિપાઈ આ બોલના હતો, ત્યાં તોપોનો અને બટુકોનો અવાજ સંભળાયો કિલ્લીના લોકો લાલ કિલ્લા પાસે એકઠા થયા લાગ્યા. બહાદુરશાહ આ જોઈ ચોકચો, તે પાછો વ્યસ્ત બન્યો. તેણે તરતજ પોતાના કુટુંબને એકઠું કર્યું અને સિપાઈઓના શબ્દો કહી પાછળને દરવાજેથી રવાના કરવા માંડ્યું આખા લાલ કિલ્લામાં ધુમરાણુ અને ગજરામણુ બાપી રહી. બહાદુરશાહને તેના મુકુટના ચુરેચુરા થતા દેખાયા.

આ સ્થિતિમાં નાનો શહજેર અને તેની વૃદ્ધ માતા કોને સાંભરે ?

બાદશાહ બહાદુરશાહ અને લાલ કિલ્લાના સર્વ નિવાસીઓ તેમની ચિન્તામાં નાના શહજેરને અને તેની વૃદ્ધ માતાને વિસરી ગયા પશુ વફાનાર મહમ્મદ ન વીસરી શક્યો. તેણે ત્રાંચેજી તોપોનો અવાજ સાંભળ્યો કે તરત જ આવતી આફત જોઈ લીધી તેણે અકબરને અને તેની સાથેની મોગલ સિપાઈઓની ટુકડીને હોશિયાર રહેવા સૂચના આપી, અને તે અદર દોડ્યો.

શહજેરની માતા દિવાનખાનામાં ગાદી ઉપર બેઠા હતાં તેમને કોને પથુ તોપોનો અવાજ આવ્યો હતો તે, શું હશે તેનો સ્વચ્છ-

અહાદુરશાહના એક રવજનની કથા

પૂર્વક વિચાર કરના હતા શહજો પામે એસી કિતાબ વાચતો હતો અને અમીના માતાજીના ખોળામાં સ્ત્રી ગઈ હતી શહજોની મામી ખૂબ મહિના હોવાથી પાસેના ખડમાં સ્ત્રી હતા

મહમ્મદે અગ્રેજ લશ્કરના ધસાગની વાત કહી અને શુ કરવું તે બાબત માતાજીની સલાહ માગી

માતાજી બે પગ સુધી શાન્ત બેસી રહ્યા થોડીવાર ઉઠી વિચાર કર્યા પછી તેમણે કહ્યું 'આપણે લાલ કિંનામાં જઈએ તો ?'

મહમ્મદે કાંઈ પણ બોલ્યા વિના પાછો વળ્યો અને સીધો લાલ કિલ્લા તરફ દોડ્યો તે દરવાજા પામે ગયા અને જોયું તો દરવાજા બંધ તે જરા મુઝાયો. પણ પાછો જાગ્રત બની, તેણે કહ્યું ખખડાવ્યું, પણ કાંઈએ જવાબ દીધો નહીં. તેણે ફરી વખત જોસથી ખખડાવ્યું, છતાં એ જવાબ ન મળ્યો તેણે પોતાનું નામ દીધું અને સલીમ બકાદરનું કુટુંબ બહાર બેખમમાં છે એ કહ્યું પણ કાંઈએ બધું નિરર્થક ગયું દરવાજા પાસે એકલા સિપાઈઓ જ હતા. તેમને આ સમયે દરવાજો ઉઘાડવાનું સલામત ન લાગ્યું એટલે કાંઈએ કાંઈ જ દીધું નહીં

હવે શુ કરવું—એ મહમ્મદને સૂઝ્યું નહીં તેની મુઝવણ વધી તો પણ તે સિપાઈની ચપગતાથી પાછો ચાલ્યો અને એકદમ પોતાને મકાન પહોંચ્યો રસ્તામાં તેણે જોયું તો માથા વિનાના માણસો કિલ્લા તરફ દોડી રહ્યા હતા અને ગોળીઓનો અવાજ નજીક આવતો જતો હતો

તેણે દરવાજા બંધ કર્યા અને પોતાના સાથીઓને બરાબર હોશીઆર રહેવા ફરીવાર સૂચના કરી. તે અદર ગયો. તેણે માતાજીને, લાલ કિલ્લામાં આશરો મળવો મુશ્કેલ છે એ વાત કહી હવે શુ કરવું ?

મહમ્મદે મામી બતાવ્યો કે આપણે પાછળને બારણેથી ચાલો નીકળીએ.

માતાજી જીન્દગીબરમાં કદી ન જોયેલી સ્થિતિ સામી ઉભેલી—જોઈ પહેલી જ વખત સ્વસ્થતા ગુમાવો બેઠા. તેમના પોતાના શરીરને પ્રહારવશ્યે શક્તિહીન બનાવી દીધું હતું. મકાનો અને અતીન

બાળક હતા સક્ષીમશાહની બેગમ સગર્જા હતા એ સ્થિતિમા ચાલી કેમ નીકળાય ? પણ એ સિવાય બીજો ઉપાય પણ નહોતો દરવાજા બંધ કરવાથી અંગેજ લશ્કરના હુમલામાથી બચી નહો રાકાય બહુ તો ક્લાક બે કલાક દરવાજો તૂટતો અટકાવી રાકાય કે અંગેજ લશ્કરને અદર પેસતુ રોકી શકાય—એ વાત માતાજીએ સ્પષ્ટ બોધ. તેમણે ચાલી નીકળવાની વાતને સમાત આપી

માતાજી, શહજેર, અમીના અને બેગમ ચાલી નીકળવાને તૈયાર થયા મહુમ્મદ અગાસીએ ચડી લશ્કર કયા સુધી આવ્યું હતું તે બોવા ગયો તેણે બોલ્યું તો દિલ્હીનો મુખ્ય દરવાજો તૂટ્યો હતો અને સિપાઇઓનો મહાસાગર મહાવેગથી આવ્યો આવતો હતો મોખરે તોળો હતી, અને પાછળ યોદ્ધાસ્વારોના હાર દેખાતી તેણે ખૂબ ખારીક નજર કરીને બોલ્યું; પણ લશ્કરનો બીજો ઝડો દેખાયો જ નહીં

તે નીચે ઉતર્યો અને દરવાજામા ગયો તેણે અકબરને પામે બોલાવી બધી વાત કહી અને બે કલાક સુધી દરવાજાઓ ન ઉઘડે એટલી સલામ રાખવા કહ્યું પોતે વૃદ્ધ માતાજી સાથે બચ છે એ વાત પણ કહી

અકબર બહાદુર અને નિમકહલાલ સિપાઇ હતો તેણે નાન-પણથી સિપા-ગીરીનો જ ધંધો કર્યો હતો, અને જુવાનીના વર્ષો સક્ષીમ બહાદુરની સાથે રહી લડાઇઓ કરવામા જ વીતાયા હતા. તેની વીરતાના તેની છાતી ઉપર અનેક નિશાનો હતા એક વખત તો એ એવો સખ્ત ધવાયેલો કે તેના જીવવાની સંજોગે આશા છોડી દીધેલી ત્યારે સક્ષીમ બહાદુરની ખાસ સારવારથી તે બચ્યો અને તે દિવસથી તેમનો કૃપાપાત્ર થઇ તેમને ઘેર જ રહેવા લાગ્યો. તેને કુટુંબમાં ઠાઠ નહોતું એક વૃદ્ધ ડોશી હતા, તે પણ પાંચ વર્ષ થયા આ દુનિયાના આવાસ ત્યાગી સ્વર્ગમા વસ્યા હતા અકબર શહજેરને અને અમીનાને સહોદરના પ્રેમથી ચાહતો અને શહજેરની માતાને મા સમજી પૂજતો

બહાદુરશાહના એક રવજનની કથા

આ વડીએ તેને આ બધું યાદ આવ્યું અને તેની આંખોમાં ઝગઝગાટ આવી તે ડાંઘ બોલી ન રાડયો, પણ મહમ્મદને બેટી પડયો.

મહમ્મદ પણ સામે બેટી પડયો તેની આંખો પણ બીની યમ, આ સ્થિતિમાં થોડી વાર સુધી બંને થબી ગયા, એટલામાં દરવાજા ખદાર લોકોનો કોલાહલ વધારે જોરથી સંજળાવા લાગ્યો. બંને મિત્રો સંજળ નેત્રોએ છુટા પડ્યા. મહમ્મદ અદર ગયો.

મહમ્મદ પોતે કુટુંબી હતો. જ્યારે તે શહજોરની માતાની સરક્ષા અર્થે ન્હાસવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે તેના મનમાં કુટુંબની વાતોજ ધોળાતી હતી તેના કુટુંબમાં એક વોશ વર્ષનો જુવાન બેટો, તેની જાલી જી અને એક જ માસની બાલિકા હતાં દીકરો લરકરમાં નોકરી કરતો, એટલે તે પણ અત્યારે નોકરી ઉપર હતો. ઘેર તેની જો ને હમણાજ અવતરેલી બાળકી-એ બેજ હતા તેનું ધર લાલ કિલ્લાથી વણે દૂર હતું એટલે ત્યાં જઈ આવવા જેટલો તેને અવકાશ પણ નહોતો તેને હવે દિલ્લીમાં પણ પાછા ફરવાની આશા નહોતી એટલે જાલી વખત તેની જીને અને છોકરીને જોઈ લેવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા રહી, પણ સલીમ બહાદુર પ્રત્યેની તેની વફાદારી એટલી ચુસ્ત હતી, કે એ બધી પ્રેમ-લાગણીઓને તેણે કરતાપૂર્વક દબાવી દીધી.

મહમ્મદ અદર આવ્યો. માતાજી અને બેગમ, અમીના અને શહજોર ચાલી નીકળવાને તૈયાર ઊભા હતાં શહજોર અને અમીનાના મુખ કરમાઈ ગયા હતા બેગમની આંખોમાંથી આસુની ધારા ચાલે જતી હતી અને વૃદ્ધ માતા આકાશ સામી નજર કરી ખુદાની બદગી ગાતા હોય તેમ ગમગીન ઊભા હતા, તેમની આંખોમાંથી વખતે વખતે એકાદ અશ્રુ ટપકતું.

બધાં પાછળને બારણેથી બહાર નીકળ્યા, અને ધીમ પગલે ચાલવા લાગ્યા સૌથી આગળ મહમ્મદ ચાલતો. તેનો એક હાથ હથિયાર ઉપર મિથર રહેતો અને તેની નજર ચોગમ કર્યા કરતી.

અધા દિલ્હીનું પકં વટાવી શહેર બહાર આવ્યા અને ગાઝી-
યાબાદને માર્ગે ચાલ્યા મહમ્મદે, કયા કયા માર્ગે ઉપર અંગ્રેજ
લશ્કર પડ્યું છે અને કયા માર્ગે સલામત છે વગેરે પૂછપરછ કરી
લીધેલી. તેના વિચાર માઝોયાબાદ પહોંચી, ત્યાંથી ગામડાઓમાં
ઊતરી જવાનો હતો.

કમનસીબે આ માર્ગે પગ ચંગેજી લશ્કરે રોકી લીધેલો.
મહમ્મદને માર્ગમાં તે સમાચાર મળી ગયા, એટલે બધાં પાછા ફર્યા,
અને સાહદરે થઈને કુતુબ સાહ્ય પહોંચ્યા ત્યાં રાત રહ્યાં અને
સવારમાં એકાદ ગામડાને માર્ગે પડ્યા રસ્તામાં છતરપુરની સીમ
પાસે ગુજરાતે આ કુતુબ ઉપર હલ્લો કર્યો અને બધાને લૂટી લીધા.
આ ગુજરાતી લૂટાર ટેળી હતી તેમાં કેટલાયે માણસો હતા.

તેઓ દિલ્હીની આસપાસના પ્રદેશોમાં ફરતા અને લૂટનો ધંધો કરતા.
આદશાહ બહાદુરશાહના સમયને પોગત સામ્રાજ્ય નામનું જ રહ્યું હતું
તેની આજુ દિલ્હીના પરામાં પણ નહોં જેવીજ મનાતી. ભક્ત બહાદુરશાહ
એ બધું જોતો, પણ તેના ધંધાજ કરવાની તેનામાં તાકાત નહોતી.
લૂટનો પોકાર કરતા હતા એકો તેની પાસે આવતા,
પણ તે કોઈને રક્ષણ આપી નહોં અને તેથી આ ગુજરાતી
ટોળી સાવ સ્વચ્છદપૂર્વક લૂટકટ ચલાવતી અને લોકોને ત્રાસ દેતી.

મહમ્મદને અને તેની પાળ ચાલી આવતી જોએને જોઇ,
ત્યાંના ખેતરમાંથી ચાર માણસો આગળ આવ્યા, અને સારે પગે
ચાલી આગા ફર્યા આ ચારે આદમીઓ જુવાન લાગતા તેમનાં
બાંધો અતિ મજબુત હતો તેમના હાથમાં એક એક ધોળી ડાંગ
સિવાય કશું હથિયાર નહોતું. તેમણે ત્રાડ પાડીને બધાને ઢિલા રાખ્યા
અને પાસેના બધા માલ ઊનારી ઢગવો કરવા કહ્યું.

મહમ્મદ બહાદુર હતો તેનામાં આ ચારે જુવાનો સથે જુદામાં
ઊતર્યા જેટલી તાકાત હતી પણ રસ્તાનો થાક અને સાથેના
ઓળખાણોના ફનથી તેનું હૃદય પોચું પડી ગયું હતું. તેની હિમ્મત
તેને છોડી ચાલી જવા લાગી હતી અને તેમાં અચાનક આ નવી

મહાદુરશાહના એક વજનની કથા

આફત ઉતરી, એટલે તે ગભરાયા તેણે આ લૂટારાઓ સામે પડકાર ન કરતાં પ્રાર્થનાથી પ્રારભ થયો. નિપાઈગીરી કરનાર મહમ્મદ જુઓ.

લૂટારાઓને પ્રાર્થના સાંભળવાનો કે તેથી પીગળીને દયા કરવાનો સ્વભાવ હોય છે તેઓ સામે પડકાર માગે છે અને પડકાર સાંભળે કે મર્દાનગી જુઓ, ત્યારે જ તેમને મળ આવે છે. તેમણે ફરી વાર ત્રાક નાખી ચાલનારો હમ્મો કરવા આજ્ઞા કરી.

મહમ્મદે ફરીવાર આજ્ઞા કરી લૂટારાઓએ તેનો જવાબ આપ્યો એક વા કરીને આવો.

મહમ્મદે આજ્ઞાકીથી એ ધા ચુકાવ્યો અને તે વિશેષ સાવધાન થયો તેણે ઓરતોને અને બાળકોને દૂર ઉભા રહેવા કહ્યું અને તલવાર બહાર કાઢી તે એકલો જ ચારે બુલોની સામે અડગ ઉભો રહ્યો.

એ જુવાનોમાંથી એકે આગળ આવી બીજો ધા કર્યો મહમ્મદ તે ચુકાવી સામે દોડ્યો. પણ એ જૂવતનો ધા ખાલી ન ગયો ડાગ મહમ્મદના માથામાં ન વાગતાં ખરસા ઉપર વાગી. અને લોહીની ધાર છુટી.

મહમ્મદથી આ ન સાંખી શકાય તેનું લોહી ઉકળવા લાગ્યું. તેની આખો લાલ બની આવી રીતે ધાયલ કરી જનાર જીન્દગીમાં આજસુધી કોઈપણ મળ્યું નહોતું, એ વિચારે તેની અંદરનો સૈનિક જાગૃત થયો તેણે જુવાનની ચપળતાથી જંગમ મારી અને ડગિનો પ્રહાર ત્રીસતો તે ચારે જુવાનોની બચમાં પડ્યો તેણે તેના ઉપર ધા કરનાર ઉપર તલવારનો ધા કર્યો અને તલવાર માથું વાઢીને પાછી ફરી.

તે દરમિયાન તેના ઉપર અનેક ડગિ પડી તેના આખા શરીરમાંથી શોણિતની શેડા ઉડવા લાગી એ છનાં એ ધવાયેલો સિદ્ધ અજીત રહી તલવાર ફેરવ્યે જતો હતો તેણે એકનો બન લીધો, એને ધાયલ કર્યા, અને શહજોરની માતા તરફથી કે શહજોર તરફથી લગ્ન સહાય મળી હોત, તો તે ચોથાને ચે સુવાડી દેત. તેણે ઉતાવળે.

એક નજર પાછળ ફેંકી અને જ્ઞાને માટે સાદ પાડ્યો. શહજોરની માતા બેશુદ્ધ થઈને નીચે પડ્યા હતાં શહજોર અને અમીના તેની પાસે રાતા બેઠાં હતા અને તેની મામી પાસેના ઝાડને ઓથે ઉભા રહી આ યુદ્ધ જોતાં હતાં તેને પૂરા મહિના હોવાથી તે પાસે જઈ શકે તેમ નહોતું.

મહમ્મદ નિરાશ થયો તેના હાથમા તલવાર દીની પડી ત્યા પાછળથી ખોપરી ઉપર સખ્ત ઝાટકો પડ્યો. મહમ્મદ તમ્મર ખાધ નીચે પડ્યો તેની ખોપરી તૂટી હતી, અને તેમાથી લોહી વહેતું હતું.

મહમ્મદની આસપાસ લોહીની પાટ ભરાઈ તેના વામા ડાળી વેદના થવા લાગી. અર્ધાએક ઝલાક વેદના સહી, એ વીર સૈનિક, તેણે પોતાનું કુટુંબ દિલ્હીમા લૂટાતું અને તેના મલિકનું કુટુંબ વગડામા લૂટાતું જોતો મરણ પામ્યો ખોપરી પરનો વા જીવલેણ હતો.

મહમ્મદને સુવરાવી ગુજરા જીએ પામે ગયા તેમણે લોહી વાળી ડામથી શહજોરની વૃદ્ધ માતાને ઢંટોળી, અને મરણો દગલો કરી આશ્વતા થવા કહ્યું.

શહજોરની માતાની શુદ્ધ દેખણે આવી તે બેઠો થયા તેમણે ઉમ્મી નજર કરી, માથે યમના દૂત ઉભા હતા તે જોયું, અને મહમ્મદના નામનો સાદ પાડ્યો.

ગૂજરામાંથી એકે ડાગ ઉંચી કરી. અને નિઃકાળથી 'ઓ શુદ્ધી' એમ કહી, મહમ્મદ જ્યાં છેલ્લા શ્વાસ ખેંચી રહ્યો તે તરફ ડાગ ફેરવી. ખીજાએ બધો માત્ર ઉતાવળે ઉતારી દેવા રાડ પાડી બે નિરાધાર ઓરનો અને બે નિર્દોષ બાળકો ઉપર એ વિકરાળ અધોમાથી અગ્નિ વરસી ગઈ હતો.

શહજોરની માતાએ પત્થરની છતી પગુ પોતળી જાય એવી ફરજ આજીવી કરી જવાબમાં અધોમાથી વિરોધ જમાલા નીકળવા લાગી એ વૃદ્ધ નારીને તેની સ્થિતિ સમજાઈ અને તેણે પોતાને હાથે અમીના અને શહજોરનાં વસ્ત્રો ઉતારવા માડ્યા.

અહાદુરશાહના એક રવળનની કથા

થોડીવારમાં જે કંઈ માલ હતો તેનો દગમો થયો અને તે ઊઠાવી લૂટારાઓ માર્ગે પડ્યા. પાછળ, એ વેરાન રસ્તા ઉપર એક લિખોરી ડોશી, એક સ્ત્રી અને એ આળસ રહ્યા પાસે મહમ્મદનું મુઝ્દુ પડ્યું હતું.

શહજોરની માતાએ જે ધડીએ મકાન છોડ્યું, ત્યારથી પગલે પગલે તેમનામાંથી શક્તિ સગી જવા લાગી હતી. ન્યારે તે પોતાના ઓરડામાં બેસીને યુદ્ધની વાતો કરતાં કે સાલિળતા, ત્યારે એક વીર નારીની પેઠે બોલતાં પણ ત્યારની અને અત્યારની દશામાં ફેર હતો ત્યારે તે એક સરદારની બેટી તરિકે બોલતા, સરદાર સલીમ અહાદુરની ખેલ તરિકે બોલતા અને ત્યારે તેમનો યુદ્ધનો ખ્યાલ પણ જૂદો હતો તે દિવસોમાં તે હજારો સૈનિકોથી સુરક્ષિત, યુદ્ધના મેદાનની મધ્યમાં ઉભેલા રથમાં બેસીને એક મોગલ કુમારિકા તરિકે યુદ્ધનો તમાસો જોતા એટલે તેમની આસપાસ જૂદા પ્રકારનું જ વાતાવરણ રહેતું તેમની આખે બધું જૂદું જ દેખાતું અને આજે ? આજે તે એક નિસહાય અને નિર્બળ નારી તરિકે રક્ષણ શોધતા, લપાતાં છુપાતાં, ચાલ્યા જતાં હતાં આજે તેમની છાતી ફફડતી હતી તેમનો આખો દેહ કંપતો હતો તેમની આખો સામે દુશ્મનનાં બાલાં અને તલવાર તરવરતાં હતાં એથી જ મહમ્મદને મરણીયો બની ચાર જીવાનો સાથે એકલે હાથે લડતો જોતા છતાં તેમને સહાયે જવાનું સૂચ્યું નહોતું, એથી જ દુશ્મનોને દેખતકે તેમને મુચ્છા આવી ગઇ હતી, અને એથી જ દુશ્મનોની લાલ આખ દેખી, તેમણે પોતાને હાથે પોતાના બેટા બેટીના અગ ઉપરથી વળો પણ ઉતારી આપ્યા

લૂટારાઓ ચાલ્યા ગયા પછી પણ શહજોરની માતામાં ઊભા ચત્રાથી તાકાત ન આવી. તેમની, વૃદ્ધાવસ્થા એક પછી એક આ બધા આઘાતો ન સહી શકી. તેમને, એને પરિણામે થોડો તાવ ચડ્યો લાગતો હતો એ છતાં, થોડી વાર પછી તે ઊભા થયા, અને મહમ્મદના શય પાસે ગયા.

મહમ્મદ સૂતો હતો તેની પાસે લોહીથી રંગાયેલી સોની તલવાર થેડે દર પડી હતી. તેના ખભા પાસે, તેના

માથા ઉપર, અને તની જાલમથી તેના આખા શરીરનું લોહી બહાર ચાલ્યું આવ્યું હતું. ને સ્વર્ગમાં મ સતના લોચા બહાર નીકળી પડ્યા હતા તે જાણે લોહી લોહી બરેલો હતો તેની અંખિયે ફાટેલી હતી ક્રોધ અતૂપ, નિરાશ, માણસ અકાળે-અચાનક મરણ પામ્યો હોય એવો તેનો દેખાવ લાગતો.

શહજોરની માન એ જોય તો મહમ્મદનો જીવ ચાલ્યો ગયો હતો એ જોઈ, તેમની નિગારતાનો તેમને ખ્યાલ આવ્યો તેમના મ્હેન-માથી ચીસ છુટી પડી 'ઓ મહમ્મદ ! ઓ ખુદા !' તે છાતીફાટ રફત કરવા લાગ્યા.

બચાનક એ અટવીમા આ બે સ્ત્રીઓ અને બે બાળકો એકલા રહ્યાં. તેમની સાથે કોઈ ન રહ્યું ખુદા પણ તેમને પરહરી ગયો હતો હવે ક્યાં જવું ? એક ખુદાથી એતાકાત, અને બીજી ગર્ભવતી અને રોગગ્રસ્તિ, એ બન્ને ક્યાં જાય ? તેમને માર્ગ કોણ બતાવે ?

ચારે મુખમાથી રફત-સ્વર નીકળવા લાગ્યો જેમની શહેન-શાહત અને સમૃદ્ધિ લુટાઈ ગઈ હોય, અને જેમને એ બાદશાહી વૈભવ અને વિલાસત્યાગીને ચાલી નીકળવું પડ્યું હોય અને અમારમાથી એકાએક બળરના ચીથરેલાલ લિખારી બની જવું પડ્યું હોય, તેમનું રફત કેટલું આતં હોય ? શહજોરની માતાના મુખમાથી બદગી સબળાતી હતી કે 'ઓ ખુદા ! અમે ક્યાં જઈએ ? અમે કોને બોલ શોધીએ ? અમારો તાજ અને અમારું સિંહાસન તો તે લુટાઈ દીધું અમને પણ લુટાવ્યાં હવે ક્યાંક આશરો તો દે ? આ મારી વહુને ક્યાં મોકલું ? તેને પ્રસવના ક્ષિપ્તો આવ્યા છે. અરે ! મારી નાની બેટીને અને મારા આ લાડકા શહજોરને ક્યાં લઈ જઈએ ? કોને મોપું ? ઓ પરવરદેઆર ! આ કરતા તો અમારા ધરમાં દુશ્મનોને હાથે મરવું શું ખોટું હતું ? આ લુટારોએ અમને પણ મહમ્મદની માફક કાપી નાખ્યા હોત ! એ મૃત્યુ શું બૂકું હતું ?'

પણ એ કોણ સાબળે ? અતે શહજોરની માતાએ રફતે દબાવી, પોતાની પાસે પડેલી મહમ્મદની પાવડીથી તેના મૃતદેહને ઢાંક્યો અને બધાં આગળ ચાલ્યાં.

મહાકુરશાહના એક સ્વામીની કથા

આ કુટુંબ કદી કોઈ ગામડું ભાળ્યું નહોતું છતાં તેમને માર્ગે તેમને ગામડાને પાસે દેડી ગયો તેઓ પહેલ્યે, ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી

એ ગામ મુસલમાન મેવાડીઓનું હતું ગામમાં એક ન્હાની મન્જી હતી, સુદર યુવકો અને સ્વચ્છ રસ્તાઓ હતા બધા ખેતીનો ધવો કરતા એટલે સાજને વખતે સૌ સાલકા હકી ધર નરફ વળતા હતા એક જૂદા ઓરત અને એક જુવાન સ્ત્રી અને એ બાળકો લિખાગી ફશામા, રોતા કડગતા, છતા ખુબસુરત, જોઈને આ મુસલમાન ખેડુતો જરા અચ્ચો પામતા, પણ તેમનું કુટુંબ તેમને કંઈ પૂછવાને પ્રેરતું નહીં તેઓ બળદની રાસ ખેચતા સપાટાબધ પોતાને માર્ગે ચાલ્યા જતા.

એક જૂદા ખેડુત, આ કુટુંબી કુટુંબને જોઈ, કુટુંબથી નહીં પણ દયાથી પ્રેરાઈ બોલે રહ્યો. તેણે શહજોરની માતાની પાસે આવી સદલાવપૂર્વક બજાર પછી શહજોરની માતાએ પોતાની બધી વાત કહી અને આશરે માગ્યો એ જૂદા મુસલમાનની આંખ સળગી બની તે પોતાના શહેનશાહના કુટુંબીઓને પોતાને વેર તેડી ગયો, અને આસન આપી બેસાડ્યા. બધાને હું પાછી પાછું.

પોતાની જાને ગ્સોઈ કરવાનું અને શહજોરની મજાને રાનિથી બેસવાનું કહી, તે ગામના મુખીને વેર દેડ્યો. તેને બધી વાત કહી, અને ગામ નગરથી આ કુટુંબને માટે કંઈ બંદોબસ્ત થયો જોઈએ એમ માગણી કરી.

મુખી કાલા માણસ ગણાતો તેની ગામમાં બહુ સુવાસ હતી તેના ઉપર આખા ગામનું હેત હતું. તે ધર્મવૃત્તિવાળો અને દયાળુ ફિસનો હતો આવા પરમાર્થ કામોમાં તે તેના મુખીપદને સ્વસ્થ ઉપયોગ કરતો તેની સાફ દાનતને લીધે, ગામ નાનું હોવાં, સંપત્તિ અને સમૃદ્ધ હતું, મન્જી પણ નાની છતાં આખાંદ હતી ગ્રામ-ગ્રાપામાંથી ત્યાં પાચસાત ફારો સદાય પોપાતા મુખીએ ગામના મોટા પટેલીઓને રાત્રે મસ્જિદે આવવા કહેવડાવ્યું અને પોતે

તે વૃદ્ધ બેઠુતની સાથે તેને ફેર મળ્યો. તેણે શહજેરની માને દિવાસો લીધો અને પરવરદેગાર ઉપર બસેસો રાખી નિર્નિત બનવા કહ્યું.

રત્નિ વાળુ કરી બધાં મરજદમાં ગયા. શહજેરની માતાને એક ઝોરડો ઉધકાવી, તેમાં બેસાડ્યાં મુખીએ ગામના માણસો તથા આ કુટુંબની કચની મૂકી, અને તેમને આશરો આપવાને બેઠાનો વિચાર જણાવ્યો. સૌ ગામે તેનો બોલ ઝીલી લીધો.

મરજદના એ ઝોરડામાં શહજેરનું કુટુંબ રહે એમ છું સ્વરે સર્વે બેઠુતો પોતપોતાને ત્યાંથી થોડું થોડું અનાજ આપી ગયા. મરજદ તરફથી વાસણો મળ્યાં. જે ખુટતું હતું તે પેલા વૃદ્ધ બેઠુતે ખૂં પાડ્યું. જુમ્મા મરજદમાં લાખોની ખેરીઆત કરનારા તે બાદશાહના કુટુંબીઓ આ અબાદયા ગામની ખેરીઆત અને દયા ઉપર મરજદમાં રહેવા લાગ્યાં.

શહજેરના કુટુંબ ઉપર આખું ગામ મમતા વરસાવતું મરજદે આવતા ગામના વૃદ્ધો શહજેરની માતા પાસે આવતા અને એકતા; અને સ્નેહ અને સદ્ભાવથી વાતો કરતા. ગામની સ્ત્રીઓ તથા બેઠુતો જ હેત બતાવતી. વૃદ્ધ મુખી, તેની આખોના રતન બેઠાં પડી ગયેલાં અને શરીર અશક્ત હતા, લાડીને ટેકે બે તથા દિવસે શહજેર પાસે એક આટો આવી જતો અને બધા ખર્ચ પૂછી જતો. સતજુગીઆ એ મુખીના સદ્ભાવમાં આ દુખી કુટુંબ તેલ દુધ વીસરી જતું અને મુખ અને રાત્રિથી રહેતું.

મરજદમાં વસ્યા એકાદ માસ થયો, ત્યાં શહજેરની મામીને સુઘવડ આવી અને બાળક અવતર્યો આ વખતે મુખી, દિવસમાં બે ઘણા ખાતો અને કુટુંબને બધી સગવડ કરી આપવા ખૂબ કાળજી બતાવતો. તેના કહેવાથી જમાતે આ પ્રસંગે પચાસ રૂપિયા આપ્યા અને ગામલોકોએ જોઈતાં સાધનો આપ્યા. આ ગામ દિલ્હીના શહેનશાહની સીધી હકુમત નીચે હતું, પણ મુખીની મીદાશ અને સ્વચ્છતાને પ્રભાવે તેને શહેનશાહના અમલદારોને ગૃહમ અનુભવવાનો વખત નહીં આવેલો એથી જ તે શહેનશાહ તરફ ખુબ

અહાદુરશાહના એક સ્વજનની કથા

ભક્તિ બતાવતુ અને તેના દુ ખના દિવસોમા, તેના કુટુંબને પોતાથ ખનતી મદદ કરતુ પણ મોગલ સામ્રાજ્યમા આવા સતુષ્ટ ગામડાઓ અહુ જૂજ હશે કારણ કે ખીજે નહાસેલા બાદશાહના કુટુંબીઓને આવો આદર નથી મળ્યો

જ્યેક માસ પછી ગામમા કોલેરા ફાટી નીકળ્યો આખુ ગામ ત્રાસી ગયુ દરેક કુટુંબમાથી એક પિશાયે પોતાનો ભોગ લીધો ગામ અધુ થઈ ગયુ ગામના કેટલાય વૃદ્ધો અને જુવાનો અકાળે અવસાન પામ્યા વૃદ્ધ મુખીને પણ પ્રભુનું તેડુ આવ્યુ: અને તે થોડા સાર્થીઓની મડળી સાથે લઈ ચાલી નીકળ્યા આખુ ગામ, પોતાનો પિતા ગુમાયો હોય, તેમ રોયુ શહજોરની માતાને આ પ્રહાર અસહ્ય લાગ્યો વા ઉપર ધા ખમીને ખખળી ગયેલી એ જાની વિધાતાને આ ધા ન ખમી શકી તે છાતીફાટ રોયા

જુના મુખીને સ્થાને નવો મુખી આવ્યો તે ઊછીના અનુભવ વિનાનો જુવાન હતો, અવિચારી, સ્વેચ્છાચારી અને સત્તાને શોખી હતો તેના પગ પડતા જ ગામનો રગ બદલાઈ ગયો એ વૃદ્ધ મુખીએ જીવનભરની મહેનતથી ગામમા આણેલી ખુશીના તેણે પહેલે સપાટે અત આર્યો એ જમાતો અને એ મસ્જદની મીઠાલસો, ગામની એ ઉમરતા અને દયાવૃત્તિ-એ બધુ માત્ર ગામના પુરાણા ગોરવની વાતો તરિકે, રક્ષાસલા ધરકાઓના મુખમા જ રહ્યુ

સત્તા ઉપર આવ્યા પછી ચોથે દિવસે એ નવો મુખી મસ્જદમા આવ્યો તેણે મસ્જદના બધા મકાનો જોયા અને જોતો જોતો શહજોરના ઝોરકામા આવ્યો, તેને અને તેની સાથેના તેના એ જુવાન ગોઠીઆઓને શહજોરની માતાએ આવકાર આપ્યો પણ કશુ બોલ્યા વિના તે એ પળ દિવો રહ્યો તેણે ફરતાપૂવક એ ફટ અને મસ્જદનો ઝોરકો ખાલી કરવા કહ્યુ અને રહેવુ હોય તો, ગામ બહાર મુસાફરો માટે ધર્મશાળા છે ત્યાં પાછળના હાખમા રહેવા કહ્યુ. તેણે શહજોરને, આ સખાવતો અને ધર્માદા ઉપર જીવવા

ડરતા, કંઈ કામ કરી રાટલો રળવાનો માર્ગ બતાવ્યો, અને હવે
ઝાંઝો વખત મસ્જદમાંથી મદદ નહીં મળે એ જણાવી દીધું

સ્વચ્છ આકાશમાં એકાએક વાદળા ચડી આવે, અને મુશળ-
ધાર વરસાદની સાથે તોફાન અને સોસરા ધરમાં પેસી જતા વીજ-
ળીના સ્પર્શકારા શરૂ થાય, ત્યારે માણસોનાં હૈયામાં જેવી ફાળ પડી
જાય, તેવી શહજેરની માતાને પડી તેને માથે આજ તૂટી પડ્યું
તેણે સ્વમામયિ નહીં ધારેલું કે મુખી આટલો નિર્દય થશે તેની
આખે અધાર્ગ આવ્યાં, તેને કાલ કિસ્વાની નજીક રાજમાર્ગ ઉપર
ઉભેલો એ પોતાનો મહેલ દેખાયો, તેમાં લાગતોડ કરતા અગ્રેજ
સિપાઇઓ દેખાયા. લાગ્યમાથી એ ભય મહેલાતો સરી પડી, તો
હવે આ મસ્જદના મકાન ઉપર શી મમતા કરવી ?

‘બાપુ ! અમે તો તમે કહેશો ત્યાં જઈશું અમે તો તમારી
દયા ઉપર આ ગામને આશરે રહ્યા છીએ ખુદા તમારું ભલું કરે !
અમારું કાંઈ બળજેર થોડું છે ? અમે બાદશાહી મહેલાતોમાં
નહીન’, અને નોકર ચાકરો અને સાલુખીની કાંઈ પાર નહોતો, તે
જુલુ વિધિએ આંચકી લીધું હવે અમે આ પારડા મકાન ઉપર શું
હદ કરીએ ? બાપ ! અમારા ઉપર ખુદા કોપ્યો છે અમે કામ
શું કરીએ ? મારો જીવ બધું ગભરાય છે, નવરા મેઠા દિવસ જતો
નથી, ઉલટું દુખ ચાદ આવે છે પણ શું કરવું એ સુઝતું નથી’

શહજેરની માતાના અવાજમાં હુસકા સજાગાન દાઢા પણ
જુવાન મુખીને તેની ક્ષી અસર ન થઈ તે ચાંચ્યો. ‘એ સાંચે
તેના એ માણસોએ આવી, શહજેરના કુટુંબને ધર્મસાગા !’ ‘પરમાર્થ
મૃત્યુ ગામને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે કે... પણ
નવા મુખીના તરફ સામે બોલવાની કે તેને અ... ૫ શબ્દો
કહેવાની કોઈએ હિંમત બતાવી નહીં મામની લાગણીમાં પણ, આ
કુટુંબ લાંબા કાળ થયા રહેલું હોવાથી અને તેના પક્ષપાતી વૃક્ષ
ગય વી, ધીમે ધીમે એપરવાઇ આવતી જતી હતી

બહુદુરશાહના એક સ્વપ્નની કથા

શહજોર છ પહિનામાં છ વરસ મોટો થઈ ગયો હતો. વીસ વર્ષના જુવાનને ખભે કુટુંબચોરસનો બોળો આવી પડે, અને તે ટદાર છાતીએ ઉચ્છા, આ દુનિયામાં વિચરે, તેવી રીતે શહજોર પણ કંઈક કામ શોધી, પોતાના કુટુંબને પરાશ્રમમાંથી મુક્ત કરવાનું વિચારતો, પણ તેને કંઈ કામ આવડતું નહીં. તેના છાપરાને ઉમરે ખેસી તે ખેડુતોના બાર બાર ચોદ ચોદ વર્ષના છોકરાને સાતી હાંકી ખેતરે જતા જોતો તેને પણ એમ ખેતરે જવાનું મન થતું. પણ તેને ખેતર નહોતું કામ કરવાની ઇચ્છા છતાં તેને માર્ગ ન મુળતો એટલે તે મુઝાતો અને દિવસનો ધણોખરો ભાગ પાસે વહેતી નદીને સામે કંઠિ ભટકવામાં વિતાવતો.

અતે એક બધા ખેડુતે શહજોરને સાથી તારિકે રાખ્યો. પ્રથમ તેને હળ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું પણ આખો દિવસ, એ પ્રખર તાપની નીચે, તેનાથી તે ન થઈ શક્યું તેને ઘાસ ખોદવાનું કામ સોંપ્યું પણ તે યે તેનાથી ન થઈ શક્યું. ખેડુતે તેને પાણી વાળવાનું અને પખીઓ ઉડાડવાનું સોંપ્યું. તે શહજોરને ફામ્યું. તેમાં તેને ગમત પડતી નાની ગોફણ ફેરવતો તે ખેતરમાં ધુમ્મા કરતો અને મધુર કંઠે આતો ગાતો, પક્ષીઓને ઉડાડ્યા કરતો.

શહજોરની મામીએ અને અમીનાએ ગામનાં કપડાં શીવવાનું શરૂ કર્યું.

શહજોર આખો દિવસ ખેતરે રહેતો અને તેની મામી અને અમીના શીવણકામ કરતી. તેમાંથી તેમને ગુજરાન જેટલું મળતું, આ રીતે નવાં યુગમાં પણ તેઓ સંતોષથી રહેતા હતા.

એ પ્રદેશમાં વર્ષા-ઋતુમાં જળમાં પૂર આવતાં. ગ્રામ બહાર વસનારાઓને સદાય ભયમાં રહેવું પડતું અને એથી જ, ચોમાસાનાં આર માસ, મુસાફરાને માટે ગામમાં સગવડ થતી. શહજોર આ સ્થિતિથી અગત્ય હતો. તે તો, એ સસ્તિ-તટ ઉપર તેની યુવ-હીમાં જ રહ્યા.

એક દિવસ રાતે, આખો દિવસ ખેતરમાં કામ કરી લોથ થઈ ગયેલો શહજોર, અને તેની મામી અને અમીના ઘસઘસાટ ઉઘતાં હતાં શહજોરની વૃદ્ધ માતા દર્દભરત દશામાં એક ખાટલામાં જાગતાં પડ્યા હતા તેમની છાતી ઉપર, પાસે જ પોટેલા બાળકના પાશુની દોરી હતી ઘડી ઘડી વારે તે વૃદ્ધ માતા, નિશ્વાસ નાખતા, દર્દની ચીસ પાડતાં અને પાશુની દોરી ખેંચી સળવળતા બાળકને શાન્ત કરતાં બહાર ઝંખો ઝીણો વરસાદ વરસતો હતો, અને બીણુ મેઘલી ભમી હતી.

એકાએક દૂર દૂરથી અવાજ સંભળાયો વેગબધ તે નજીક આવતો જતો હતો, અને વધારે લપાનક બનતો જતો હતો. નદીમાં ઉપરનાસથી જળસ્ખરત પૂર આવતું હતું

પળવારમાં તો એ પ્રલયપૂર ગામને ફરી વળ્યું પાણી ગામમાં પેદાં શહજોરની ઝુપડીમાં પણ કેડસમાણું પાણી ભરાયા વૃદ્ધ માતાએ આગળથી જ પૂરતો અવાજ પારખ્યો હતો પણ તે કંઈ કરે તે ખહેલા તો તેમનો ખાટલો પાણીમાં તરવા લાગ્યો

પાણીના જોશથી શહજોરનું ઝુપડું ડગ્યું, મૂળમાંથી ડાહવા લાગ્યું પણ પ્રભુકૃપાએ ઉભું રહ્યું ધર્મશાળાની કાચી ભીંત સાથે ભટકાઈને પૂરનું જોસ નરમ પડતું, પણ જોતજોતામાં એ ભીંત પણ તૂટી, અને પાણીની ભરતી તેનાં મકાનો સાથે અથડાવા લાગી શહજોરનું ઝુપડું એ બધા પાછળ ડગમગતું ઉભું હતું.

ઘરનો બધો સામાન પલળી ગયો અને કેટલોક તણાઈ મયો શહજોર અને બધા સાવ બીજાઈ ગયા, નાનું બાળક બૂમેબૂમ પાડવા લાગ્યું વૃદ્ધ માતાને સખ શરદી ચડી અને માથે કાનના પડદા તોડી અદર પેસતું કાળભૈરવનું કાગ્નું પ્રલયગીત ગાજવા લાગ્યું. એ રિચાતમાં જેમ તેમ રાત વિતાવી, અને સવારે પાણી ઉતર્યો. આ હોનારતમાં, પાદરેથી કેટલાંક દોરો તણાયા એ ગામે ગુમાયું અને શહજોરે તેની જ્ઞાણી માતા ગુમાવી.

આખી રાત પાણીમાં પલળવાને કારણે, શહજોરની માતાના શરીરને શરદી ચોટી અને તે જીવલેણ બી આફેક્ટ દિવસ પીડાઈને

બહાદુરશાહના એક દેવજનની કથા

તે વૃદ્ધ માતાએ દેહ છોડ્યો મરતાં મરતાં એ તેમને હૈયેથી નામ શહજોરનું અને અમીનાનું નામ ખસતું નહોતું.

એ મૃત-દેહને માટે શહજોરની પાસે કબ્રના પૈસા નહોતા. તેણે તેના ખેડુ-આશ્રયદાતાને આ ખખર કહેવડાવ્યા અને મઠ માગી તે ખેડુ થોડા સાથીઓને તેડી ત્યાં આવ્યો અને સોને મુગા મુગા એ વૃદ્ધ માતાને દફન કર્યાં.

એ પૂરને પરિણામે શહજોરની મામીનું બાળક પણ જન્મી ગયેલું, તે પણ પીડાયું, એ ત્રણ વખત ઝોળાં ખાધાં પણ મજા-કૃપાએ તેને આરામ થયો.

માતાના મૃત્યુ પછી શહજોરને કેટલાય દિવસ સુધી કમ સંજય નહીં, તે આખો દિવસ ઉદાસીન રહેતો અને અમી-મનના ખોળામાં માથું મૂકી રડ્યા કરતો. ભાઈને રોતો જોઈ જોઈ પણ ચોધાર આસુએ રડતી. મામી પણ ખૂબ મૂઝાતી. ભાઈ જોઈને વિલાપ કરતા જોઈ, તેનું હૈયું પણ હાથ ન રહેતું. તેમને કેટલું દિલાસો આપે ? નદીનાં કૂલોલ કરતા જળ પણ, આ કુખીઓનું રક્ત સંભળી, ધડીભર થભતાં અને તેમનાં સ્પર્શ પોતાનો શોક-સર પુરતાં.

સાજનું સવારે અને સવાજી સંજે કમાતા એ કુટુંબમાંથી જન્મ-પૂર રોટીનો આટો પણ ધસડી ગયેલું અને બાળવાનાં જણાં લોકડા પણ પલાળી ગયેલું. એટલે બિમાર માતાને પાવા, શહજોર પાસે રાખ કરવા આટો પણ નહોતો, અને તે ખરીદવા એક પૈસો પણ નહોતો, પણ એ સ્થિતિમાં તો, તેણે કોઈની દયા માગી, માતાને રાખ પાઈ અને શાન્તિથી મરવા દીધાં પણ પાછળથી ઘરમાં એક ટકતું પણ ખાવાનું ન રહ્યું. વારવાર માગવા જતાં તેને કમ આવતી અને તેને જોઈ લોકોને પણ કટાણા આવતો. તેને જાણે મરવાનો વખત આવ્યો.

માતાના મૃત્યુને ત્રીજે દિવસે રમજન મહિનો બેરો અને શહજોર તેની મામીએ અને જોઈને પહેલું રોજી પાણી પીધે

એકાદશી. બીજે દિવસે પણ એજ સ્થિતિ રહી અને બધાએ જલ પાનથી રોજી ઊઠ્યું. ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં, શહજોર નિમા પડતો હતો ત્યારે, એક ડોશી આવી અને અમીનાના હાથમાં રૂપિયા મૂકી ગઈ તે ડોશી શહજોરની માતા પાસે વારવાર આવત અને બેસતી, અને તેમનું દુઃખ સાંભળી દિલાસો દેતી શહજોરના આંખમાં મરણ પછી, તે આ પહેલીજ વખત આવી હતી તે અકલ્પનીય મરીમીથી બરાબર વાકેફ હતી અને રમજાન મહિનામાં તેમને કામ આવે, એ બુદ્ધિથી આ સહાય કરવા આવી હતી.

શહજોર નિમાઝમાંથી ઊઠ્યો, એટલે અમીનાએ એ રૂપિયા લઈને હાથમાં આપ્યા. શહજોરે પ્રભુને અહેશાન સ્વીકાર્યો અને એ બાઈને આશિષ દેતો ગામમાં જઈ તે આટો લઈ આવ્યો. આજે તેને ત્રીજું રોજી હતું.

એ રૂપિયાના આઠમાં તેમણે આખો માસ વિતાવ્યો, અંતમાં તો ઇન્દો આદ દેખાયો. આ આખો માસ શહજોરની આંખે સાથે સ્થિતિના દિવસો દેખાતા તે હજારો ફરીશ અને મુશ્કેલીઓનું મેદાનીમાં મિહાઈ વહેતો હરખભેર જુમામરજીમાં ધૂમતો અને તેની આંખ અને અમીના સુદર શણગાર સજી તેની સાથે કરતાં એ દરમિયાન તેને સ્મરણે ચડતું, અને સદાય તેના મગજમાં ભગ્ન રહેતું. તેની સાથે તેની આજની સ્થિતિ ને સરખાવતો અને તેને સ્થિતિમાં ઠાઠ અકલ્પ વેદના ભગતી. હજારો મોહતાળે (મુશ્કેલીઓ)નું બેબજાલતાની પાસે આજે પોતાનું રોજી ઊઠવાનો પણ આટો નહોતો અને કાંઈના ધર્મદા ઉપર તેને નિભાવ કરવો પડતો, એ વિચાર તેનું મગજ ફરી જતું, તેની આંખે અધારા આવી જતાં, તેની શુદ્ધિ સરી જતી, હજારો લિખારીઓનો પોષણહાર આજે એક ગામડાને દિવસકર પામેલો લિખારી બન્યો હતો.

ઈન્દો દિવસે સાંજે એક ચૌધરીના માણસ, દૂધ અને મીઠા સાથે લઈ શહજોરને ઘેર આવ્યો.

આજે અમારે ત્યાં ન્યાજ હતી, તેનું આ બોજન છે. સાંજે

અહાદુરશાહના એક સ્વચ્છતા કથા

આ પાંચ રૂપિયા *જીકવાનાં છે. દર વર્ષે જીકવામાં અમે બકરી આપતા પણ આ વર્ષ રોકડ આપ્યા છે'

એમ કહીને એ ભોજન અને એ રૂપિયા તે માણસે શહેજે-રની પાસે મૂક્યા શહેજેરે તે સ્વીકારી લીધું અને ચૌધરીની સ્થેમને માટે તેના ઉપકાર માન્યો. તે આ આનન્દસમાચાર આપવા તેની મામી પાસે ગયો.

મામીના ચ્હોરનો રંચ બદલાઈ ગયો. તેની આખિમાં જ્વાળા પ્રકટી આજન્સુધી કદી પણ કશું નહીં ખોલનારી અને બધું ચુપચાપ સહનારી એ અમીરનારી અંદરથી સળગી રહી હતી તેને આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગી. સહીમ બહાદુરનું કુટુંબ ગામનાં દાન અને જીકવા ઉપર જીવે, એ તેને અકલ્પ્ય લાગ્યું શહેજેરની નામદાઈ ઉપર તેને તિરસ્કાર અભ્યો આવી રીતે ખેરીયત ઉપર જીવવા કરતાં જીવતા ને જીવતાં જમીનમાં દટાઈ મરવાનું તેને વધારે ગોસ્વપ્રદ લાગ્યું. આવા પામર પરિવારને પાપે, આખા મોગલ ઇતિહાસ ઉપર કલંક ચડે છે, એ આ કુલાલિમાની નારીને દેખાયું એ મીઠા ભાત અને દૂધ જેમ તેના મ્હોમાંથી ધમધમતા શખ્દો નીકળવા લાગ્યા. તેના કોષમાં તે શખ્દો પૂટતા જતા હતા.

‘આ સ્થિતિ મને અસહ્ય લાગે છે: ચૌધરીઓના જીકવાઓ ઉપર આપણે જીવીએ, તેના કરતા બહુતર છે કે આપણે આપઘાત કરીએ. આપણું તપ્ત ગયું; આપણો મુગટ ચુરો થયો: પણ એ તપ્ત અને એ મુગટનું ગોસ્વ આપણા લોહીમાંથી નથી નાસ પામ્યું. આપણે દાન લેવા નથી સરખાયા. આપણા કુટુંબે આજન્સુધી તલવારનાં જોરથી રોટી મેળવી છે અને એમ વીસ્તાપૂર્વક રોટી મેળવવી એજ આપણું કામ છે.’

શહેજેર આ સાલણી બોલો પડી ગયો. તેનું માથું નીચું નમ્યું તેના કૂત્યથી તેના કુટુંબ ઉપર કલંક ચડે છે, એ વિચારે તેની આંખોમાં આંસુ ભરાયાં. પડખે ઊભેલી અમીના પણ ઝાંખી પડી ગઈ.

---

*જીકવા એટલે ખુદના નામ ઉપર વાર્ષિક પેદાશનો ચાલીશમો ભાગ કાઢી આપવા તે.

શહજેર એ ભોજન અને સ્પિયા ચૌધરીને ત્યા પાછા આપ આપ્યો અને આપુ કુટુંબ્ય ઇદના તહેવારને દિવસે નિરાહાર રહ્યું

શહજેરે આખી રાત વિચાર કર્યો અને સવારે કામ શોધવ નીકળ્યો બર ચોમાસું હોવાથી ખેતરમાં કશું કામ નહોતું સિપાઇ ગીરી કરી શકે તેટલી તેની પાસે તલવારઆજ નહોતી લૂટ્યા કરી શકે તેટલી તાકાત નહોતી. તેણે ચોમાસામાં લીધું ધાર કાપી ગુબરો કરવા માંડ્યો અને શિયાળામાં સાથીપણું કરવા માંડ્યું

એ રીતે અઢેક માસ કાઢ્યા, ત્યાં દિલ્હીમાંથી સમાચા આવ્યા કે બાદશાહનાં સ્વજનોને કંપની સરકાર પેન્શન આપે છે અને તેમની લાયકાત જોઈ તેમની માલ મિલ્કત પાછી સેપિ છે

શહજેર અને તેનું કુટુંબ, એ લાલની આશાએ દિલ્હ જવા નીકળ્યાં.

* * *

સંધ્યાના ઝાંખા ઉજ્જસમાં દિલ્હીને દરવાજેથી ત્રણ મુસાફરે અંદર પેસતા હતાં.

બળવાના એ દિવસો ગયાને લગભગ વર્ષ થવા આવ્યું હતું છતાં લોકોના દિલમાંથી એ દિવસોની ભ્રમણકતા નહોતી નીકળી દિવસે દિવસે તેમના દિલમાં એ ત્રાસ દ્વ થતો જતો સર્વાસ્ત પછ તેઓ ધરની ખંદાર પગ મુકતા કંપતા અને વિશેષમાં, કંપન સરકારે પોતાની આણુ વર્તાવવા અનેક જાનના ત્રાસે અને જૂદાં વરસાવ્યા હતા ધોળે દિવસે ધરમાં ખેડેલા જુવાનને ઊપાડી, સરકા સામે બળવામાં લાય લીધો છે એવો આરોપ મુકી, ફાંસીને લાકે લટકાવવામાં આવ્યા અનેકને જ્યનભરની જોલો મળતી અનેકન ધરખાર લૂટાર્તા અને કુટુંબો રક્ષણ બીખારી બનતાં. ગેર સિપાઈનામ પડતાં કે સાળ પછી ડેલીની સાકળ ખખડતાં, અદરના લોકે પ્રજા છિંતા એ દિવસોનો ત્રાસ દિલ્હીના જુઓ આજે પણ યા કરે છે ત્યારે ત્રાસી હોં છે.

દિલ્હીના રસ્તાઓ સાવ ઉજ્જડ લાગતા. દુકાનો માલ વિનાની અને ધરાક વિનાની દેખાતી. મકાનો સાવ નિસ્તેજ અં

બહાદુરશાહના એક દેવજનનો કથા

કાળાં લાગતાં. સમૃદ્ધિ અને વિલાસથી ઉભરાતુ એ મોગલોનું પાટનગર છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું.

ત્રણે મુસાફરો આખો દિવસ ચાલી ચાલીને ચાકી જવાથી, ધીમે ધીમે ચાલતા હતા તેઓ માર્ગથી પરિચિત લાગતા, એટલે તેમને રસ્તો બૂલવાની ખીક નહોતી, કે ક્યા જશુ તેની ચિન્તા નહોતી. એ ત્રણમાંથી પાછળની સ્ત્રીની પાસે ઝોળાંમાં બાળક હતું તે વાર-વાર રડતું અને રસ્તાઓ ઉપરની ભયાનક શાન્તિને ડાલાવતું. તેઓ મસ્જિદને માર્ગે જતા હતા.

તેઓ મસ્જિદ પહોંચ્યા અને બહારની ઉંઘાડી જગ્યામાં ઉતર્યા. શહજોરે તેની મામી અને અમીનાને ત્યાં બેસાડ્યાં, અને પોતે નાના બાળકને માટે દૂધ લેવા ગયો બધાને આખા દિવસનો ઉપવાસ હતો.

તે દૂધ લઇને આવ્યો ત્યારે લગભગ અધારૂં થઈ ગયું હતું પાસે ત્રણેક ફકીરો પડ્યા હતા. તે પત્થરો ગોઠવી રાટી પકાવતા હતા, તેના પ્રકાશમાં એક ખીજને અસ્પષ્ટ જોઈ શકાતા. તેમની સાથે થોડી વાતચીત કરી તે મસ્જિદમાં ગયો અને કુવામાંથી પાણી ખેંચી મહોં સાફ કર્યું. તેણે એ મીઠું પાણી પેટ ભરીને પીધું અને કુવાને છીપાવી તે ડાલ ભરીને બહાર લાવ્યો અને અમીનાને તથા તેની મામીને પાણી પાડ્યું.

થોડી વાર આડી અવળી વાતો કરી, તેણે સાથેના લખાચ્યા-માંથી એક ગદી ચાદર બહાર કાઢી અને તે ખિણવી તેના ઉપર ત્રણે જણાં સૂતાં અને રાતની રાત કાઢવાનો વિચાર કર્યો.

ત્રણેમાંથી કોઈને ઉંઘ આવી નહીં શહજોરના પેટમાં ભૂખ હતી અને સાથે આટલા મહિના પછી દિલ્હીમાં પહેલી વખત પગ મૂક્યો હોવાથી, તેના મનમાં અનેક વિચારો ઉભરાતા. તેની આંખો સામે લાલ કિલ્લાની પાસે ઉમેલું તેના મામાનું એ આલીશ્વાન મકાન તરતું અને તેની અત્યારે શી દશા હશે તેના સબંધમાં અનેક તરંગો આવતા તેને એ રાજાનીથી ઝગમગતા દીવાનખાનામાં બેઠેલા તેના વૃદ્ધ માતા દેખાયાં, એ વફાદાર મહમદ અને એ અકબર આવતા દેખાયા, તેના પોતાના ઓરડામાં તેને શિખવવા આવતા એ ઉસ્તાદો

અને એ હારીંગો તેણે જોયા, ઓસરીમા અને અગાસીમાં નાને શહજેર અને અમીના કૂદતા અને રમત કરતા એ બાલ-દમ્ય દેખાયુ. એ અને એવા અનેક સુખી સ્મરણો તેની અતરની આખ સમક્ષ સદૃશ થયા એક દિવસે એકાએક પાછળને આરણેથી નહાસણુ પડ્યુ એ ભયાનક સ્મૃતિ તેની સામે આવી ઉભી રસ્તામા લટાયા, ખ્યારા મહમ્મદને ગુમાવ્યો, ગામમાં વૃદ્ધ સુખીનો આશરો પામ્યા; નદીને કાંઠે પ્રલય-પૂરનો ત્રાસ સહ્યો અને તેમા માને ખોયા-એ બંધી દુખી સ્મૃતિઓ પણ તેને સ્તાવવા લાગી. અંતે, આજે તે મસ્જીદના ઓટા ઉપર પડ્યો હતો એ તેને પ્રત્યક્ષ થયુ તેના દિલમા કોઇ બાલા ભોકતુ હોય એવી તેને વેદના થવા લાગી. તે ધડી વારમા ચીસ પાડતો અને ધડીવારમાં બેઠો થઇને રાવા લાગતો. આખી રાત તેણે એ દશામા વિતાવી

પાસે ફફાર સૂતા હતા, તે જગ્યા તેમણે શહજેરને ચીસ પાડતો સાંભળી, સૂતા સૂતા પડકારો કર્યો, પણ જવાબ મળ્યો નહો, અને શહજેર બેઠો થઈ રાવા લાગ્યો એટલે તેને પાગલ માની તેઓ પાછા સૂઈ ગયા.

અમીના અને તેની મામી પણ શહજેરની આ સ્થિતિ જોઈ ન ઉંઘી શક્યા. તેમને પણ આખા દિવસનો કડોકો હતો અને પ્રવાસને અંતે ખુબ થાક લાગ્યો હતો. ઉપરાંત સ્ત્રિલીમાં પ્રવેશતા, સ્ત્રિલીની અનેક સ્મૃતિઓ લેખનામા પણ જાગ્રત થઈ હતી એટલે તેઓને શહજેરની મનોદશાનો થોડો ખ્યાલ આવતો. અમીના થોડી થોડી વારે શહજેરને ‘આઈ બાઈ’ કહી આશ્વાસન આપતી અને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કરતી, પણ તે વ્યર્થ હતુ બધાએ એ આખી રાત અત્યંત દુખમાં ગાળી દુખ અને સુખ કરતાં તેમની સ્મૃતિઓ કોઈ અનેકમણી વેદનાકારી હાથ છે.

શહજેર સવારમા ઉઠ્યો અને રથવાયો બનીને નગરમાં રખડવા લાગ્યો. તે લાલ કિલ્લા પાસે ગયો તે પોતાના મકાન પાસે જઈને ઉભો તેણે અદર નજર કરી. દરવાજે અંગ્રેજ શિપાઇઓ બેઠલા દેખાયા, અને અદર સિપાઇઓને રહેવાની ‘બેરાકો’ રચેલી દેખાઈ. તેના પોતાના મકાનમાં દુસ્મનતુ લશ્કર રહેતુ જોઈ તેની

બહાદુરશાહના એક સ્વગ્ગનની કથા

આખમથી તણખા ઝરવા લાગ્યા, તેના દાંત કચકચવા લાગ્યા; તેના હોઠ તિરંગારમા ભીંસાયા તે ક્રોધમા કમ્પી ઉઠ્યો, પણ તે અશક્ત હતો.

તેની પાસે થોડા પૈસા હતા, તેના આંચે લઈ પાછો તે મસ્જિદે આવ્યો અને પત્થરો માંડી રોટી પકાવી તે ખાધને પાછો નીકળ્યો અને લાલ કિલ્લાની આસપાસ ધુમવા લાગ્યો. તેના ચહેરા ઉપર ઝનુન દખાતુ અને તેની ચાલમા ઉન્માદ દેખાતો.

તે દિલ્હીમા આવ્યો, ત્યારે કપની સરકારની રહેમ માગવાના ધંરાદાથી આ યો હતો. પણ દિલ્હીની એ દશા જોઈ, તેના મકાનની એ દશા જોઈ, તેની નસોમાનુ લોહી ઉકળવા લાગ્યું હતું દુરમનોની પાસે બીખ માગવાના વિચારને માટે તે અદરથી બળવા લાગ્યો. તેના મગજમા એક જ વાત ભરાઈ કે મારામા તાકત હોય, મારી પાસે ગન્જો અને સૈન્ય હોય, તો એ પચાવળીરાને મારી કાઢુ તેના લોહીમા મોગલ સામ્રાજ્યના સ્થાપક તેના દાદા બાબરના રક્તનુ કોષ્ઠ બિન્દુ રહ્યું હશે, તેથી તે આજે એ સામ્રાજ્ય પાછું ઘેર કરવાનું સ્વપ્ન વડતો હતો.

સાંજે તે આખા દિલ્હીમા રખડી મસ્જિદે આવ્યો અને સવા-રની રોટીનો વધેલો ટુકડો ખાઈ, જમીન ઉપર આળોટવા લાગ્યો. તેની મામી અને અમીના આખો દિવસ એ ઉધાડી જખ્યામાં એકલાં બેસી ગયા હતા. તેમણે શહજોરને જોઈ સહેજ પૂછવા માડ્યું. આખો દિવસ તે ક્યાં રઝમ્મી તે તેમને જાણવાની ઇતેગરી હતી. પણ શહજોરે કરો જવાબ ન દીધો તેનું મગજ ભમતું હતું.

આખી રાત તેણે એનું એ દુખ અનુભવ્યું રોયો, ચીસો પાડી અને હાથ પઢાડ્યા સવારમા જ્યેલો ઉઠીને લાલ કિલ્લાને દરવાજે ઉભો શહજોર ગાડો થઈ ગયો હતો.

અપોરે તે મસ્જિદે આવ્યો, પણ કશું લીધા વિના આવ્યો. તે કશું બોલ્યો નહો, અને ચુપચાપ બેઠો. તેની મામીએ કાલના વધેલા આટામાથી રોટી બનાવી તે ઝટપટ ખાઈને તે પાછો ચાલ્યો ગયો. ખુબ અધાર થયા પછી તે પાછો આવ્યો અને ખાધા વિના સૂઈ ગયો. તેની બહેને અને મામીએ અનેક વખત કરગરીને પૂછ્યું પણ તોયે કરો જવાબ દીધો નહીં.

શહજેરની આ દશા ચારેક દિવસ રહી. તે બપોરે અને રાત્રે ઘેર આવતો અને આખો દિવસ દિલ્હીમાં, અને ખાસ કરીને લાલ કિલ્લા પાસે રઝળતો.

હવે તેનો ઉન્માદ વધ્યો હતો. તે સાચે જ ગાડો થયો હતો. તે કોઈ વખત ખાવા આવતો અને ઘણી વખત આવતો. પણ નહોં તેની બહેન કે મામીને કે કોઈને જવાબ જ હતો નહોં તેના મનમાં આવે તે શબ્દો જ તે વખતે વખતે બોલ્યા કરતો.

એ પાગલ દશામાં તે એક દિવસ ન્હાસી ગયો, તે પાછો કોઈ દિવસ દેખાયો જ નહોં તેની મામીએ અને બહેને કેટલાય દિવસ સુધી ખુબ વાટ જોઈ, પણ તે પાછો દેખાયો જ નહોં તે તેના દાદાનું સામ્રાજ્ય જીતવા સૈન્ય અને શસ્ત્રો એકઠાં કરવા ગયો હતો.

અમીના અને તેની મામી સાવ અનાથ બની ગયા તે હવે શું કરે ? ક્યા બચ ? થોડા દિવસ સુધી તે ત્યાં જ રહ્યા અને આસપાસના લોકોએ, તેમની સ્થિતિ જોઈ, દયા ખાઈ, રોટલો આપ્યો. તે કોણ છે તે હજી કોઈએ બાપુ નહોતું.

રમઝાન મહિનાની એક સાંજે તેઓ બુમ્મા મસ્જિદમાં રોજી છોડવાની વાટ જોતાં બેઠાં હતાં. તેમના ચહેરા દુઃખ અને દારિદ્રતાએ સાવ ફેરવી નાખ્યા હતા.

ત્યાં એક મોગલ સિપાઈ આવ્યો. તે મોગલોની નોકરી છોડી કંપની સરકારની નોકરીમાં રહ્યો હતો. તેણે તેમને જોયાં અને ઓળખ્યાં તે તેમની પાસે ગયો અને ખાત્રી કરી અમીનાની આખમથી દડ દડ આસુઓની ધારા ચાલી.

બીજે દિવસે તે સિપાઈએ, કંપની સરકારના કોઈ અમલદારને મળી, આ દુઃખી મોગલ-નારીઓની કચની કહી તેનું ફિલ પીગળ્યું અને તેણે તેમને રૂ. પાંચ પાચની જવાબ આપવા ગોઠવણ કરી.

તે દિવસથી અમીના અને તેની મામી દિલ્હીના એક પરમા રહ્યા. તેઓ હમેશાં સાંજે શહજેરની વાટ જોતાં, પણ તે કોઈ દિવસ પાછો આવ્યો જ નહોં.

[૬]

લિખારી રાજકુમાર

દિલ્હીના રસ્તાએ ઉપર, એક અધારી રાતે, ગોઠણુક પાણી આણું જતુ હતુ ઉપરથી પથરાનો વરસાદ વરસતો હોય, એટલા જોશથી પાણી પડતા હતાં. વચ્ચે વચ્ચે વીજળીના, કાળજી ચીરીને સીધા અદર ઉતરી બધ એવા જાળકારા થતા હતા.

એવી એ ભયાનક રાત્રિએ એક અધ લિખારી, પાણી ખુદતો અને ઠૂંધા ખાતો ખાતો ચાલ્યો જતો હતો. તેના શરીર ઉપર માત્ર એક સાવ ફાટેલો અને મધાતો કાળો ઝબ્બો હતો તેના છેડા ઉપરની ઘટકટી લીરામાંથી વરસાદનું પાણી ટપકી ટપકીને નીચે ચાલ્યા જતા પ્રવાહમાં ભળતુ હતુ. તેના એક હાથમાં લાકડી હતી અને બીજા હાથમાં નાનું ફાનસ હતુ તેના ચહેરા ઉપર દુ ખની કરચલીઓ દેખાતી. તે અકાળે વૃદ્ધ લાગતો તે થોડે થોડે અતરે અટકી, તેના અતિ નજીબા અવાજે

‘ધા ખુદા એક પૈસેકા આટા દિલવા દે’

એવી જુમ પાડતો હતો. વરસાદ અને વાવાઝોડામાં તેનો નળજો અવાજ વધારે નળજો જાતો. અને એવે વખતે તેનો એ સાદ સાંભળે પણ કેણુ ? અને સાંભળે તો, એ મિસ્કીનને રોટલાનો ટુકડો કે લોટની ચપટી આપવા જવા જેટલી અનુકમ્પા કોના હૈયામાં ભરે ?

તેના અવાજનો કરોા પ્રતિ-ઉત્તર મળતો નહીં, છતાં તે, હમેશના અનુભવથી ટેવાઇ ગયો હોય તેમ, તેની ધીમી અતિએ ચાલ્યો જતો હતો.

* * * *

તેને બાળપણમાં સૌ આલમ સાહેબ મિસ્ત્રાન કમર સુલતાન બહાદુરના નામથી ઓળખતા. તે શહેનશાહ બહાદુરસાહેબની પુત્રી કરીશા બેગમનો એકનો એક પુત્ર હતો.

કંપની સરકારે દિલ્હીના કબજો લીધા પછી, વીસ વર્ષે તે રાત્રિના અધકારને આગરે લઇ, દિલ્હીના રસ્તાઓ ઉપર બીજા માગતો બટકતો લોકો તેનું નામ બૂલી ગયા હતા પણ કોઇક કોઇક તેને બહાદુરશાહના પરિવાર તરિકે પિછાનતા અને તેની આ કુર્દશા જોઇ દયા ખાત'

અધા રાજકુમારોની જેમ તે પણ બાદશાહી મહેલમાં જન્મ્યો હતો જ્યારે તેની બાળ આંખો ઉઘડી, ત્યારે તેની તહેનાતમાં અનેક દાસીઓ ઉભી હતી ચારણ્યમાં પોટેલો તે કુમાર જરા સગવળતો ત્યાં તે અનેક દાસ દાસીઓની આંખોમાં ચિન્તા ઉભરાતી તે રહતો, ત્યારે સોનાના આંસુ પડતાં.

મીરજા કમર સુલ્તાન ચાલતા શીખ્યો, ત્યારે તેમની સેનામાં શહેનશાહ-તના અનેક સરદારો હાજર થયા. એ બાળ-કુમારને હાસ્યે, તેમને દુનિયાની હોશત મળી હોય એટલા તેઓ રાજ થઇ જતા, અને તેનું મ્હેલ જરા નરમ દેખાતું, તમના મોઢાં વીલાં થઇ જતાં. કુમારની આંખને ઇસારે, તેને પ્રસન્ન રાખવાને, મોટા મોટા ઉદ્દેશ સરદારો પણ દોડ દોડી કરી મૂડતા કુમારના નાના મગજમાં એક જ વાત વસી ગયેલા કે ને, તેની નજર સનક નાચતા એ અધા સરદારો ઉપર, તેની દ્રષ્ટિએ જે જે ચડે તે અધા ઉપ-અમલ કરવાને જ જોઈએ છે, તે એમ જ માનતો કે તે અધાના માથા ઉપર બેસવાને જ નિમાયો છે તેને એ ખ્યાલ નહોતો કે દુનિયામાં આ સિવાય બીજા પ્રકારના પણ જીવન છે.

એ પછી બુલ્લની 'તે સમ આવી. યુવાન મીરજા કમર, તેના પોતાના તમેલામાંથી સુદર પાણીપચી ઘોડી કાઢી, હમશા ફગવા જતો તેને સુદર વસ્ત્રોના અને મોહક ટાપટીપનો બહુ શોખ હતો. તેનું રૂપ લોભામણુ હતું. તે જોઇ નગરની નારીઓ ગાડી બનતી તેની ગરવી ચાલ અને તેના વદન ઉપર શોભતું રાજવી તેજ જોઇ, બહાદુરશાહના સરદારોના હાથ આંખોઆપ ઉઘા જતા અને તેમની કેડ આપો આપ નીચી નમતી. તેને સૌ ઝુકી ઝુકીને સલામ કરતા.

કિશોરી રાજકુમાર

આવો સ્વરૂપવાન અને સોહાગણુ દોહિત જોઈ બહાદુરશાહની બાળી
મળ મળ ઉછળતી

મીરજી કમરને જોઈ તેની માતા કરીશ બેગમનો હરખ તે
ક્યાંય માતો જ નહો. તે તેના મનોભાવ ખુપાવવા ખુબ પ્રયત્ન કરતી,
પણ તેની હસતી કીકીઓ સદાય તેને હરાવતી

* * * *

બહાદુરશાહના ચિર ઉપરથી સહેનશાહી તાજ બેઠાથે કરીશ
બેગમ બહાદુરશાહના પરિવાર સાથે જગજ્ઞમાં નહારી મીરજી કમર
પણ નહાસ્યો ગામડીઆઓના ટુકડા ખાધ, એકાદ વર્ષ વીતાવું.
બગવો શાન્ત થયો. દિલ્હીના મિનારા ઉપર કપની સરકારનો ધ્વજ
સગવડે ઉડવા લાગ્યો બળવાખોરો પકડાવા લાગ્યા અને સરકારે
આવવા માંડ્યા કપની સરકારે રહેમ બતાવવાની નીતિ સ્વીકારી.
બહાદુરશાહના દોષન મનાયેલા સ્વજનોને દિલ્હીના ચોકમાં ફાંસીને
લાકડે લટકાવ્યા અને નિર્દોષને નાની નાની રકમના વર્ષાસન
બાંધી આપ્યા.

મીરજી કમર ચીથરેહાલ દશામાં એક દિવસ દિલ્હી આવ્યો.
તેણે કપની સરકારના દરબારમાં કેટલાય ક્ષણો ખાધા. તે બહાદુર-
શાહનો દોહિત છે એમ પુરવાર કરી આપ્યું. પોતે બળવામાં કરોડ
ભાગ નથી લીધો અને સાવ નિર્દોષ છે એવા પ્રમાણ રજૂ કર્યા અને
હવે પછી સરકારને સદા વફાદાર રહેશે એવું વચન આપ્યું. કપની
સરકારે તેના એ પુરાવાઓ અને પ્રમાણો અને વચનો સ્વીકારી
તેને માસિક રૂ. પાંચસુ જીવે ત્યાં સુધી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.
મીરજી કમરે તે સ્વીકાર્યું અને તે દિલ્હીના એક લતામાં વસ્યો.

* * * *

મીરજી કમરને હજાર માણસોની સોમત થઇ. તેને અનેક
વ્યસનો એટલા તેના પાંચ રૂપિયા તો એ વ્યસનો જ ખાઈ જવડે
લાગ્યા. અને ઉલ્ટું ઉપરથી કરજ થવા માંડ્યું ચોડા વર્ષમાં કરજ
એટલું વધી ગયું કે તેને એ વર્ષાસન લેશુદારને માંડી આપવું પડ્યું.
તે કિશોરી બની ગયો

બસની મશીન કમરપૈસો શું કરે ? તેને જીપ માગવા દિલ્લિસ કંઠો ધધો. સુઝે જ નહીં પણ આ મીરબ કમરને જીપ મશીન કરમ આવતી હતી. તેને હાથમાં શોકાર લઈ બજારમાં જીપ માગતાં લોકો જુએ, એ દસા લગભગ પદ લાગતી. એટલે તે સ્થિતિ અપારમાં નીકળતો.

કેઈ તેને પૂછે કે 'લાઈ ! તું દિલ્લિસનો કેમ દેખાતો નથી ? એ તો તને કેઈક આવતું પણ આવે.' ત્યારે તે જવાબ આપતો કે દિલ્લિસના મારો પત્ર નથી ઉપડતો. કેટલાયે વખત બપોલે દિલ્લિસની લાંબા આપ છે; પણ તે છતાં મે, હું દિલ્લિસના પ્રકારમાં નથી નીકળી શકતો જે રસ્તાઓ ઉપર મારી સ્વારી નીકળતી ત્યારે લોકો મુઠ્ઠી મુઠ્ઠીને ચલામ કરતા, તેજ રસ્તા ઉપર આજે હાથમાં શોકાર લઈ નીકળતાં મારો જીવ નીકળી બચ છે એટલે હું રાતનો 'સિયું' છું."

લોકો વચ્ચે એ દશમાં વિતાવ્યા, ત્યાં તેની આંખોનું ગુરુ આંખું ચૂં. તેને અધાપો આવ્યો.

એ દશમાં પણ તે રાતે જ નીકળતો. અને ખુદા જે કંઈ આવે તેથી સતોષ માનતો. કેઈ દિલ્લિસ તે ખાલી હાથે પાછો ફરતો, એ કેઈ દિલ્લિસ તે રોડની ટુકડો મેળવતો. બ્યારે તે ખાલી હાથે પાછો ફરતો ત્યારે તેને વિશાદ ન થતો. બ્યારે તે ગ્રામી ભરીને આવતો, ત્યારે તેને હાથપેલાં ન આવતી. એ બધાના ખુદાએ અર્થ મૂક્યો છે એવું તે માનતો.

જીવનના પાછલા ભાગમાં તેને વિરામ આવેલો. તેના દિલ્લિસ, અલગથી અનેક કૃત્યોને માટે અનુતાપનો અગ્નિ સળગેલો. તેણે એક રાજકુમારની સાલખા પણ લોગવી, અને એક મિસ્ત્રિની મરીખી પણ લાખી; તેણે વિધિની કૃપાનો સ્વાદ પણ ચાખ્યો અને તેની અલગથી અનુભવ પણ કરી લીધો; તેણે કિયાન પણ જોયું અને જલ્દન પણ જોયું, તેણે એક ભવમાં જે જીવની ભોગવી લીધી. એ જીવમાં તેનું ભક્તિની મરીખીએ ચડેલું હૃદય પ્રભુની લોભ નીરખવા લાખું અને તે બધા સંલેખોમાં શાન્ત અને સતુષ્ટ એવું લાખ્યો.

હિંદીની રાજકુમાર

તે દિલ્હીની બહારના ભાગમાં એક હિંદી ડાપરીમાં રહેતો. કોઈ કોઈ દિવસ કોઈક તેને ત્યાં આવીને ખાવાનું આપી જતું. જ્યારે બેત્રણ દિવસના ઉપવાસ થાય, ત્યારે તે, અઘાઈ થઈ પડી, તેલું નાનું ફાનસ અને ઘાકડી લઈ બીજા માગવા નીકળતો અને 'યા ખુદા એક પૈસાના આટા દિલવા દે' એ ઘૂમ પાડતો ધીમે ધીમે ભોંકો એ અવાજથી પરિચિત થઈ જવાથી, રાત્રે પણ બહાર આવીને ખાવાનું આપતા.

* * *

એ રીતે દશ વર્ષ સુધી, કરીશ્વા બેગમના એકના એક એ પુત્રે દિલ્હીની બજારોમાં એક પૈસાના આટા માટે ઘૂમો પાડી પ્રજા તે પરભોક્તાસ પામ્યો.

આજે પણ, એ ઘૂમો સંભળનાર કોઈ કોઈ વૃદ્ધ રાત્રે જ્યારે તેમના પૌત્રને ખોળામાં સુવડાવી નિરતિ ફળીમાં બેઠા હોય છે, ત્યારે એ નીરવ શાન્તિમાં અવાઈ બેઠીને તેમના કાનમાં ધીમે અવાજ પેસી જાય છે કે:

‘યા ખુદા એક પૈસેકો આટા દિલવા દે !’

[૭]
એક રાજકુટુંબ

દિલ્હીના બહારના ભાગમાં ગરીબ લોકોના ઝુપડાઓની વચ્ચે, એક સૌથી વિશેષ ગરીબ ઝુપડું હતું તેની અંદર એક ખૂણામાં લુગડાના થોડા ગાભા પડ્યા હતા, અને ખીજા ખુણામાં એક નાનો યુવો હતો. એ સિવાય તેમાં કશી પૂજા નહોતી તે સાવ વેરાન લાગતું

તેમાં ત્રણ નાના બાળક અને એક અઢાર વર્ષની યુવતી બેઠી હતી બાળકો રોરીમાંથી કાકરાની બાળ ભરી લાવતાં અને તે તેમના ઘરમાં ફેલવતા તેઓ એ પ્રકારની નિર્દોષ રમત રમતાં, અને થોડી થોડી વારે તે યુવતી પાસે જઈ 'મેન, ખાવા દે, ખાવા દે,' એવી છૂમે પાડતા તેમના મોઢા દયામણા લાગતા

યુવતી ઝુપડીના દાર પાસે બેઠી હતી તે કોઈના આવવાની વાટ જોતો લાગતો હતો તેની આખોમાં દુઃખ ભર્યું હતું તેના વદન ઉપર વિદાદ છવાયેલો હતો. આવડી ઉમ્મરમાં તેને શુદ્ધીના કેટલાય કક્ષા અનુભવો અર્થ ગયા હશે, એમ તેના દર્દભર્યા મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતું

આકારમાં સધ્ય ખીલી અને આંધમી પૃથ્વી ઉપર રાત્રિના આવડા દિતરવા માડવા છતાં તે યુવતી ઉંમર ઉપર એસી રહી તે કોઈની વાટ જોત હતો, તે હજી આંધુ નહીં પેલાં બાળકો ચાકાને તેમની બેનને કુડાળું વળીને એસી ગયા તેઓ પણ તેમની આંતર આંખોએ અધાન રસ્તા ઉપર જોવા લાગ્યા

ગત વધવા માડી આસપાસના ઝુપડાઓમાં જાખા દીવાઓ જળતા દેખાતા હતા અને બધા તેમના વરના પુરૂષની સાથે એસી, જાખા દિવસની તનતોડ મહેનત પછી, રાતનો નીંદા રાટલો જમતા હતાં ચોગમ રાત્રિનાં તાર્ગ તે વખતે આ યુવતી પોતાના ઉંમર ઉપર જ બેઠી હતી હજી કોઈ આંધુ નહીં તેના મનમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા તેની ચિન્તા વધવા લાગી બાળકોમાંથી

એક રાજકુટુંબ

એ જુખના માર્યા, રાટલો રાટલો કર્તા ઉઘી ગયાં, અને ત્રીભું આળોટતું હતું

અ તે યુવતીએ ઉભા થઈ દીવો ટપકાવ્યો અને પાછી તે બાસ્ણા પાસે આવીને એકી ત્રીભું બાળક પણ પોટી ગયું હતું કોઈ આવ્યું નહોં તેની ધીરજનો હવે અન્ત દેખાતો હતો

આ સ્થિતિમાં અર્ધાંએક કઝાક ચાલી ગઈ એક એક પણ તેને એક ભુગ જેવડી મોટી લાગતી જરાયે અવાજ સંભળાય કે તરતજ તે પોતાની બન્ને આંખો ખરાબર ઉઘાડી અધાઈ ભેદીને જોતી પણ કોઈ દેખાતું નહોં

તેની આંખોમાથી ધીમે ધીમે આંસુઓ ટપકવા લાગ્યા તેને અનેક પ્રકારની અમગળ શકાઓ થવા લાગી, છતાં એ કોઈ ન દેખાયું

અમકાશ તેના તારક-નેત્રોથી આ દુખી નારીનું દુખ જોઈ રહ્યું હતું તેણે આ દુખ જોઈ દુખી થતું હશે, એમ તેની આંખોની, ઝણક ઝણક કરતી અને ધડીમાં ઝાંખી પડતી રાશનીથી લાગતું આ જી પણ દિલાસો એટલા કોઈ કોઈ વખત આકાશ સામું જોતી અને તારાઓ તેના ઉપર અનુકંપા વરસાવતા

તે તેના પિતાની વાટ જોતી એકી હતી તેના પિતા વહેલી પ્રભાતમાં ઘેરથી ગયા હતા, તે હતું મોડી રાત સુધી પાછા આવ્યા નહોતા બપોરે રાટલો ખાવા પણ નહોતા આવ્યા તેની પાસે સૂઈ ગયેલાં તે બાળકો તેના ભાંડુઓ હતા તે ચારે ભાંડુઓ અને વૃદ્ધ પિતા કેટલાય વર્ષથી આ ઝુપડીમાં રહેતાં તેમની મા વર્ષો પહેલાં મરણ પામી હતી એટલે ઘરનો બધો ભાર આ યુવતીને જણે હતો

આ કુટુંબ બહાદુરશાહ બાદશાહનો પરિવાર હતો બળવા પહેલાં તે બાદશાહની સાથે લાલ કિલ્લામાં રહેતાં, અને બળવા પછી, આ ઝુપડામાં છુપી રીતે રહેતાં

બળવા પહેલાં આ બાળાનો વિવાહ એક રાજકુમાર સાથે કરેલો બળવામાં તે કુમાર સરકાર સામે લડ્યો, પરાજય પામીને પકડાયો અને જેલમાં પૂરાયો એક રાતે પહેરગીરને સમજાવી, જેલ

તોડીને તે ન્હાસ્યો ત્યાથી તે દારૂના નિશામાં ચક્રચર રહી, આસપાસમાં છુપાતો રજીતો તેનો પત્નો લાગવાથી આ બાળના પિતાએ બાળાને તેની પાસે મોકલી પણ પકડાવાની દહેશતમાં સદાય ભટકતો કરતો, અને વ્યસનો અને બદચાલમાં ઉતરી ગયેલો આ રાજકુમાર, તેની એ સ્ત્રીને ક્યાં સારિયે ? બાળા ખુબ દુઃખ પામી પાછી પિતાને ઘેર આવી અને પિતાની સાથે રહેવા લાગી પિતાને એક પેટ વધારે ભરવાની ચિન્તા વધી. પણ તો યે તેણે આશરો આપ્યો.

બાળા બુદ્ધિશાળી અને સ્વરૂપવતી હતી. તે તેનાં નમાયકાં ત્રણે બાંકુઓની મોટી બહેનના ન્હાલથી સલાહ રાખતી. તે ધરનો બધો વહિવટ બહુ જ ચતુરાઈથી ચલાવતી. તેના પિતાની બેરોજગારીમાં તે તેને મદદરૂપ થઈ પડતી. તેને શીવવાનું કામ આવડતું. તે દિવસે વસો શીવવાનું કામ કરી થોડી કમાઈ કરતી, અને તેમાંથી બધાં નિર્વાહ કરતાં અત્યારે પિતા સાવ બેરોજગાર હતા, એટલે કુટુંબના લુખ્યા રોટલાનો આધાર આ બાળાની કમાઈ ઉપર હતો.

તેના જીવનનું અઢારમું વર્ષ વહુ જતું હતું તેની વસતિ હજી મ્હેરતી હતી. તેના અગ્ર ઉપર હજી નેમનની અશ્ચર્યગી રસાશ ખીલીએ ન્હોતી, ત્યાં તો તે યોવનની સરિતા તરી સામે પાર ઉતરી ગઈ હોય એવી અકાળે વૃદ્ધ લાગતી. તેના સ્તિમાં સદાય વેદના-જવાણા સળગ્યા કરતી. તેના દુઃખની કોઈ સીમા ન્હોતી તે આંબાના આશ્રય વિના, જૂનામાં રજીતી અને ચમદાતી, ઉગતાં જ કરમાઈ જવા માટેની કોઈ વેળી જોવી લાગતી. એ છતાં તે સમજી હતી, એટલે તેનું દુઃખ તે દિલમાં જ દબાવી રાખતી અને હિંદુ તેના પિતાને આશ્વાસન આપતી.

તેના પિતા સદર બખરમાં એક મુસલમાન સોદાગરને ત્યાં નોકર હતા. પણ એ સોદાગર કલકત્તા ચાલ્યો ગયો. એટલે તે છેલ્લા આઠ દિવસ થયાં બેરોજગાર હતા. નોકરી શોધવાને તે લિહીની દુકાને દુકાને આથડતા. પણ લાટીને ટેકે લથડતા ચાલતા એ વૃદ્ધને કોઈ નોકરી ન આપતું મોઝલ સમ્રાટ ઓરંગઝાહને પ્રયોગ તેના

એક રાજકુટુંબ

પાટનગરમાં નોકરી શોધતો રખડે અને તેને કાંઈ દુકાને ખસુ જમ મૂકવા ન હો એ તો પરમ સમર્થ વિધાતા જ કરી શકે.

આઠ દિવસ થયા તે હંમેશાં સવારથી નોકરીની શોધમાં નીકળતો. અને બપોરે રાટલો ખાઈ પાછા એ કામે ચઢતા, અને પાછા સાંજે લેણ અને પાછા આવતા. પણ ક્યાં જરાયે આશા ન દેખાતી. આજે સવારના તે નીકળ્યા હતા એક દુકાનદારની ખુશામદમાં બપોરના ચાર કલાક વિતાવ્યા, એટલે રાટલા ખાવા ખસુ ન જઈ શક્યા. એ દુકાનદારે અર્ધો દિવસ સલામો કીધી, અન્તે તે વૃદ્ધને ના સુલુથી. તે બીજી દુકાને ચાલ્યા. ચાર પાંચ દુકાનો ધુમી, એક સરાઈની દુકાને જરા આશા દેખાતાં, રાતના દસ વાગ્યા સુધી જુઓ મેલી રહ્યા દુકાન વધાવતી વખતે શેઠે સવારે આવવાનું કહ્યું અને એ વૃદ્ધ લથડતે પહે ધર તરફ આવવા નીકળ્યા એક વખત બેઠી તહેનાતમાં અસખ દાસદાસીએ જુકતા ઉભા હોય, તે જ માવલતે તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં ગુમાસ્તાખીરી શોધવા ચોંદ ચોંદ કલાક છાટું પડે અને તેને પરિણામે નિરાશ થઈ પાછા વળવું પડે, ત્યારે તેની મનોવૃત્તિને એવા અચ્ચકા લાગતા હશે !

તે મોટી રાતે ઘેર ચાલ્યા. બાસ્ણામાં તેમની પુત્રી વાટ બેઠી બેઠી હતી પિતાને જોઈને તે ભક્ત બની તેણે ઝડપથી ગળિયે સાર કરી નાખી અને અભ્યાજનને આવકાર દીધો. અખ્યાજને ગાળા દિવસની કમની પોતાની પુત્રીને કહી અને આવતી કાલની ગાળા બતાવી.

પિતાએ પુત્રીની સાથે બેસી, એ મોટી રાત્રે, એ ઝાંખા દીવાના અજવાળામાં ટાઢો રાટલો ખાધો, અને સુતાની તૈયારી કરી.

પુત્રીએ ખુશામાં પડેલા ગાળાઓમાંથી એક કાળી ચાદર કઢી તે લાખી બિઠાવી તેના ઉપર ત્રણ બાળકોને આડા સુવરાવ્યાં. અને વધેલી ચાદર તેમને ઓઢાડી. એ બાળકોનાં અમ ઉધાડાં હતાં તેમને એ અર્ધી ચાદર સિવાય કશું ઓઢવાનું નહોતું. તેમણે તેમનાં પમ ઉધાડા રહેતા. તેમણે તે દુટીયા વાળી ચાદરમાં ઢકી દીધા.

મોટી બહેન એ ચાદરની એક કોરે હતી. અને બીજી બાજુએ તેમના પિતા ઉધાડી જમીન ઉપર હતી. તેમને કશું ઓઢવાનું

પુત્રાંતો દીપક

નહેલું. પિતાના શરીર ઉપર એક અનેક થીમડાવાળો ઝખ્ખો હતો તે પહેરીને તે દિલ્હીની દુકાનને પગથીએ ઉભાતા, અને રાતે તેણે બિજી બનાવતા. એ ઝખ્ખામાં શરીર સંકારીને તે સુઈ ગયા. મહેલની બહેન પણ સુઈ ગઈ

દિલ્હીમાં કોઈ કોઈ વખત શિયાળામાં એવી સખ્ત ટાંઢ પડે છે, કે બ્યારે ગોળાનાં પાણી હિમ બની જાય છે આજે એવી સખ્ત ટાંઢી હતી

સવારે નેહા ઉઠી મેહુડા ઘેઘ પિતા પહેલા શરાફની દુકાનને ગયા. દુકાન હજી ઉઘડીયે નહોતી. દશેક વાગે શેરે આવી, તેને દર-વાળે બેસવાનું કામ સોંપી, નોકરીમાં રાખી લીધા

બપોરે જુવાનની ઝડપથી પિતા ઘેર આવ્યા દિલ્હીની શહેન-શક્ત પાછી મળી હોય એટલે તેમના મેહો ઉપર આનન્દ હતો બધા સાથે બેસીને જમ્યા

જ મહિના સુધી એ નોકરી ટકી. પછી પિતા માંદા પડ્યા એટલી બહેન એકલી આવેા દિવસ કામ કરી કુટુંબનો ગુજારો કરવા લાગી. પિતા સ્વર્ગે સિધાબ્યા મોટી બહેન અને ત્રણ બાળકો પાછા રહ્યા

મોટી બહેન લુગડાં શીવે છે અને તેમથી તેના બાકુઓનું અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. એક બાઈ મોટો મવાથી મદ્રસામાં લખવા જાય છે અને બે તેની પાસે આવેા દિવસ બેઠે છે કોઈ લેખો નથી બાકુનું કે આ દિલ્હીના છેલ્લા મોગલ શહેનશાહ બહાદુરશાહનો પરિવાર છે

* * * *

(આ કુટુંબની આ દશા મેં મારી નજરે નિહાળી છે બાળાના ઉપર પડેલા એ કુદ્દ રાજવશીને મેં જાતે જોયા છે મરતી વખતની તેમની છેલ્લી ઇચ્છા સુજળ, તેમનું નામ કુ બપ્રકટ રાખુ છું

—લેખક)

[૮]

કલશૂમ જમાની બેગમ*

મારું નામ કલશૂમ જમાની બેગમ હું સમ્રાટ બહાદુરશાહની અતિ લાલન પાલન પામેલી પુત્રી મારી જીવન—કથા રોમાંચકારી છે તેમા પ્રભુએ, ઘેરા અને આજા, તેજસ્વી અને ઝાખા અનેક રંગો પૂર્વા છે તે નિરખનારની નજરમાં સદાને માટે વસી બન્ય એવા મોહક ચિત્ર સમી છે. તે સાંભળનારની કલ્પનાને બે ઘડી પરદેજ કરી રાખે એવા કશુ કાબ્ય સમી છે વાંચનાર ! તુ આ કથા વાંચજે, ફરી ફરીને વાંચજે, તારા દિલને તૃપ્તિ થાય ત્યા સુધી, તુ ન કટાણે ત્યા સુધી, ફરી ફરીને વારવાર વાંચજે પણ આ એક બાહશાહની પુત્રીની હું ખકથા છે માટે તેના તરફ દયાભાવની પૂર્વસ્થાપિત પક્ષપાતી લાગણીપૂર્વક ન વાંચતો, કે આ એક નવા સ્થપાતા સામ્રાજ્યના સેવકોના જૂદા અને અત્યાચારની દૃઢ કથા છે માટે તેમના તરફ પૂર્વસ્થાપિત તિરસ્કારભાવપૂર્વક ન વાંચતો તુ વાંચજે, સાવ નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક, અને છતાંયે તારા દિલમા કશુ ઊપજે, તારી અખિમાથી આંસુની ધારાઓ ચાલે, તો તું જરૂર, મારી કબર ઉપર, મારા બહાદુરશાહ પિતાની કબર ઉપર, મોઝા સામ્રાજ્યની કબર ઉપર, તારા અશ્રુઓ વરસાવજે પ્રભુએ જેને દિલ આપ્યું છે એવા અનેક પુરોગોએ અને સીઓએ મારી કથા સાંભળી છે, અને સાંભળતાં સાંભળતાં મોઢાર આંસુએ રેખા છે અને મને પણ, માગ એ ફ.બોની યાદ આપીને, રડાવી છે એ ખુદા !

* આજે મારા બહાદુરશાહ પિતાજી શાસન પૂરું થયું, તેમના શિર ઉપરથી તાજ કિતરવાની પળ આવી, તેમજુ 'સેકાજીવું' સિદાસન

* અન્તિમ મોગલ સમ્રાટ બહાદુરશાહની લાઝકવાણી પુત્રી કલશૂમ જમાની બેગમે તેની કુખકારી કહાણી અને જે રીતે કહી છે તે જ રીતે તેના જ શબ્દોમાં 'મે' બહો બનાવી છે —લેખક

તાવાની ધડી આવી, ત્યારે અમારા લાલ કિસ્લામાં જખરું તોફાન મચ્યું હતું ત્યારે એ આખા કિસ્લામાં દારૂ અવ્યવસ્થા અને ધોર અધકાર વ્યાપ્યો હતો ત્યારે એ કિસ્લામાં ઉભેલા અનેક મહેલો અને મહેલાતોની દિવાલો ઉપર કાળા અક્ષરોમાં, પરદુનિયાની લિપિમાં, નિરાશાના અક્ષરો લખ્યા હતા. ત્યારે એ બાદશાહી મહેલોના સંજેભરમરના પ્રવેત પથરો પણ સાવ કાળા દેખાતા.

કિસ્લાની બહાર કોલાહલ મચ્યો હતો. નગરના લોકો પોતાનાં ઘરબાર છોડી બાદશાહી દુર્ગના દરવાજા પાસે રોળા બધ જમા થયા હતા. ‘અકેજ લરકર આચ્યુ, એ આવે’ એવી કારમી ચીસો કાન વાંધીને કાળજીમાં ઉતરી જતી હતી. કોઇ વખત તોપના ગોળાઓ સંભળાતા, કોઇ વખત દરવાજે તુટ્યો એવા ભયકારા પણ કાને પડતા. કિસ્લાના મોગલ સિપાઇઓ, અમલદારો, અમલદારો અને વિદ્વાનો બની ગયા હોવાને કારણે તાક્ષીમ જુલો ગયેલા હતાં, આ વખતે બરાબર સંજે થઈ ગયા હતા.

હું બહારશાહ પિતાના આવાસમાં રહેતી બહારશાહ પિતા બીજા માળ ઉપર તેમના બંદીના ઝોરડામાં એકલા બેઠા હતા; અને હું મારી નાની જનતને ખોળામાં લઈ ત્રીજા માળ ઉપર મારા ઝોરડામાં બેઠી હતી. ત્રણ ટક થયાં અમે કોઇએ ખાધું નહોતું. એ વર્ષની જનતને પણ દૂધનું ટીપું સરખું નહોતું મળ્યું અને ચિંતા અને ઉદ્વેગને કારણે મારી છાતીનું દૂધ પણ સાવ સૂકાઈ ગયું હતું.

હું એ નિરાશાની દશામાં જનતને પડખે સુવાડી સૂતી પડી હતી, ત્યાં બાદશાહ સલામતનો એક ખાસ ખ્વાજેસરા મને બોલાવવાને આવ્યો. હું ઉઠી અને એ ખ્વાજેસરાની પાછળ પગથીયાં ઉતરવા માડી થોડા પગથીયાં ઉતરી, ત્યાં જનત બાંધાનો અવાજ સંભળાયો એટલે હું પાછી ફરી અને જનતને લઈ બાદશાહ સલામતના ઝોરડા તરફ ચાલી.

અધરાતનો સમય હતો. ચારે કોર નિસ્તબ્ધતા પથરાઈ હતી.

હું બાદશાહ સલામતના ઝોરડામાં બેઠી તે એક ઉંચા આસન ઉપર બેઠા હતા. તેમના હાથમાં માળા હતી. મે પાસે જઈ, તેમને ત્રણ વખત કુબી કુબીને પ્રણામ કર્યો.

કલશ મનમની બેગમ

બાદશાહ સલામતે અતિ ખ્યારથી મને પાસે બોલાવી અને કહ્યું.

‘બેટા કલશ ! તું તો અત્યારની દુશ્મની વાકેફ છો. ખુદાની મરજી હશે તો તને ફરી વખત જોખન અત્યારે તો તને છેલ્લી વખત જોધ લેવાને, તારી જીનતનું મ્હેલો એક વખત તૃપ્તિ સુધી નીરખી લેવાને મે તને બોલાવી છે. જો, હું બાઉ છું ક્યાં ? તે તો પ્રભુ જાણે ! તે-પરવરદીગાર દોરી બાપ ત્યાં અને તમે-તુ, જીનત અને જ્યાઉદ્દીન પણ તત્કાળ ક્યાંક ચાલી નીકળો. જ્ય તો નથી માનતો કે તમને અમ્યાઓને આ છેલ્લી ધડીએ મારી આખિયી દૂર કરે પણ શું કરે ? તમને સાથે રાખું તો તમારા ઉપર વિશેષ આપત્તિઓ ઉતરવાનું જોખમ છે. એટલે જ દિલના ભાવ દાખાને બેટા, તને મારે મોઢે જ ક્યાંક ચાલ્યા જવાનું હું કહું છું’

બહાદુરશાહને સ્વર લાગણીથી કમ્પતો હતો. તેનું આખું શરીર ધ્રુજતુ હતું. ઓરપ્રમા એક છીણો દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળતો હતો અને બહાદુરશાહ અતિ ધીમે સ્વરે બોલતા હતા ખ્વાજેસરા બારણા આગળ ધ્યાન રાખતો ઉભો હતો. એ દરે જીવનાન્ત સુધી સ્મરણુમાંથી ન જૂસાય એવું હતું. મને મારા પિતાની આખોમાં તે ધડીએ અપાર્થિવ તેજ ચમકતું દેખાયું

તેણે હાથમાંથી માળા નીચે મૂકી અને જીનતને હાથમાં લીધી. તેના ઉપર યુખનો વરસાવ્યા. જૂખ અને ઉભંગરોને લીધે શીઝી લાગતી તે બાળકીના મુખ ઉપર પણ જરા વાર લાલી આવી પિતાએ તે મને પાકી આપી

તેમણે મને પાસે બોલાવી હું ઘુંટડીએ પડી અને તેમના બોળામાં માથું મૂકી રોધ પડી તેમણે મારા શિર ઉપર આશીર્વાદના હાથ મૂક્યા

હું દેખી રહ્યું અને જીનતને હાથમાં લઈ, જળથી હલકાતી આખો વડે પિતાની રબ માળી, ચાલવા લાગી પિતા ન બોલી શક્યા. હું બે પગલાં ચાલી. પિતાજી ઉભા રયા અને તેમણે મારા હાથમાં કંઈક મૂક્યું તે ચાર હીરા હતા.

હું કંઈ બોલી શકી નહીં, કે પિતાજી કંઈ બોલી શક્યા નહીં
અમે બાપ દીકરીએ એ રીતે, એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના
વિદાય લીધી.

હું બહાર નીકળી, એટલે તેમણે તેમની નુસ્મહાલ બેગમને
બોલાવી તેને વિદાય આપી પછી મારા પતિને બોલાવ્યા અને તેને
મથુ હિંમત રાખવા સૂચવી વિદાય આપી

હું ધીમે પગલે મારા ઓરડા તરફ ચાલી જતી હતી ત્યાં
અદ્વૈતાચાર્ય મૂખમાર્થી નીચેની બેઠકી પર સાંભળી

‘ઓ ખુદા ! આ અનાથ બચ્ચાઓ હવે તને સોંપી છું આ
મહેલોમાં રહેવાવાળા તારા બાળકો આજે ૮ ગણમાં સીધાવે છે
હવે આ દુનિયામાં તેમણે કોઈ મદદગાર નથી એ પિતા !
તેમનું નામ નિષ્કલક રાખજે આ અસહાય સ્ત્રીઓની આબરૂની
રક્ષા કરજે...ભારતવર્ષના હિન્દુ મુસલમાન સર્વ મારી પ્રજા છે
આજે તેમના બધાના ઉપર આપત્તિઓ ગાજી રહી છે હું જાણુ
છું કે એ બધો મારાજ દુષ્કર્મોના પરિપાક છે. પ્રભુ ! તેની તારે
જે શિક્ષા કરવી હોય તે મનેજ કરજે, પણ મારી પ્રજાને સુખી
અને સુરક્ષિત રાખજે’

એ બદ્ધમીના સૂર સાંભળતી સાંભળતી હું મારા ઓરડામાં
પહોંચી આવી સર્વનાશની ધડીએ પણ, પિતાજીની આટલા પાક
શુદ્ધ જોધને, મારા મુખમાર્થી પરવરદિમારની સ્તુતિ સ્ફુરી પડી

હું મારા ઓરડામાં જઈને બેઠી સુવાનું મન ઝૂં, પણ સુવાનું
નહીં, એ કલાક પછી અટવીમાં ચાલી નીકળવું હતું, તેને માટે થોડો
સરસામાન બાધી લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ તે એ ન સર્યો, હું બેસી
રહી જીવત મારા બોળામાં ઉંઝળી હતી

રાત્રિના ઘોર અધઝરમાં સર્વત્ર શાન્તિ ફૂટતી, ફક્ત અમારા
મહેલમાં જ ધીમે પગલે હિલચાલ થઈ રહી હતી મારા ઓરડા
માં સંથી બે ત્રણ વખત ચાલ્યા જતા પગલાં સંભળાયાં, પણ હું સ્થૂં
બનતે બેઠી હતી, તે બેઠી જ રહી મારી આંખો મિંચાયેલી હતી
મારે શરીર સાવ બિચ્છિય પડ્યું હતું. ફક્ત જોશથી દોડ્યા કરતું

કલશ્રુમ જમાની બેગમ

હવે એક માર નાતુ મગજ મારા મનમાં અનેક વિચારો ઉભરાતા હતા તેની સામે સુખી જૂનકાળ અને દુખી ભાવી દેખાતા હતા તે ફરી ફરી આખા મહેલમાં દોડી એકએક આત્મજનની પાસે જરાજરા વાર બેસી આવતુ મારા મનમાંથી મારા પિતાજીની છામી તો પળવાર પળુ ખસતી જ નહીં તેમને મધુર અને માયાભર્યો સ્વર મારા કાનમાં ગાજ્યા જ કરતો હું જરાયે જ પી શકો નહોં

રાત્રિનો ત્રોળો પહોર બેઠો, અને એક સરાજ સૈનિક મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો ધીમેથી બારણુ ઉઘાડી, તાવખંધ આંધ્યા આવતા તેના પગલાંએ મારી આંખો ઉઘડાવી

તેણે મને ચાલવા કહ્યું અને હું દૃઢ પ્રયત્ન કરીને ઉભી થઈ મારે અગ અશક્તિથી કપતુ હવે, મારે દિલ મારે કહ્યું માનતુ નહોતુ હતા એ હું, દારીથી કાઠ પૂતળા બેચાથ તેમ, એ સૈનિકની પાછળ ચાલી મેં મારી સાથે કંઈ સામાન લીધો નહીં શું લઉં? જરીના વસ્ત્રો? કે મોતીની માળાઓ? કે સુવર્ણના આભૂષણો? એ બધામાંથી હું શું લઉં? મેં તો એ બધાના ભંડાર સમી, મારી જીવનને સાથે લઈ લીધી અને મારા પિતાએ આપેના ચાર હીરા મારી પાસે સંઘરેલા હતા તે સાથે રાખ્યા.

હું નીચે ઉતરી. કેમ ઉતરી, રસ્તામાં શું શું આવ્યું, માર્ગમાં કોણ કોણ સામું મળ્યું, તેની મને જરાયે ગમ ન રહી પાછળને દરવાજે જ્યાં અમારે માટે તૈયાર રથ ઉભો હતો, ત્યાં હું પહોંચી હું રથમાં બેઠી

મારી સાથે રથમાં બે ઓરતો અને બે આદમીઓ હતા કુલ અમે પાંચ જણા હતા. આદમીઓમાં એક મારા પતિ મીસ્ત્ર જ્યોડિદ્દીન અને બીજા બાદશાહના અનેવી મીસ્ત્ર ઉમર સુલતાન હતા. ઓરતોમાં તો એક હું પોતે, બીજા નુરમહાલ બેગમ અને ત્રીજા બાદશાહની સમંધન હારિજા હતા

અમારો રથ ચાલ્યો, ત્યારે હજી અધારે હવે આકાશના તારાઓ ઉઠ્યો પ્રકાશ ફેંકી, એક પછી એક, અદ્ભુત થતા હતા. તે હું

જેવા કરતી હતી. મારા દિલમાં કારી દઈ થતું હતું, પણ મારા નયનોના નીર સુકાઈ ગયા હતાં, એટલે આખોમાથી એક પણ આંસુ પડતું નહોતું. મારી સાથેનાં વૃક્ષોમાં એક અને હાકિંગા એકાદાર આંસુએ રેતાં હતાં. તેમનો આંસુપ્રવાહ કેમેય અટકતો નહોતો.

પાણીદાર ધોડાઓ ધડીવારમા તો દિલ્હીનો સીમાડો છોડી ગયા બળકડું થતાં મેં પાછું વાળી જોયું તો મારું દિલ્હી ક્યાંય દૂર રહી ગયેલું તેનું નામ નિશાન જ ન હોવાય; મારી વચ્ચે અને મારા દિલ્હી વચ્ચે, તેમનો વિશાળ દેહ પાથરીને ઉજડ ખેતરો પડ્યાં હતાં અને ઉંચે આકાશમાં એકલી શુક્રતારા, તેનો સ્વેન પ્રકાશ નીતારતી, અશ્વ—આગમનની વાટ જોતી ઉભી હતી.

અમે કુગલી ગામ પહોંચ્યા ત્યાં અમારા રથવાને રથને અટકાવ્યો રથવાન ગામમાં ગયો અને મીરજા ઉમર સુલતાન પાસેને કુલેથી પાણી ભરી આવ્યા. અમે સૌએ નીચાં ઉતરી મ્હોં સાફ કર્યાં, અને રથવાન ખાવાનું લઈ આવે તેની વાટ જોતાં બેઠા જનત તો હજીયે, ઉંચતી હતી. છેલ્લા ત્રણ ચાર દિવસની ઉંચ વગાના પ્રભાતની ઠંડી લ્હેરોમાં તે એકસામઠી લઈ રહી હતી.

રથવાન બાજરાના તૈયાર રોટલા અને તાજી છાશ લાવ્યો. અમે બધાએ સાથે બેસીને બેપેટ કરીને ખાધું. મને તો તે ઉંચામાં ઉંચા મિથાન્નો કરતાંયે વિશેષ મિષ્ટ લાગ્યું આજે પણ જ્યારે મને એ દિવસો યાદ આવે છે, ત્યારે કુગલીને પાદર બેઠીને ખાધેલા રોટલાના સ્મરણોથી મારા મ્હોંમાં અમી રેલાય છે.

અમે શિરામણ કરીને પાછા ગ્રામા મુસાફરી શરૂ કરી. એક રાત તો નિર્વિઘ્ને પીટી ગઈ, આ દિવસનો સુર પણ પશ્ચિમ—આકાશમાં સૃષ્ટિના જીવો ઉપર છેલ્લાં કૃપા—કિરણો વરસાવતો પળભર થયો હતો, એ માટે અમે ખુદનો અહેસાસ ગાના હતા, ત્યાં જાટ—ગુજરાત એક મોટું ટોળું અમને ઘેરી વળ્યું. રથવાન રથથી નીચે ઉતરી ગયો, આદમીઓ આધા ખસી ગયા, અને અમે ત્રણ એકરતો રથમાં બેસી ગઈ, જાડોના સરદારે અમારા બે આદમીઓને

કલ્પસૂત્ર જમાની બેગમ

પકડી બાંધી લીધા અને રથવાન ઉપર એક ગુજર જુવાન મજબૂત ડાંગ ઉગામીને ઉભો રહ્યો એ ટોળામાંથી સ્ત્રીઓ આગળ આવી અને અમારા રથ ઉપર ચડી, જેટલો સર સામાન હતો, તે બધો નીચે ફેંકવા લાગી એ ખલાસ કર્યા પછી, તેમણે અમારી કાયા ઉપર હાથ નાખ્યો તેમણે અમાગ બધાં સારાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો ઉતારી લીધાં મારી પ્યારી જીવંતના કંઠમાંથી પસ, તેમણે એકની એક મોતીની માળા કાઢી લીધી, તેના અમ ઉપરનું એકનું એક જરીનું કેડીયું ઉતારી લીધું: ઉઘાડે શરીરે જીવંત રડવા લાગી. હું દયામણુ મ્હેં કરીને એ જોઈ રહી. એ ગુજરનારીઓએ તેમના કાળા મદા હાથના નખ ભરાવી, મારા કાનમાંથી રત્નમંડિત વાળીઓ કાઢી, એ વેળા મને હજી સંભારે છે. તે વખતે, તેમના મેલાં શરીરની બદબો ન સહવાથી, મારો શ્વાસ મુઝાધને ધુટાતો હતો.

લૂટાઈને અમે રથમાંથી નીચા ઉતર્યાં, લૂટારાઓ અમને એ રણુવગડા વચ્ચે મૂકી ચાલ્યા ગયા. મેં જીવંતને નીચે મૂકી અમારા આદમીઓના બંધ છોડ્યા અને રથવાનને ઉભો કર્યો અમે બધાં સાથે મળી હવે શું કરવું તેનો વચાર કરવા બેઠા.

અમારી પાસે કાંઈ ન્હોતું રહ્યું જે હતું તે બધું લૂટારાઓને સહ હુટી ગયાં એક દિવસનો ખોરાક આવે એટલું દ્રવ્ય પણ પાસે ન્હોતું રહ્યું. મારા પિતાના આપેલા ચાર હીરાઓ પણ તે બંધ ગયા હતા અમે સાવ નોધારાં બની ગયાં હતાં.

આ વખડામાંજ શૂખ્ખ તરસ્યા રાત વિતાવી, અમે કોઈ ગામ પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ત્યાંથી રથવાનને પાછો વાળવાનું ારાત્ર્ય સવારે પાંચ મિસડીઓને બેસાડી રથ આગળ ચાલ્યો.

કોઈ અકસ્માતથી કે ખુદના કોઈ સંકલ્પથી અમે પાછાં કુગલીને પાદર આવીને ઉભાં. ગામ દેખાયું એટલે અમે રથવાનને રજા આપી અને પગપાળાં ગામ તરફ ચાલી નીકળ્યાં.

અમે એક ખેતર ચીરીને ચાલ્યા જતા હતાં, ત્યાં જીવંત તરસની મારી બુમો પાડીને રડવા લાગી. પાસેજ એક જુવાન એકલું હજી હાડતો હતો. તેણે આ બુમો સંભળી દયાથી ખેંચાઈને

તે અમારી પાસે આવ્યો, મે તેની પાસે થોડુ પાણી માગ્યુ તે અમને તેને છાપરે તેડી ગયો અને ત્યા ખાટલા ઢાળી અમને ખેસાડ્યા તે નવા ઘડમા તાબુ પાણી ભરી આવ્યો અને તે અમારી પાસે મૂકી, પોતે સામે નીચે બેઠો

તેણે અમારી કચની સાંભળી અને અમે તેની સ્થિતિ સાંભળી તે કુગલીને એક સુખી ખેડુત હતો તેનુ નામ બિસતી અમારી કચની સાંભળી તેની રાત્રી આખો સજળ બની તેણે અમને તેની સાથેજ રહેવા આગ્રહ કર્યો. પણ અમે તે કણુજ ન રાખી શક્યા કુગલી દિલ્હીની પાસે જ હતું, અને અમારે કપની સરકારથી છટકવા મુંજરાત તરફ ચાલ્યા જવુ હતું.

બિસતી અમને અતિ આગ્રહ કરીને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. માજણી બેન ઉપર ભાઈની આખોમાથી જેવુ હેત વરસે, તેવુ હેત બિસતીની આખોમાથી મને જોધને વરસતુ

બિસતને ઘેર અમે બે દિવસ રહ્યા ત્યા તો સમાચાર સાંભળ્યા કે દિલ્હી તૂટ્યુ, પિતાજી કેદ પકડાયા, અને કપની સરકારના સિપાઇઓ અમારા કુટુંબીઓને પકડવા લાગ્યા છે અમને પણ પકડાઈ જવાની દહેશત લાગી કુગલીમાથી જેમ બને તેમ તત્કાળ છુપી રીતે ચાલ્યા જવાનુ અમે નક્કી કર્યું.

બિસતીએ અમને રોકાવા ખુબ આગ્રહ કર્યો તેણે પોતાના મકાનમા અમને ખાનગી રીતે રાખવાની ઇચ્છા બતાવી અમને એ સલામત ન લાગ્યુ તેમજ આ નિર્દોષ માણસને નિરર્થક જોખમમાં ઉતારવાનુ ઉચિત ન લાગ્યુ અમે તો, તેનો એટલો પ્રેમ અને આગ્રહ છતા, રાતે ચાલી નીકળવાનુ જ ઠરાવ્યુ.

બિસતીને જાણે તેની સગી જ્ઞેન તેને સદાયને માટે તજને ચાલા જતી હોય તેવુ દુઃખ થતુ, મને દેખાયુ તેણે તેની કાડમાથી સારામા સારા બે બળદો કાઢી એક ગાડુ તૈયાર કર્યું અને, તેનુ ખેતર કાથીને સોંપી, અમને મૂકવા તે અમારી સાથે ચાલા નીકળ્યો. અમે મીરજોતો માર્ગ લીધો.

કલશ્રમ જમાની બેગમ

અમારી પાસે તો કંઈજ નહોતું. પરેશાને પૂરતાં કપડાં કે નહોતાં રહ્યાં એટલે, આ આખી મુસાફરી દરમ્યાન, અત્યંત દુધનો અને અમારા ખાવાનો બધો ખર્ચ 'ગિસતી પોતાના ખિસ્સા' માંથી કરતો તેણે ધેરથી નીકળતી વખતે, વાસણી જારીને રૂપિયા સાથે લઈ લીધેલા માર્ગમાં ગમને પાદર અમારે માડું છુટે, એટલે તે કૂડેથી એ વાસણી કાઢતો. તેમાંથી બે રૂપિયા બહાર કાઢી, કેઈ ન દેખે તેમ તે વાસણી પાછો ફેડે બાંધી દેતો, અને એ રૂપિયા લઈ તે ગામમાં જતો અને અમારે માટે રોટલા અને ચટણી, છતાંને માટે દૂધ અને તેના પ્યારા બે બળદોને માટે તાજા નીચા લાવતો. કોઈ બોળો ભક્ત આત્મ ભક્તિભાવપૂર્વક તેના દેખની પૂજા કરે, નેમ તે અમારી બાજુ પૂજા જ કરતો. અમારું મોં ઉપર ઉદ્દેગ ઓછો જોઈને તે રાજી થતો, આનંદમાં આવી આવેલો ગાતો ગાડું હકારતો, અને અમને ખિન્ન દેખીને એનું મોં પણ ઉતરી જતું.

ખુામે અમારો તાજાં છુટાવી દીધો, અમરો બહારથી વેંલવ ખુચવી લાવેા, અમને જગલમાં રજડના છોડો લટકાવ્યાં + એ પછી પણ, તેણે આવો ભાવિક એક જાણ અર્પવાની, કે જે વરસાવી એ તો સદાય મારા મનમાં જાગત રહ્યા કરતી અને પ્રતિ ક્ષણે વિચાર આવ્યા કરતો કે પરવરદેવારે અમને આ દશમાં મુક્યા ન હોત, તો આવા ખુદાઈ મણસને પરિચય અમને કયાથી થાત ? અમે, અમારો-મોગલોને પહોર ચાલતો હતો તે વખતે, બાદશાહબાદીઓ તારિકે સ્થામાં બેસી, મોગલ સિપાઈઓ અને દાસદાસીઓને સાથે લઈ, ગામડાઓ જોવા નીકળ્યા હોત, તો તો ગામે ગામ અમારું સ્વાગત થાત, અમને પ્રસન્ન કરવાને ગામલોકો આપેા નીચને ખર્ચો કરત, અમારી કૃપા મેલ-વવને ગામના પટેલો અને મુખીઓ આ પૃથ્વી ઉપર ધડીલર સ્વર્ગ ઉતારત, પણ અજે, અમારો પહોર આવ્યો એ ત્યારે, અમારે માથે ખુદાની ખાકી ઉતરી છે ત્યારે, અમે ભારતવર્ષના સહેનસાહ મટી શેરીના બિખારી બન્યા છીએ ત્યારે, અમને કોણ આસરે.

આપે : અને શા માટે આશરો આપે ? એક દિવસ પહેલાં, અમારા એક હાસ્યને કેટલાય જનો તેમના પરમ સુખર્ષુ સંકેતરૂપે માનતા અને અમારી સહેજ હાલ આખ, સ્થિતિ દુલાયેલી મુખાવૃત્તિ કેટલાયને પાયમાન કરી મૂકતી ત્યારે અમારી એટલી કીમત હતી. અને હવે ? હવે તો કોઈ અમારી સાથે હસીને એકલે, તેમાં પણ તેના ઉપર આપતિઓ ઉતરવાની ભીતિ છે ! એવાં વિસ્મૃત અમને કાણ આશરો આપે ? એ છતાં એ, એ જુદું સચળ્યા પડી એ, કશા એ બદલાની આશા રાખ્યા વિના અમારા સુખને માટે પોતાના ધરની બધી એ મુઠી સાથે લઈ ચાલી નીકળનાર એક બિસતી અમને મળ્યો. એ બાણુતો હતો કે અમારી સાથે તેને અંગ્રેજોની ફ્રેન્ચ દેખશે, તો અમારી બધાની સાથે તેને પણ ફ્રાંસીએ લટકવું પડશે, એ સમજતો હતો કે એનું ખેતર સાથેની રિશ્તો છેાડી, આમ નીકળી પડવામાં જીવનની ખુવારો છે એ જતાં કોઈ પૂર્વ લવની મહેબબતથી ખેચાઈ, કે અમને જ્યારે અધા છેડે છે ત્યારે કુ એક તો સહાય આપું એ અહેવાનશુદ્ધિથી આકર્ષાઈ, તે અમારા દુ ખનો સમલાઓ બન્યો. અમને તરસ્યા દેખીને તે પાણીને માટે દોડતો, અમને જૂપ્યા બાળીને તે અમારા માટે રાંટલા ચાવતો; જીવનને રહતી જોઈને તે તેને પોતાના જોણમાં સુવાડી દેતો અમારે માટે તે અર્ધો અર્ધો થઈ જતો. અત્યારે તો એ મારો બાઈ બિસતી કાણુ બાણુ ક્યાં હશે. અમે છુટાં પડ્યાં પછી એ તેને એકો જ નથી; પણ તેનું એ પહેણુ લરાવદાર મોઢું અને તેમા આત્માના દીવા સમી એ ઝમઝમતી આંખો મારી છતીમાં કેતરાઈ રહ્યા છે. હજી એ તે મારી આંખો સામે તર્યા કરે છે. બાઈ બિસતી ! તું જ્યાં દો ત્યાં સુખી થજે, તને આ તારી દુઃખી બહેનના એટલા આશિર્વાદ છે

અમે મારમ કાપતાં કાપતાં મિરજ જીલ્લામાં અબડા ગામ પહોંચ્યાં. ત્યાં મીર ફેઝલવી રહેતા. તે અમારા કુટુંબના હકીમ હતા. ત્યાંમાં આઠ મહિના તો અમારી સાથેજ રહેતા તે અમારા સાથે ખુબ મહેબબત બતાવતા અમને જરાયે દુઃખ થાય, સહેજ

કલશ્રમ જમાની બેગમ

માથુ દુખે ત્યાં તો તે ઉઝામાં ઉઘી દવાઓ અમારી પાસે હજાર કરતા. અમારા દિલમાં વિશ્વાસ ઉભરાતો હતો કે આજે હકીમ સાહેબ અમારો સાચો સત્કાર કરશે

અમે અમારૂં ગાડું તેમના ધર તરફ હંકાડ્યું તેમનું ધર મોઝલ સહેનશાહના હકીમને હાજર એવું અતિ વિશાળ અને સવ્ય શુભન હતું તેમને દરવાજે મારા પિતાએ આપેલા એ દરવાન બેસતા તેમનું બધું ખર્ચ અમે આપેલી એક મોટી બગીચમાંથી નક્કું. હું નાની હતી ત્યારે, એક વખત બહાદુરશાહ પિતાની સાથે આ ગ્રામ આવેલી, અને અમે આ હકીમને ઘેર સાંજે, મારા પિતાના માનમાં થયેલી મિજલસમાં ગયેલા; એ વખતે તેણે અમારી સાથે ફરીને તેનું આખું મકાન અમને બતાવેલું.

અમે તેના ધર પાસે આવીને ગાડું છોડ્યું અને પરિચિત મકાન જોઈને હું આશ્ચર્યથી ગાડામાંથી નીચે ઉતરી, અને બિસતી મારફત દરવાનને ખબર કર્યા કે 'મીર સાહેબને કહો કે કલશ્રમ જમાની બેગમ આવ્યાં છે' અમે, બિસતી બળદ બાંધતો હતો ત્યાં બહાર ઉભા.

અમે ફેટલીયે વાર સુધી વાટ જોઈ, પણ દરવાન જવાબ લઈને પાછો ન આવ્યો. જોટલે, હું તો, એનો કશો અર્થ કર્યા વિના, પુરમદાસ અને હાફિઝા બેગમને સાથે લઈ, મલિકની ચાલથી દરવાજામાં પેડી સામેજ ઝોસરીમાં મીર ફેઝલી બેઠેલા; અમે સામે દરવાન હિંમેલો. અમે એક ખીબાને જોયાં. તેમને જોઈ મારી ચોખા દરસ થયા હસવું બૂલી ગયેલી આપો. જરા દસી, પણ તે મોઢું ફેરવી ગયા હું સમજી, મારી આખોના પકડા તૂટી ગયા મારી બધા આશ્ચર્યો તૂટી પડી. હું હતી ત્યાંની ત્યાંજ થઈ ગઈ.

દરવાને મારી પાસે આવીને કહ્યું કે 'હકીમ સાહેબ તમને આશ્ચર્ય આપીને તેના ધરખાર જમ કરાવવાને તૈયાર નથી.' આવી નિષ્કૃષ્ટ કૃતક્ષતા એ દુનિયામાં પહેલી વખત જ જોઈ

‘ હવે ક્યાં જવું ? ફેઝઅલી જેવા જીવનભર સાથે રહેનાર પશુ તિરસ્કાર દેતા ન અચકાયા, તેમને એટલી આખની શરમ પશુ ન આવી હવે, આ યોગમ સળગતા દાવાનળમાં, એથી વધારે નિષ્ટના અને વધારે ‘હાહૂર માણસને ક્યા શોધવો ? સાચે જ પ્રજ્ઞના તિરસ્કારાયેલા બધેથી તિરસ્કાર જ પામે છે

ફેઝઅલીના દરવાનના શબ્દોનો ધ્વનિ મારા માથામાં ગાળ્યા કરતો હતો ‘તમારે માટે અમે આ ધરખાર, આ માલમિલકત, આ સુખસમૃદ્ધિ, આ નિઃસવૈભવ ગુમાવવાને તૈયાર નથી ।’ એ શબ્દો તો આજે પશુ મને સભળાયા કરે છે ખુદા તેમના ધરખાર અને તેમની સુખસમૃદ્ધિ અચળ રાખે ।

હું ભો ફેઝઅલીના યોગાનમાં ઉભી હતી ત્યાં સળગત ચમ્પ અઈ, મારી સાથે આવેલાં નરમહાવ અને હાફિઝ પશુ સ્થિર ચમ્પ અઈ, મારી આંખો નીચી નમી ગઈ, મારા પગમાંથી તાકાત ચાલી ગઈ—તે ધ્રૂળવા લાગ્યા. એમ થયું કે ધરતીમાતા જગ્યા આપે તો અહીંઆ જ સમાઈ જઈ. હું મારા પગ વટી ધરતી કોતરવા લાગી આવી નિરાશાની ધડી જીવનમાં પહેલી જ અનુભવી

આધાતવું ઝેગ જગ ઉતર્યું અને હું જામત બની, મે ફરીવાર ફેઝઅલીનાં ઓસરીમાં નજર ફેંકી આ વખતે મારી નજરમાં પ્રેમ નહોતો તેમ ત્યાં ચળા ચળા ચે નહોતી, આ વખતે તો, સર્વેથી સતાપ પામેલાં કે’ધ નારી બેવફા અને બેરહમ જગત ઉપર શ્રાપ વરસાવે, એવા શ્રાપ મારી નજરમાંથી વરસવા હતા, કોઈ ધવાયેલી વાગણ, ધાની કળ ઉતરતાં, શિકારીની સામે વેરની નજર માડે, તેમ મારી નજરમાંથી વેરના ‘પ્રલયકારી વહ્નિ ઝરતો હતો પશુ ફેઝઅલી ઓસરીમાં નહોતા, તે તો અદર ચાલ્યા ગયેલા

જરાવાર એ નિર્બળ ક્રોધ કરી, અમે ત્યાંથી પાછા ક્યાં ગિસતી તેના આડા ઉપર બેઠો બેઠો જોલા ખાતો હતો અને અમારા પુરૂષો આરામથી બેઠા હતા તેમને મનમાં, આ પ્રકારનો કશું જ સદેહ નહોતો તેમના દિલમાં તો, હિંદી, શાન્તિ હતી કે ફેઝઅલી હમણાં જ પોને તેડવા આવશે અને આપણે બધાં અદર જઈશું.

ફેફસાં જાળની બેઝમ

અમને ઊતરી ગયેલે મ્હેજી પાછા આવતાં જોઈ તેમની શુદ્ધ દેકાણે આવી તેમણે એકદમ હેબતાઇને પૂછ્યું “આ શું ?”
 ૧ મે દુકાં જ જવાળ આપ્યો “પ્રશ્નનો તિરસ્કાર પામેલા સર્વનો તિરસ્કાર જ પામે છે.” મારાથી વિશેષ ન બોલી શકાતું મારા દિલમાં તીવ્ર દર્દ થતું હતું. હું તો ત્યાં જ નીચે બેસી મૂક બિસતી પણ બેઠો થયો મારો એ બાઇ બધું સમજી ગયો

અમે સૌ બૂખ્યા હતાં. ફેફસાંની અમને એક ટંક ખાવાનું આપવાની પણ કદરદાની ન બતાવી તેણે અમારો જે રીતે તિરસ્કાર કર્યો, તેથીજ મને તો બહુ લાગતું હતું તેણે અમને હૃદયથી આત્મકાર આપી, એ ધડી બેસાડી, મિત્રાશયી અને શાન્તિપૂર્વક તેની પોતાની સ્થિતિ કહી આપી હોત, તો જરૂર અમે તેજ ધડીએ તેની રજા લઇને ચાલી નીકળત, અને અમારો સ્નેહસબંધ કાયમનો બની જાત, પણ તેણે તો અમને કૃણામયી, અને એક દરવાનની મારફત પાછા વાળ્યા દુનિયામાં ભટકતા ભટકતા મને જેટલા બેકદર અને નિષ્ઠૂર મનુષ્યો મળ્યા છે, તેમાં સૌથી વધારે બેકદર અને નિષ્ઠૂર આદમી તરીકે હજીયે હું ફેફસાંની નથી બૂલી. બિસતી મનરમાં જઇ ખાવાનું લાવ્યો સૌએ થોડું થોડું ખાધું, પણ હું તો જરાય ખાઇ શકી નહીં મારો આલેશશીલ સ્વભાવ, તે દિવસોમાં, કેટલી યે વાર સુધી પછાડા ખાધા કરતો અને પછી જ આંકીને શાન્ત પડતો.

બિસતીએ ગાડું જોડ્યું, અમે ઝોરતો ગાડામાં બેઠી; અને આદમીઓ પેદલ ચ લવા લાગ્યા. અમે ગામને પાદર આવી ઊર્ધ્વા ચાર રસ્તાઓમાંથી હૈન્રાબાદનો રસ્તો કયો એ પાસેથી નીકળતા ગામલોકોને પૂછ્યું અને અમે એ માખે લીધો.

ત્રણ દિવસની મુસાફરી પછી અમારા માર્ગમાં એક વિશાળ નદી આવી. ત્યાં કાયલના નવાળની ફોજ પડી હતી

પહેલાં તો અમે અમારી જાતને છુપાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને કોઇ મિસ્કીન મુસાફરો હોઇએ એ રીતે, ‘નવાળની નજરે અમારે લિના, ચુપચાપ, નદી ઊતરી ચાલ્યા જવાનું દરાખ્યું’

પણ ત્યાં તો, નવાળને, કાચ અણે કંઈ રીતે, ખજર પડી.
અં કે અમે તો બાદચાહના ફરજનું છીએ નવાળ સાહેબે અમને
તેમના તંત્રમાં બોલાવ્યા. અમને આવકાર આપી, અમારા દુઃખમાં
દિલાઈ દીધી. અંગ્રેજ દરેક આવતું હતું, તેની સામે યુદ્ધ કરવા-
તેણે ઘસડે પકાવ નાખીને પકડું છે એ વાત કરી અને અમારી-
સલામતીને માટે તત્કાળ નદી ઉતરી ચાલ્યા જવા સલાહ આપી.

નવાળે અમારી સરસ ખાતરી કરી. અમારે માટે ભોજનનું
થાળ મંગાવ્યા અને અમારી સાથે બેસીને અમને જમાણ્યા. ત્યાર
પછી તેમણે બે હાથીઓને તૈયાર કરીને લાવવા નોકરને આજ્ઞા
કરી. અમને બધાંને એ હાથીઓ ઉપર સ્વારી કરાવી નદી
ઉતાર્યા.

અમે હજી નદીને સામે તીર નહેતાં પહોંચ્યાં, ત્યાં તો અંગ્રે-
જોની ફાજ આવી પહોંચી નવાજ અને અંગ્રેજોના ઘસડેની તસ્વારે
અથાથ.

મારા પતિ અને મીરજા ઉમર સુલતાનની, એ યુદ્ધ-મેદાન
જોઈને, પાછા જઈ નવાળની સાથે મળી જવાની ઇચ્છા થઈ.
પરંતુ નવાળના રસાલદારે નેમને આ ધડીએ તો ઝોરતોની સમાજ
લેવાની સલાહ આપી અને એજ વ્યાજબી હતું.

રિસાલદાર તેના હાથીઓ લઈ એકલો પાછા વળ્યો અમે
પાસેના ખેતરોમાં ચાલ્યાં ખેતરોમાં માથોડા ઉંચા પાક ઉભા હતા.
અમે તેમાં સતાઈ ગયાં બિસત્તી હજી સામે તીર હતો. મને તેની
ચિંતા થવા લાગી.

એવામાં અચાનક સામે તીરથી અમારા તરફ એક ગેળી
આવી. તે અમને તો ન લાગી. પણ ઉભેલા સુકા પાકને તેણે
દા' લગાડ્યો.

અમે ખેતર સળંગતું છોડીને આગળ ભાગ્યાં અમને ભાગતાં મે-
નેણ આવ્યું. લાસમાં ઠેંચાં ખાતાં પડતાં, પાછા ઉભા થતાં,
બધી શક્તિ ભેગી કરીને આગળ દોડતાં અને વળી ત્યાં પાછું
ઠેલું ખાધને નીચે પડતાં

કલ્પશ્રુતિ જોડાણી બેઝમ

ભાગ્યતા ભાગ્યમાં મારા માથે ઉપાધી ચાલુ સરી પડી. એટલે હું તો ઉધાડે માથે, થાકતો કાળજે અને હાથમાં છત્તન છત્તન હાથ પોકારતી ચાકરા લાગી. છત્ત તો બિચારી મુઠ્ઠા મુઠ્ઠા મારી દૂર વળગી રહી હતી નુરમહલ બેઝમના પગમાંથી લેલી ચાલ્યા જતા હતા. મ્હોં અમારી પાછળ ચાલતા અને અમારું રક્ષણ કરતા

ખેતરની બહાર નીકળ્યા ત્યાં તો મને ચકરી આવતા લાગી અને નુરમહલ બેઝમ તમાર આંધને નીચે પડી મ્હોં તેમને મૂર્ચ્છા આવી હાજિર અને હું થાક ખાવા નીચે બેસી ગઈ.

પ્રુદાએ અમારી અમીરી લઈ લીધી અને અમને ગરીબી આપી, અમને ફકાર બનાવો દીધાં. પણ ગરીબને કે ફકારને જે શાન્તિ દેવ છે, તે શાન્તિ પણ અમને નેહાતી. એક પણ પક્ષ અમે જાણી નહોતા શકતા, એક ફક્ષ પણ અમારો થકો બેસતો નહોતો.

અમને ફોળે લાગતી લાગતી આગળ નીકળી ગઈ; એટલે બિચારી એક હોડકામાં બેસી નાખી આ કાઠે આવ્યો. તે બાકુ બેઠી અમને શોધતો શોધતો અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો.

મીરજા ઉમર સુલતાન, બિચારી પાસેથી વાસણ લઈ, પાસેથી પાણી ભરી આવ્યો. મારા કપડાનો છેડો પલાળી, મેં છત્તન મ્હોં ઉપર એ કપડું મૂક્યું. છત્ત જાગી. નુરમહલ બેઝમના મ્હોં ઉપર પણ પાણી ઊઠ્યું. તેમને મૂર્ચ્છા વગી. સચેત બનીને તે પાછા રોજ લાગ્યા તેમની વેદનાનો રસ બનીને આંખો વાટે અશ્રુરૂપે વહેવા લાગ્યો.

નુરમહલ બેઝમના આસુ કેમેય અટકવા નહીં: તેમણે કાલ અતિ ભયાનક દૃષ્ય જોયું હોય તેમ તેમના મ્હોં ઉપરથી દેખાતા. તે કંઈક બોલવા મથતા હતા, પણ તેમનાથી બોલી જતા નહોતો. આખરે છત્ત ઉપડી:

“ હમણાં જ મેં સ્વપ્નમાં તમારા પિતાને જોયા. તેમના હાથમાં હાથકડીઓ હતી અને તેમના પગમાં જંજીરા હતી. અને તો મેં તે આંખોમાંથી જામી વરસાવતા ઉભા હતા. તેમને એ દશામાં

મેં દરથી જોયા. જોતાં જ મારા કાળજમાં ઝંઘનું કંઈ ચઢ ગયું. હું દોડી અને તેમની પાસે જઈ તેમના પગ ઝાલીને બેસી મઠ-ચોડે દર શીરંગી સિપાઈઓ ફરતા હતાઃ પણ તેમણે કંઈએ મને કંઈ ખુશ્નું નહીં કે બાટકાપી નહીં.

“હું થોડી વાર સુધી બેસી રહીઃ ત્યાં તો ઉપરથી મારા કપાળ ઉપર એક અત્રુનું બિન્દુ પડ્યું. મેં ઉઘ્યું જોયું તેમની આંખિમાંથી ઊભસતાં હતાં. આ આંસુ તે તેમની કેદની દશા માટે રહન-હેરુઃ પણ પશ્ચાતાપનો પાવનકારી અત્રુ-પ્રવાહ હતો એમ મને એમના ચમકતા ચહેરા ઉપરથી લાગ્યું. તેમણે મારી સામે જોયું અને બોલ્યાઃ ‘નુમહાલ, ગભરાતી નહીં. ખુાંએ જે લખી રાખ્યું હશે તે જાનુંઃ હું તો આ જંગલોને માત્ર બંધનનો સાંકળો નહીં, પણ મારી સુકિતની મંગળ પુષ્પમાળા સમજું છું, બાંહે આજે હું છુટયો અનેક આત્મચેતને મેં હું અ આપ્યુંઃ અનેકને મેં અન્યાય કર્યાઃ આજે એ બંધા ત્રાસથી બાંહે છુટયો. મારાં એ મખમલનાં બિજાનથી મને આ કંઠણ બંધનનું બિજાનું વધારે મીઠું લાગે છે હું તો હવે ખુદાના દરબારમાં જવાની લેવાઈઓ કરી રહ્યો છું તને કે કદશમને ફરીથી કદાચ નહીં મળી શકું. મારી ઘણીયે ઇચ્છા છે કે કદશમને એક વાર મળું, એક વાર જીવનને બોલ્યાર્થ બેચાડું-અને પછી ચાલ્યે જઈ...’ તેમના મ્હોમાંથી સ્વદેશી ધારા ચાલી જ જતી હતી. એ સાંભળી સાંભળીને મારા હૈયમાં નવાં તીર ભેંકતા હતાં. ત્યાં તો ઉપરથી હડા પાણીની ધારા મારા ચાલ ઉપર પડી અને મારી આંખો ઉઘડી મઠ તો મેં એક છેલ્લો સ્વદ મને સંભળાવો. બાદશાહ ‘કદશમ કદશમ’ એમ શુભો પાડતા હતા હજીયે તે આસ કાનમાં સંભળાય છે.”

એટલું બોલીને નુમહાલ બેગમ પાછા રડવા લાગ્યા હું પણ મારા પિતાના દેહ ઉપર વજ્રજીરો પડવાની વાત સાંભળી હોયન હોયન ચઢ મઠ. મને શીરંગી નામને માટે તિરસ્કાર છુટયો મારા મ્હોમાંથી ચીસ નીકળી પડી.

“નુમહાલ મા, સાચેસાચ મારા પિતાને જંગલો પ્હેરાવી છે ? બહાદુરશાહ બાદશહને એક સામાન્ય બંદીની મારફત બંદીગૃહમાં ઝોલ્લી દીધા છે ? હાથ !”

કેલશુભ જન્મની બેગમ

સમઘન હાફિઝના મહેમાથી પણ જોઈ શકે નીકળી પડ્યા. મીરજા ઉમર મુલતાને અમને બધાંયને શાન્ત કર્યા. તેમને ગુરમહાલને સમઝાવી રાતા અટકવ્યાં; હાફિઝને હિંમત આપી, અને મારા મનનું બમાધન કયું. તેમણે કહ્યું.

“બાદશાહો બાદશાહો સાથે આવો વ્યવહાર ન કરે. અને આ તો માત્ર સ્વપ્ન છે સ્વપ્નાં કાંઈ સાચાં હોય છે? બહાદુરશાહના પગમા જ છરો ચે નહીં હોય ને હાથમા હાથકડીયો ચે નહીં હોય. તેમને તો બાદશાહી રીતે જ રાખવામા આવ્યા હશે એ રાજધર્મ છે.”

હું એ ન માની શકી કે કોઈ એ ન માની શકયું. અંગ્રેજોના જ ત્રાસથી ત્રાસીને અમારે રાતો રાત નાસવું પડ્યું હતું, અને આખે રસ્તે અંગ્રેજોના જ નામની ધાક બોલતી હતી-એનો હું વિચાર કરતી હતી ત્યાં તો હાફિઝએ કહ્યું.

“વાણિયા પાસેથી બાદશાહી વ્યવહારની ત્રાશા કેમ રાખી શકાય? તેઓ તો બાદશાહના માથાના પૈસા ઉપજે તો તે પણ દિલ્હીની બજારમા વેચવા નીકળે. મુવા શીરંગો જેવા વાણિયા મેં ક્યાંય ન જોયા.”

આ બધો વખત મારા પતિ શાન્ત બેઠા હતા. તેમને અત્તરમા તીવ્ર દર્દ થતું હતું એમ તેમની ગભીર પણ મમગીન મુખ-રુદ્રા ઉપરથી લાગતું તે અમારે નિરર્થક કલેશ ન સહી શક્યા. તેમણે જરા ગુસ્સો કરી અમને આ વ્યથા સંક્રિતિહાસ કરતાં અટકાવ્યા. તેમણે અમને તૈયાર થવાનું કહ્યું.

બિસતી પણ શાન્ત બેઠા હતા તે પણ ઉભો થયો તેણે અમને ગાડા ઉપર બેસવા કહ્યું. અમે બેઠાં અને ગાડું ચાલ્યું હતું ત્યાં

ચોરે દર ગયાં ત્યાં તો સાજ પડી અને અમે એક અમને પાદર જઈને ગાડું છેડ્યું. એ ગામમા મુસલમાન રાજપૂતોની વસ્તી હતી.

હું, ગુરમહાલ, હાફિઝ અને મીરજા ઉમર મુલતાને ત્યાં પાદર

હા અને બિસતી અને મીરબા જ્યાંદોન ગામમાં ગયા. તેઓ
1૬ રાતને માટે ત્યાંના નંબરદારનું ઘર માંગી લાવ્યા.

અમે સૌ ત્યાં ગયાં. બજારને બહાર બાંધ્યા અને અમે એ ડાપરામાં
1૬ ડાપરે બૂનું અને બગદોને બાંધવાની કાડ તરિકે વપરાણ હોય
કેમ મને લાગ્યું તેમાં બોલ ઉપર ખડ પાથરેલું હતું અને સામે એક
પુણ્યામાં લીલા ધાસનો દબો પડ્યો હતો. તેમાં, અધારામાં ચમકતા
તંગીઆ દેખાતા. નાનો પલ્લુ નયનહર દીવો પેતાની છાતી
પર રાખી, દોડાદોડ કર્યા કરતા એ પતંગીઆઓને જોઈ ધડીભર હું
1૬ દુઃખ વીસરી ગયું.

આ ડાપરાના માલિક નંબરદારે અમારી સારી બરદાર
કરી તે અમને જોળખતો હતો કે નહીં, તેની મને અત સુધી
બજાર ન પડી. પણ તે આખી રાત અમારી સાથે રહ્યો બિસતીની
પાથે જઈ તેને તેણે ગામમાંથી શટલા અને ચટણી અપાવી દીધાં
પોતાને ઘેરથી તે ફાનસ લઈ આવ્યો. એ ઝાંખા પ્રકાશનાં, પત-
મીઆઓની ગમ્મત જોતા અમે ખાણું.

જનતાને માટે દૂધ મંગાવવાનું બૂલી ગયેલી. તે જનતા બગી
અને રડવા લાગી, ત્યારે મને થાક આ-યુ. કાળી રાતે દૂધ ક્યાંથી
મળે ? બિસતીને મેં કહ્યું. તેણે નંબરદારને વાત પહોંચાડી. તે બહો-
આદમી એ વખતે પોતાને ઘેર ગયો અને તેની બકરીને દેહીને
યાસો ભરી દૂધ મારી પસે મૂક્યું. જનતા તેમાંથી ભાવે તેટલું
પીધ, પાણી ઉધવા લાગી. હમણાં તે બહુ ઉધતી તેથી મને સમ-
જ રહેતી તે બિચારી રમ્મત ગમ્મત તે જ્ઞાન બૂલી જ ગયું હતી.
દેહીથી અમે દેહરાબાદ પહોંચ્યા ત્યાં સુધીમાં એક વખત પણ તે
માથે જ હસી હસે.

ખાણ પીધને, બિસતી અને નંબરદાર બહાર સૂતા અને
અમે બધા અંદર સૂતા. અંદરની વેદનાને કારણે કે એ ધાસનાં શબો-
શરીરમાં બેઠાતી હતી તે કારણે, મને આખી રાત ઉંઘ આવી નહીં.
મારી આંખોને આખી રાત, જજર અને હાથકડીઓ પહેરીને ઉમેલા

કલશ્રમ જમાની એકમ

મારા પિતાજી જ દેખાયા ક્યાં હું આંખો બંધ કરીને પડી રહ્યો તો યે એ જાત્રી દેખાય અને આંખો ઉઘાડીને જોઉં તો યે મારી સામે એ જ આકૃત તરે. ખૂબ પ્રયત્ન કરતાં, મારા દિલમાંથી એ વાત નીકળી નહીં.

નંજરદારે બિચારાએ અમારી ખાતરી કરવાની ભુદ્ધિથી અમને એ છાપરાની અંદર સુવાડ્યા હશે; પણ અર્ધોંક રાત અંધ હશે ત્યાં તો ભુઆ અને મચ્છરોના જુથે અમારા ઉપર મારો ચલાવ્યો અને અમને બધાયને પથારીમાં બેઠા કરી દીધાં. એ વખતે ક્યાં જવું ? એટલે અમે થોડીવાર બેસતાં અને થોડીવાર એ ખડકી પથારી ઉપર આઠોટના. એમ આખી રાત ઉઝાડામાં જ ગાળી. જીવનમાં આ નવો અનુભવ થયો આ વખતે મારી સામે જરીના સુવાળા આવ્યોઆ દેખાતા. પણ હું :દષ્ટ બનીને એ સામે આંખો મીચી જતી

સવારે અમે ઉઠ્યા ત્યારે અમારા શરીર ઉપર ફેલ્યા ફેલ્યા થઇ ગયા હતા. એ જોઇને નંજરદાર જરા ઝખવાણો પડી ગયો. તે માફી માગતો હોય તેમ યુપચારપન્ન અમારી પાસે ઉભો રહ્યો તે પોતે હમેશા તે છાપરામાં સૂતો અને અમને બહારની ઉડી હવા કરતાં, અંદર વિશેષ આરામ મળશે એમ તેણે માનેલું તેની એ માન્યતા ખોટી પડેલી જોઇ, તે અમારી સાથે રહ્યો ત્યાસુધી શરમાતો જ રહ્યો.

અમે તેને ઘેર ગયાં અને ત્યાં સવારની ક્રિયાઓ કરી. અમે કેટલાય દિવસથી ન્હાયા નહોતાં, તે આ નંજરદારને ઘેર બેને પાણીએ, ખુબ આરામથી ન્હાયાં અમારી પાસે ન્હાઇને બદલવાનાં કપડાં નહોતાં, એટલે ન્હાવા માટે પશુ તેણે કપડાં આપ્યાં. એ પછી, અમે તેને ત્યાં બિના રોટલા અને બડી છાશ જમ્યાં. તે ગયો વખત તે અમારી હાજરીમાં ખડો જ રહ્યો. અમારા મ્હુમમાંથી શબ્દ નીકળે તે પહેલાં તો તે તે ઉપાડી લેતો. ગામડાના માણસો આટલા પ્રેમળ, આટલા વક્ષા, આટલા ભાવિક હોય છે તેનો અહીંયા બીજો પરિચય થયો. તેના એક અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત સમો બિસલી તો અમારી

બુઢાતો દીપક

સાથે જ હતો, અને બીજને આ નંબરદાર કશીયે પીજાન વિના તેઓ આટલી સ્વાગતા કરે એ મને તો સાચે જ તાબુમી લાગતી ક્યાં ફેઝબલી અને ક્યાં આ નંબરદાર ?

જમી રહ્યા પછી જવાને માટે અમે ગાડુ જોડતાં હતાં, ત્યારે, વાતવાતમાં તેને ખબર પડી કે અમે બાદશાહનાં ફરજાંદ છીએ, અમારી અઢળક સમૃદ્ધિ આજે દિલ્હીની બજારમાં ભૂટાય છે, એ સમૃદ્ધિનો સ્વામી હાથમાં અને પગમાં જ છીએ. પૂરીને આજે કેદખાનામાં પડ્યો છે, અને અમે લિખારી બની બાટકીએ છીએ. એ સંજોગો તેની મમતા વધી તેણે અમને એક દિવસ વધારે રહેવા આગ્રહ કર્યો, પણ અમે ન રોકાયા.

અમે ગાડામાં બેઠાં, એટલે તે અમને જરા થોભવાનું કહી, પૌતાને ઘેર દોડ્યો અને કપડામાં છ મોટા મોટા શેટલા બાંધીને બિસતીને સોંપ્યા અને જાપરામાંથી લીધું ધાસ કાઢીને બળદો માટે ગાડામાં પાથરી દીધું.

અમે ગાડુ હંકાર્યું તે તેની ડાંમ ખભે નાખી અમને વળાવવા પાદર સુધી આવ્યો. અમે એક બીજને અતિ ભાવપૂર્વક સલામ કર્યાં. અને તેને પાછા વળવા કહ્યું તે ત્યાં ઉભો જ રહ્યો અને અમે ગાડું ચલાવ્યું ત્યાં સુધી અમે દેખાયાં, ત્યાં સુધી તેની બીની આખોએ તે અમારી સામે જોયા કરતો ઉભો જ રહ્યો. હું પણ ચમત્કાર ચૂંના પ્રકારમાં થોડી થોડી વારે તેની સામે જોતી અને મને ધીમે ધીમે અસ્પષ્ટ થતી જતી એ સ્થિતિ મૂર્તિ દેખાતી.

એ રીતે, વિવિધ અનુભવો કરતાં—કોઇ મામનું આતિથ્ય આપતાં, કોઇની બેપરવાઈ નોંધતાં, કોઇનો તિરસ્કાર પામતાં, અમે હેઠરાબાદ પહોંચ્યાં.

અમે તે દિવસે જંગલમાં ભૂટાયાં, ત્યારે મારા હીરા અને જ્વતતની મોતીની માળા, નુરમહાલ બેમમનો લીલમનો હાર અને સમધન હાફિઝનાં જરીનાં વસ્ત્રો—એ બધું ભૂટારું હતું, પણ મારા ચતિની આંખોએ લોહાની જેવી લાગતી એક વોટી રહી મધ હતી.

કલશમ, જમાની જેમ

તેની અંદરની બાબતોએ એક મુદ્દાવાન હીરા હતો તે લૂટારાઓની દ્રષ્ટિએ નહોતો પડેતો, કે તેની અમને કોઈને ખબર નહોતી. મારા પતિએ તે સાચવી રાખેલી. હૈદરાબાદમાં આવી પોતે તે વટાવવા અમારે ચિથરેલા માણસની પાસે આવો હીરા જોઈ, પહેલાં ઝવેરી-ઓને થકા પડી અને મારા પતિએ પણ પહેલાં તો કોઈને પોતાની સાચી પિછાન આપવાની ના પાડી અને ત્યારે એક ભદ્ર ઝવેરીએ ભાવપૂર્વક પિછાન માંગી, ત્યારે તેને બધી ન્યાહી હતી. તેણે એ હીરાના એ હજાર રૂપિયા અથવા તેણે મૂલ્યથી વધારે આપ્યું કે આપ્યું આપ્યું તે મને ન સમજાયું.

અમે સીતારામ ખીડમાં એક ધર ભાડે લીધું, અને તેમાં રહ્યા. બિસતીને એક હજાર રૂપિયા આપી, મારા પતિએ વિદાય આપવા માંડી પણ તેણે રૂપિયા ભેગની સાફ ના પાડી. જવાનું તેને પેતાને પણ નહોતું ગમતું તેને જવાનું નહેવાનું મને પણ નહોતું રચતું અમારી સાથે થોડો વખત તે ભલે રહે એમ મને થતું.

અમે પાછા શ્રીમત બની ગયા અને શ્રીમતની જેમ રહેવા લાગ્યા અમારે સોને માટે સારાં સારાં વસ્ત્રો લીધાં, ધર વસાવવાને સામાન લીધો, અને એક નોકર રાખ્યો તોયે અમારી પાસે રૂપિયા વધ્યા.

બિસતી અમારા સુખના દિવસોમાં એક માસ અમારી સાથે રહ્યો પછી, જીવ નહોતો ચાલતો તોયે, તેને જવા દીધો મારા પતિએ ફર વાર રૂપિયા આપવા માંડ્યા પણ તેણે ન લીધા. તેની બધી મુડી અમને હૈદરાબાદ પહોંચ્યાવામાં ખર્ચાઈ ગઈ હતી: પાસે વાટ ખર્ચી પણ નહોતી રહી. એટલે અંતે બહુ આમ દ કરીને થોડા રૂપિયા તેની સાથે દીધા. બિસતી ગયો-જતી વખતે જીવતને આશુથી નવરાવી, અમને બધાંને જાણે એક સગો ભાઈ કાળે પાણીએ જતો હોય એટલું દુઃખ કરાવી, તે ગયો. ત્યારપછી મેં પાછો તેને હજી સુધી જોયો જ નથી ખુશ્નાની આ ધરતી ઉપર બિસતીઓ બહુ થોડા જ હશે! અમાર નાંધારાના એ આધારને, મારા એ ભાગને ખુદ કરેડ વરસતો કરે!

દેરાબાદમાં અમને ત્રણેક માસ થયા ત્યાં અમારી પાસેના સમભાગ બધા પૈસા ખર્ચાયા ગયા. હવે નિર્વાહ કેમ કરવો, એ પ્રશ્ન અમારી સામે આપો ફાટીને ઉભો.

આટલા સમયમાં અમને કોઈની સાથે પિછાન નહોતી થઈ: અમે 'દેરાબાદ નગરમાં રહેતાં, પણ બહુ સારા નિર્જન અટવીમાં રહેતાં હોઈએ એવી રીતે. અમને બહોં પણ અંગ્રેજોની બીક લાગતી. એટલે અમારા સુખદુઃખમાં સમભાગી બની શકે એવા અમારે નહોતા કોઈ મિત્ર કે નહોતા કોઈ સ્નેહી.

પણ મારા પતિએ માર્ગ શોધી કઢાવ્યો તે ઉદ્દેશના સરસ લેખક હતા તેમણે એક પ્રભાતે સરસ્વતી માતાની સ્તુત કરી, નિર્વાહ અર્થે કલમ ઉપાડી પ્રથમ તેમણે 'દર્શ સરીફ' નામનું કાવ્ય 'દેરાન'ના તખલ્લુસથી લખ્યું.

તે લખીને તે ચાર મિનારા ઉપર ગયા. ત્યાં હંમેશાં રાયરો અને સાહિત્યકોર્મ સમેલન થતું ત્યાં સાહિત્યરસિક પ્રેક્ષકોની પણ મજાની જામતી. ત્યાં લેખનો ખરીદનારા વેપારીઓ પણ આવતા. મારા પતિનું આ પ્રથમ કાવ્ય સૈની અતિ પ્રશંસા પામ્યું. જતાંયે તેનું મૂલ્ય તો બહુ જોડું જ ઉપજ્યું એક વેપારીએ શ. રૂ. ૨૫ આપી તે ખરીદી લીધું. પછી તો મારા પતિ કાવ્યો અને ગદ્ય લેખો લખ્યા કરતા અને વધતે જોઈને બાવે વેચી આવતા. ફરીવાર અમારી ફુનિયામાં ગાગમ પ્રકાશ પ્રકાશ થઈ રહ્યા.

અમે સીતારામ પીટમાંથી દરોગા અહમદના મકાનમાં રહેવા આવ્યા. આ અહમદ નિજમશાહનો ખાસ નોકર હતો.

થોડા દિવસ પછી, ખબર આવ્યા કે મોગલ રાજકુમારોને આશ્રય આપનાર નવાબ લશ્કરજંગ ઉપર અંગ્રેજોને કોપ હતો એ અને તેને અને મોગલ રાજકુમારોને કેદ કરવાને અંગ્રેજોના માણસો આખા દેશમાં ધુમ્મા કરે છે. આ સંભળી અમે બહુ મન-રાખા. કેટલાય દિવસ સુધી મેં મારા પતિને બહાર ન નીકળવા દીધા એટલે વળી નિર્વાહની ચિન્તા થવા લાગી.

મારા પતિએ એક નવાબના દીકરાને કુરાન શીખવવાની બાર શપિયાની નોકરી સ્વીકારી. એ બાર શપિયામાં, બરીબ માણસો રહે એ રીતે અમે અતિ કરકસરથી ગુજારો કરવા લાગ્યા.

કેશુભ જાની બેગમ

એ દિવસે, માં મિયાં નિજમુદ્દીનને અમારી ખબર પડી. મિયાં નિજમુદ્દીન હજરત કાલે મિયાં સાહેબ યુસ્તી નિજમી રૂખરીના પુત્ર હતા. કાલે સાહેબ દિલ્હીના સમ્રાટ અને નિજમશાહેના ગુરુ હતા. એટલે તેમણે અને તેમના પરિવારે સર્વ સ્થલે અતિ સન્માન થયું. માનવીના જીવનમાં જે જોઇએ તે બધું તેમને હતું.

એક રાતે નિજમુદ્દીન અમારે ઘેર આવ્યા. લાલ કિસ્વામાં આવતા, ત્યારે હું તેમને મખમલને આસને બેસાડતી, અને અદિમાં એ તેમને બજમ ઉપર બેસાડ્યા. અમારી આ દશા જોઇ એ બહુ રોવા તેમણે અમારા બધા ખબર પૂછી લીધા. અને મેં પણ બધી વાતો દિલ ખોલીને કહી આપી.

તેમણે આ બધી વાત નિજમશાહેને પહોંચાડી. બીજે દિવસે સમાચાર આવ્યા કે અમારા બધા ખર્ચને મળેલ થઇ ગયો છે સાથે નિજમુદ્દીન સાહેબને એ પણ સંદેશ આવ્યો કે અહીંયા રહેવું હોય તો એ સુખેથી રહે, અને મક્કા શરીફ હજ પડવા જવું હોય તો ત્યાં પણ જઇ આવો. આ સંમતી અમારા અંતર નાચવા લાગ્યા તૈયારીઓ કરી અને મુબાઇ પહોંચ્યા અને જહાજમાં બેઠા.

અમારી સાથે કેટલાય માત્રીઓ હતા. તેમાંથી જેમને જેમને ખબર પડતી કે અમે દિલ્હીના બાદશાહેના ફરજાદ છીએ, તે અમને જોવાને અમારી પાસે દોડ્યા આવતા. અમે સાધુઓ પહેરે તેવાં લાલ વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. એકે હિન્દુ વેપારી ધણુ કરીને એક જતો હતો. તેણે અમને આ સાધુના વેશમાં જોયાં અને અમારા જ્ઞાન્ત સંમતી રાવા લાગ્યો. આખી મુસાફરી દરમ્યાન અમારી ફજીરી ઉપર લોકોએ પાણી પાક્યાં અને અંગ્રેજો ઉપર ગ્રામ વરસામાં.

અમે મક્કા પહોંચ્યાં. અલ્લાહ મિયાંએ અમારા ઉતારાની બધી જ કલ્કુ કરી રાખી હતી. અબ્દુલ અદિર અમને લોહને સામે આવ્યો હતો. તે મારો જુનો નોકર હતો. મને તેને અર્થ આપીને વર્ષો પહેલાં મક્કા મોકલ્યો હતો. મક્કા આવી, થોડા વખતમાં તે અબ્દુલ ધન કમાવો હતો અને પચમનગરની ભૂમિમાં જ જીવનગર

રહેવાનો નિશ્ચય કરી મક્કામાં જ રહેવા લાગ્યો હતો. અમને જોઇને તે હસ થયો બની ગયો અને અમારા પગમાં પડી ગયો. અમે સૌએ તેના અતિ આશ્ચર્યથી, તેના મકાનમાં જિતારો રાખ્યો.

થોડા દિવસ અમે મક્કામાં રહ્યા ત્યાં મક્કામાં રહેવા આવેલા સુલતાન રમના નવાબને ખબર પડી કે, દિલ્હીના બાદશાહની દોકરી આવી છે તે બધાની સાથે કોઇ પણ પ્રકારના પડા વિના વાતો કરે છે. તેણે આશ્ચર્ય કરીને મારફત મારી મુલાકાત માગી. મેં તેનો સ્વીકાર કર્યો તેણે અમારે ત્યાં આવી અમારી સાથે અતિ માનમર્વાદથી વાતો કરી જતાં જતાં તેણે અમારા આગમનના સમાચાર ખુદ સુલતાનને આપવાની તેની ઇચ્છા અમને કરી. મેં તે તરફ સાવ યેપરવાઇ બતાવી.

નવાબે અમારા અગત્યને મટે જોઇએ તેટલા નાણાં અમને મળ્યા કરે એવી વ્યવસ્થા કરી. અમારા ઉપર ચારે કોરથી ખુદની મહેર વરસવા લાગી અમે હૈરાબદ્ધ થયાં પણ પુષ્કળ ધન લાવેલા. એટલે એમ અતિ સુખમાં, અમે નવ વર્ષ મક્કામાં રહ્યા અને એક વર્ષ નજ્દ અને કરબલામાં ગયું.

ત્યાં તો અમારું દિલ દિલ્હીને મટે આવું બન્યું. અમે દિલ્હી આવ્યાં બહુ શાન્ત થઇ ગયેલું. અંગ્રેજોને જાણ અમારા મહેલ ઉપર નિરકુશ ફરકતો હતો. અમને ઓળખી, અમે નહોતી છીએ એવી ખાતરી કરી, અંગ્રેજ સરકારે અમને મક્કામાં ૧૦ ની ખોરાકી બાંધી આપી. ખુદ બાદશાહની પુત્રને, તેની આખા ભારત વર્ષમાં પથરાયેલી દોલતમાંથી માત્ર રૂ. ૧૦ નો જ હક્ક ' ૬ એ સાબળી હસી-પણ્ય એ હાસ્યની પાછળ ઉડી વેળા બળતી હતી.

* માગ પાતિ પાછુ લેખન કાય' કરે છે. અમને નિઝામુદ્દીન સલ્તનની પણ સારી સહાય છે, એટલે અમે દિલ્હીના એક પરામાં સામાન્ય રીતે સુખથી રહીએ છીએ. પણ માગ પિતાના લાલ કિલ્લા ઉપર ઉડતો જે અંગ્રેજોનો વાવરો હમેશાં હું જોવા છું અને એ જોઇને મારું જાણેમાં ભક્તિ સ્પર્શ છે.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય શ્રેણી

ઐટલે

રાષ્ટ્રાની સ્વાધીનતાનું સાહિત્ય
સ્વાતંત્ર્યની લડતોના ઇતિહાસ
સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એવી કૃતિઓ

✽

તેના ગ્રાહકો જેટલા વધારે તેટલા
વધારે પ્રાચુર્યતા તેના પુસ્તકો.

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. પાંચમાં
સંગીત ભેખનના ૧૫૦૦ પૃષ્ઠો.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર કાંઠાવાવડ

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર નાં આ વર્ષનાં પ્રકાશનો

* * *

સંજ્ઞાસાક્ષી : કવિવર રવીન્દ્રનાથની કૃતિ.

મૂળ અંગ્રાજી નાટકનો તેલંગાળ સુન્દર અનુવાદ

કિ. ૦-૧૦-૦

ઐ બ્રહ્મ-નાટકો : કવિવર રવીન્દ્રનાથની કૃતિ.

કર્મીનાં શાસ્ત્રોત્સવ અને મુગટ એ બન્ને જાગ-નાટકોનો
બાલકોની ભાષામાં અનુવાદ.

કિ. ૦-૬-૦

સૌરાષ્ટ્રની અસલામત : ભાગ બીજો.

પહેલા ભાગ જેટલોજ વીરરત્ન, એટલીજ પ્રેમ કહાણીઓ,
એટલાજ રસના ધુટકા.

કિ. ૧-૪-૦

રાજપુત્રાનાનાં આંગ : પચિસજીનું બમાન

આમાં શ્રી પાચકજીએ તેમની સળગતી વાણીમાં રાજસ્થાનોની
પ્રજાનાં દુઃખ અને અનાયતા વર્ણવી છે.

કિ. ૦-૬-૦

* * *

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય : ગીળરોડ : રાણપુર

